

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРЮТЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК [904.4:725.782](477.52/.6)"638"

ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАХИСНІ СПОРУДИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО
ЛІСОСТЕПУ

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (Крютченко О.О.)

Науковий керівник:

Гречко Денис Сергійович,

кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Крютченко О.О. Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Інститут археології Національної академії наук України, Київ, 2019.

Вивчення матеріалів захисних споруд має важливе значення при дослідженні військового мистецтва. У скіфський час на теренах Східної Європи фортифікації представлені оборонними спорудами городищ (валами, ровами та ескарпами) та довгими валами. Ці об'єкти були важливими просторовими та хронологічними маркерами культур Дніпро-Донецького Лісостепу. Повідомлення писемних джерел обмежені лише згадками Геродота про існування в регіоні міста з дерев'яними стінами та міста Гелон. Основним джерелом дослідження є археологічні матеріали. Більша частина городищ цього регіону (123 з 148 пунктів) досліджена шляхом розвідок. Були зняті окомірні та інструментальні плани, зібраний підйомний матеріал, проведено шурфування. На 36 укріпленнях здійснені часткові, або повні перетини захисних споруд. Незважаючи на численні попередні дослідження, генезис, хронологія та функціональне призначення городищ все ще лишаються актуальними питаннями. Дослідження захисних споруд пов'язане не тільки з вивченням давніх технік будівництва, але й з визначенням характеру взаємовідносин кочового та осілого населення Східної Європи та ролі городищ у цій складній системі контактів.

У дослідженні захисних споруд скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу виділено чотири періоди. Перший (від 30-х рр. XVII до початку XIX ст.) характеризувався першими згадками про городища та довгі вали, як важливі урочища-орієнтири та військово-топографічні об'єкти. Другий період

(XIX ст. - 20-30 рр. XX ст.) був пов'язаний з початком створення зводів та каталогів пам'яток, присвячених як городищам, так і загальних, що включали нерухомі пам'ятки окремих губерній. Здійснювались перші розкопки археологів-аматорів. Третій період розпочався після Другої світової війни. На Лівобережжі ми фіксуємо справжній дослідницький бум та початок планомірних досліджень поселенських та поховальних пам'яток. Четвертий період, сучасний, розпочався з 2000-х років та характеризувався початком використання GIS-технологій та аналізом супутникових знімків. Використання нових методів та засобів призвело до значного збільшення джерельної бази досліджень та підвищення рівня фіксації археологічних об'єктів.

Джерельну базу роботи складають планіграфічні матеріали (окомірні та інструментальні плани) з 123 городищ та дані про 89 повних або часткових перетинів оборонних споруд 35 городищ та Перекіпського валу на Харківщині.

На вибір місця та особливості конфігурації захисних споруд безпосередньо впливали природно-географічні умови навколишнього середовища. Контури городища залежали від форми мису, плато чи тераси. Великий масив інформації про планіграфічні та топографічні особливості городищ були опрацьовані А.О. Моруженко та призвели до створення робочої класифікації. Сьогодні саме цей варіант систематизації широко використовується у науковій літературі. Одним з суттєвих недоліків цієї роботи є сприйняття укріплених поселень як статичних споруд, що створювались одночасно, за єдиним задумом та не розвивались в часі. Зараз все чіткіше проявляються тенденції щодо сприйняття городищ, як поселень, що змінювались у просторі та перебудовувались протягом всього часу свого існування. Однак, брак інформації залишає концепт нової типології лише перспективою.

За результатами розкопок, вали городищ можна поділити на чотири категорії. Основним критерієм розподілу є функціональне призначення певного

елементу захисних споруд. До *першої* включені елементи багаторядних систем оборони, що набули широкого розповсюдження наприкінці V – IV ст. до н.е.

Друга категорія валів представлена насипами, що не мають слідів від використання дерев'яних елементів. Вони використовувались в якості укріплених ліній додаткових, незаселених предградь, розміщених з напільного боку та елементів захисту входу або в'їзду.

Третя категорія - це вали, що в давні часи слугували основою для розміщених зверху дерево-земляних конструкцій.

Четверта категорія укріплень представлена валами, що утворились у результаті руйнації наземної дерево-земляної споруди.

Подібні споруди характерні для однорядних та багаторядних захисних ліній. Вони, у свою чергу, можна розділити на два варіанти. До першого я відніс укріплення, що складались із двох паралельних дерев'яних стін, простір між якими був заповнений ґрунтом.

Інший тип наземної дерево-земляної конструкції представлений канавкою або одним рядом стовпових ям, зафіксованих на рівні давньої денної поверхні. В них вкопувались стовпи палісаду або основні опорні стовпи закладної конструкції.

Рови у кількісному відношенні досліджені набагато гірше ніж вали. Базуючись на наявних сьогодні даних, було виокремлено чотири основні форми цих споруд.

I тип – рови, що мають у розрізі трикутну форму з більш-менш загостреним дном,

II тип – трапецієподібні рови зі сплосченим дном. На мою думку, створюючи рови-трапеції давні будівельники мали на меті вилучити великий об'єм ґрунту для створення потужних наземних дерево-земляних споруд, чи

високих валів. Іноді схили рову обмазували глиною. Це робилося, як вважав П. Д. Ліберов, для того щоб було важко їх подолати, чи в тому випадку, коли рів був виритий у піщаному ґрунті.

III тип – рови у вигляді вузьких та глибоких канав відомі лише на Сеймі. Подібні конструкції відомі як елемент багаторядної захисної системи.

IV тип – це рови заокругленої у перетині форми. У профіль ці споруди мають вигляд заокругленої канави.

Таким чином, рів міг слугувати як елементом пасивної, так і активної оборони, а також джерелом для отримання ґрунту при спорудженні валу. Розмаїття типів ровів, навіть, на окремо взятому городищі, вказує на те, що при зведенні цього елементу оборони був здійснений спеціальний та усвідомлений вибір давніх будівельників.

Вхід на городище був найбільш вразливим місцем в усій фортифікаційній системі. Комплекс в'їздів/входів на городища мав забезпечити поселення нормальне переміщення людей та вантажів, як у мирний, так і у військовий час. Тому будова та його захист вимагали великої майстерності та високого знання військової справи. Більшість городищ розташовані на високих, крутих мисах, тому входи найчастіше влаштовувалися з напільного боку. Іноді городища мали декілька входів. Будівельники прагнули максимально захистити їх, створюючи додаткову систему валів і ровів або ж використовуючи предграддя, які оточували головний двір, задля досягнення ефективного фланкуючого обстрілу.

На основі аналізу наявних на сьогодні матеріалів можна надати наступну класифікацію входів. *I тип* – вхід як розрив у системі укріплень. У ньому виділяється два види: 1) розташований з напільного боку (Караван, Яковлівське, Закозарівське тощо); 2) перебуває з боку схилу мису (Циркуни, Баранівське, Велика Гомільша та інші).

II тип - входи додатково захищені валами і ровами. З огляду на розбіжності в системі додаткових укріплень, для цього типу виділяються 2 види. Городища зі входами першого виду мають додатковий вал біля входу, що йде паралельно основному. До цього виду слід віднести один із трьох входів на городище Циркуни. Другий вид становлять городища із входами, які мають складнішу систему додаткових укріплень з кількох валів і ровів, які йдуть паралельно основному. Така конструкція простежується на городищах біля хут. Городище. Проте, цінність додаткових споруд таких городищ знижується у зв'язку з тим, що розриви в обороні для входу були розміщені на одній лінії.

Захисні споруди багатьох городищ містять в собі ознаки перебудови як окремих своїх елементів (валів та ровів), так і захисних ліній. Тобто, могли кардинально змінювати свої абрисы, як у бік збільшення (Циркунівське городище), та і в бік зменшення (Південний вал Більського городища).

Не зважаючи на те, що створення дерево-земляних конструкцій побутового та сакрального характеру було невід'ємною частиною життя населення Лісостепу скіфського часу, зведення захисних споруд було дуже працемістким та енерговитратним заходом. Прагнення до округлих форм та спроби максимально використати природні перепони свідчить про намагання давнього населення уникнути великих обсягів роботи, без шкоди для обороноздатності. Не зважаючи на великі обсяги праці, оборонні споруди не слід розглядати як довгобуду. Певно, в більшості випадків вони зводились в короткий термін за умов мобілізації великої кількості робочої сили.

Будівельні традиції населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу були пов'язані з вихідними районами його міграції – Дніпровським лісостеповим Правобережжям. З середини-другої половини VI ст. до н.е. на основі специфічних природно-географічних умов проходив процес формування власної традиції. Спільні походження та екологічна ніша, сприяли створенню подібних укріплень в межах цього етнокультурного масиву племен у VI-V ст.

до н.е. Деякі особливості будови укріплень, імовірно, могли перейняти племена лісової зони (захисне предграддя, багаторядна система захисту, пропечена серцевина валу).

Укріплення Дніпро-Донецького Лісостепу у повній мірі відповідають рівню розвитку фортифікаційного мистецтва населення Європи VI - V ст. до н.е. Простих фортифікацій було достатньо для захистку від набігів нечисельних груп кочовиків чи розбійницького нападу сусідів. Хоча поява у V - IV ст. до н.е. багаторядних захисних ліній, може свідчити про деякі зміни у військовій тактиці.

Ключові слова: Дніпро-Донецький Лісостеп, скіфський час, фортифікація, городища, захисні споруди.

ABSTRACT

Kriutchenko O.O. The fortifications of the Scythian time of the Dnipro-Donetsk Forest-steppe. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor in speciality 07.00.04 — “Archaeology”. — Institute of Archeology of the NASU. Kyiv, 2019.

Studying of the materials of the protective structures is important in the field of military art. The fortifications of Eastern Europe are represented by defensive structures of ancient hillforts (shafts, moats and escarpments) and «long shafts» of Scythian time. These objects were important spatial and chronological markers of the Dnipro-Donetsk Forest-steppe cultures. The messages of written sources are limited by Herodotus's remarks about the existence of a town in this region with wooden walls and the city of Gelon. The main source of research is archaeological materials. Most of the settlements in this region (123 of 148) are explored through exploration. The visual and instrumental plans were fixed, field materials were collected, and the trenches were carried out. At 36 fortifications, partial or full sections of protective structures were made. Despite the numerous preliminary studies, the genesis, chronology and functional load of ancient settlements still remain topical issues. Investigation of protective structures is connected with the study of ancient building techniques of construction, definition of the type of the relationship of the nomadic and settled population of Eastern Europe and the role of ancient settlements in this complex system of contacts.

In the studying of the protective structures of the Scythian times of the Dnipro-Donetsk Forest-steppe, have been identified four periods. The first, pre-scientific period (from the 30's of 17th century to the beginning of 19th century), characterized by the first mentions about the ancient settlements and long shafts, as important tracts

of landmarks and military-topographical objects. The second period (the 19th century - 20-30's of the 20th century) was associated with the beginning of the creation of catalogs that were specialized in ancient settlements, and general catalogue, which included fortification sites of some provinces. In addition, the first excavations by archaeologists-amateurs are carried out. The third period began after the Second World War. In the Left Bank, we fixed a genuine exploratory «boom» and beginning of the systematic studies of settlements and burials sites. The fourth period - modern is characterized by the beginning of the using of GIS-technologies and the analysis of satellite images. The using of new methods and techniques have led to a significant increase of the source base of researches and the level of fixation of archaeological objects.

The source of the work consists of planigraphic materials (visual and instrumental plans) of 123 hillforts and information of 89 full and partial sections of defensive constructions on 35 hillforts and Perekipsky shaft.

The natural and geographical conditions of the environment were directly influenced by the place and the configuration of the protective structures. The contours of the settlement directly depended on the shape of the cape, plateau or terrace. A large array of information on the planigraphic and topographical features of the fortifications was worked out by A.O. Moruzhenko and led to the creation of a working classification. Today, this particular systematization is widely used in scientific literature. One of the major drawbacks of this work is the perception of fortified settlements as static structures that were created at the same time, with the same plan and didn't evolve over the time. We tend to perceive hillforts as settlements that have changed in space and rebuilt over the course of their existence. However, the lack of information leaves the concept of a new typology only a perspective.

According to the results of the excavations, the fortifications can be divided into four categories. The main criterion for the distribution is the functional purpose

of a certain element of protective structures. To the first, we considered the elements of the multi-row defense system, which became widespread in the end of the V – IV centuries BC.

The second category of shafts is represented by mounds that haven't traces of using wooden elements. They were used as reinforced lines of additional uninhabited spaces fortified suburb, located on the field side and structures for protection of entry.

To the third category were assigned shafts, which in ancient times served as the basis for placed on top of the tree-earth structures.

The fourth category of fortifications is represented by shafts formed as a result of the destruction of a terrestrial tree-earth structure.

Similar structures are characteristic for single-row and multi-row protective lines. There are two variants. To the first we include reinforcements consisting of two parallel wooden walls, the space between which was filled with soil.

Another type of terrestrial tree-earthen construction is represented by a groove or one set of column holes. In them the pillars of the palisade or the main pillars of the force structure were inserted.

The moats investigated much weaker than shafts. Based on the information available today, four main forms of these structures were identified.

Type I – moats that have triangular outlines with more or less sharpened bottom.

Type II - trapezoidal moats with a flat bottom. In our opinion, by creating this structures, the ancient builders were intended to remove a large volume of soil for the creation of powerful terrestrial wood-earthen structures, or high shafts. Sometimes the slopes of the moats were covered with clay. It was done in order that it would be difficult to overcome them, or in the case when the moat was dug in sandy soil (P.D. Lyberov).

Type III - in the Sejms region another type of moats is known, which can be traced in the form of narrow and deep fosses. Such designs are known as an element of a multi-row protective system.

Type IV - these are moats rounded in cross-section shape. In the profile, these structures have the form of a rounded moat.

Thus, the moat could serve as an element of passive and active defense, as well as a source for the soil in the construction of a shaft. The diversity of the types of moats, even in a single hillfort, indicates that when constructing this element of defense, a special and conscious choice of ancient builders was made.

The entrance to the fortress was the most vulnerable place in the entire fortification system. The complex of entrances to the settlement was intended to provide a settlement with the normal functioning of the movement of people and goods, both in peaceful and wartime. Therefore, the structure and its defense required great skill and high knowledge of military affairs. Most of the settlements are located on high, steep slopes, therefore the entrances most often arranged on the lower side. Sometimes the settlements had several entrances. The builders sought to protect them as much as possible, creating an additional system of shafts and moats, or using the fortified suburb that surrounded the main courtyard, in order to achieve tactical flanking fire.

After studying of a specific material of analyzed settlements, we can provide such a classification of entrances. Type I is the entrance as a gap in the system of fortifications. It distinguishes two types: 1) located on the field site (Karavan, Yakovlivs'ke, Zakazarivs'ke, etc.); 2) located on the side of the cape (Tsirkuny, Baranivs'ke, Homolsha, etc).

Type II - the entrances are additionally protected by shafts and fosses. Given the discrepancy in the system of additional fortifications, for this type are allocated 2 species. The hillforts with first-generation entrances have an additional shaft at the

entrance, which runs parallel to the main one. This type should include one of the three entrances to the Tsirkuny hillfort. The second type is the hillforts with entrances, which have a more complex system of additional fortifications from several shafts and fosses, which are parallel to the main. Such a construction can be traced in Horodyche hillfort. The role of the additional structures of such settlements is reduced due to the fact that the gap in the defense for the entrance was placed on the same line.

The protective structures of many ancient settlements contain signs of rebuilding as separate elements (shafts and moats) and protective lines. That is, they could radically change their apricots, as to the increase (Tsirkunivs'ke hillfort), and to the side of the decline (Southern Shaft of Bilsk hillfort). Despite the fact that the creation of tree-earthen structures of domestic and sacred nature was an integral part of the life of the forest-steppe of the Scythian time, the construction of protective structures was very laborious measure. The desire for rounded forms and attempts to make maximum use of natural barriers testifies to the efforts of the ancient population to avoid large volumes of work, without prejudice to the defense capability. Despite the large volumes of labor, defensive structures shouldn't be considered as long-term construction. Probably, in most cases, they were reduced to a short time in the conditions of mobilization of a large amount of labor.

The population of the Dnipro-Donetsk Forest-steppe took over the building traditions from the Right Bank of the Dnipro. From the middle-second half of the VI century B.C. on the basis of specific natural-geographical conditions is the process of forming own tradition. The common origin and ecological niche, contributed to the creation of such fortifications within this ethnocultural massif of tribes in VI-V centuries B.C. Some features of the structure of the fortifications, presumably, could be taken by the northern forest tribes (protective fortified suburb, multi-row protection system, baked core of the shaft).

Fastening of the Dnipro-Donetsk Forest-steppe correspond to the level of development of the fortification of Europe VI-V centuries B.C., as a whole. Simple fortifications were enough to protect against attacks from a small number of nomads or a robbery of the neighbors. Although the appearance of the V - IV centuries B.C. multi-row protective lines, may indicate some changes in military tactics.

Key words: Dnipro-Donetsk Forest-steppe, Scythian time, fortification, hillfort, protective structures.

Список публікацій здобувача:

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. **Крютченко А.А.** К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени / Крютченко А.А. // Древности 2013.— Вып. 12— 155 — 162.
2. **Крютченко О.О.** Захисні споруди Циркунівського городища скіфського часу / О. О. Крютченко // Археологія і давня історія України. — Вип. 2 (19). — 2016. — С. 114—123.
3. **Крютченко А.А.** Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи / Алексей Крютченко // Revista Arheologică. Serie nouă. — Vol. XIII №1-2. — 2017. — С. 181 – 196.
4. **Крютченко О.О.** Працевзатрати на зведення лісостепових городищ скіфського часу / О.О. Крютченко // Магістеріум. — Вип. 67. Археологічні студії. —2017. — С. 60—65.
5. **Крютченко О.О.** На кордоні зі Степом: південна група городищ скіфського часу в Дніпро-Донецькому Лісостепу / О.О. Крютченко // Археологія і давня історія України. — Вип. 2 (27).— 2018. — С. 64—76.
6. **Крютченко О.О.** Довгі вали скіфського часу Дніпровського Лівобережного лісостепу // Емінак. — № 1 (21). — Том. 3. — С. 20—28.
7. **Крютченко, А. А.** Вариант систематизации городищ скифского времени Днепро-Донского лесостепного междуречья / А.А. Крютченко // Археологія і давня історія України. — Вип. 2 (31). — 2019. — С. 76—82.

Статті у інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

8. **Крютченко А.А.** Применение методики имитационного моделирования при изучении оборонительных сооружений Циркуновского городища / А.А. Крютченко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії : збірник

матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23-24 квітня 2010 р. — Суми : СумДУ, 2010. — С. 13-15.

9. **Крютченко О.О., Пеляшенко К.Ю.** Этапы фортификационного строительства на Циркуновском городище / Крютченко Олександрович, Пеляшенко Костянтин Юрійович. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.). — Харьков: ООО «НТМТ», 2012. — С. 31.

10. **Крютченко А.А.** Динамика развития Циркуновского городища скифского времени (в свете изучения оборонительных сооружений). / Алексей Крютченко // VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов Юга России / Тезисы докладов. — Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета, 2012. — С. 72 – 74.

11. **Крютченко А.А.** О городищах-убежищах в бассейне р. Северский Донец. Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). — Харьков: ООО «НТМТ», 2014. — С. 25 – 26.

12. **Крютченко А.А.** Перекопский вал на Харьковщине / А.А. Крютченко // Археологія і давня історія України. — Вип. 2 (23). Старожитності раннього залізного віку. — 2017. — С. 292—298.- не фахове

13. **Крютченко А.** Тарановское городище скифского времени / Алексей Крютченко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.). — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016.

14. **Крютченко О.О.** Типологія городищ скіфського часу у світлі останніх наукових досліджень / Крютченко О.О. // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. матеріали наукової конференції молодих вчених. — К.: Стародавній світ, 2017. — С. 54 – 56.

15. **Крютченко О.** Про принципи оборони лісостепових городищ скіфського часу / О. Крютченко // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). — С. 118.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	26
1.1. Історія дослідження	26
1.2.Історіографічний огляд.....	47
1.2.1. Проблема функціонального призначення городищ.....	47
1.2.2. Проблема інтерпретації пропеченої серцевини валу	55
1.3. Джерельна база.	63
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДИЩ ДНІПРО- ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ	66
2.1. Природно-географічні умови регіону	66
2.2. Місце городищ у системі поселенських пам'яток.....	67
2.3 Типологія городищ.....	79
2.4. Довгі вали в системі захисних споруд Дніпро-Донецького Лісостепу	88
2.5 Функціональне призначення городищ	97
2.6. Розвиток городищ в часі та просторі	100
РОЗДІЛ ІІІ. ЗАХИСНІ СПОРУДИ	106
3.1. Етапи зведення захисних споруд.....	106
3.2. Працевитрати на зведення захисних споруд.	114
3.3. Експерименти з пропікання ґрунтів	122
3.4. Конструктивні особливості будови укріплень.....	126
3.5. Типологія захисних споруд.....	130

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ У НАСЕЛЕННЯ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ.	140
4.1. Витоки будівельної традиції населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу	140
4.2. Городища в контексті військової тактики племен півдня Східної Європи скіфського часу	140
4.3 Регіональні особливості городищ та захисних споруд	154
4.4. Захисні споруди городищ Дніпро-Донецького Лісостепу в контексті розвитку фортифікації східноєвропейського Лісостепу	159
ВИСНОВКИ.....	172
ДОДАТКИ.....	177
Додаток А. Таблиці.....	178
Додаток Б. Ілюстрації.....	218
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	320
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	366

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена тим, що для комплексної характеристики історії племен скіфського часу східноєвропейського Лісостепу велике значення має вивчення фортифікації. Важливу роль у дослідженні військового мистецтва населення Дніпро – Донецького Лісостепу скіфського часу, а також форм і засобів ведення бойових дій місцевих племен, відіграє усебічний аналіз матеріалів городищ. Реконструкція історичних процесів, що мали місце у скіфській час, дозволяє зрозуміти сутність багатьох історичних явищ, процесів та закономірностей розвитку фортифікаційного мистецтва.

Укріплені поселення – надзвичайно важливий елемент поселенської системи східноєвропейського регіону доби раннього заліза. Вони виступають у ролі важливого просторового та хронологічного маркера для лісостепової, лісової та степової зон. Незважаючи на чисельні попередні дослідження, генезис, хронологія та функціональне призначення городищ все ще залишаються актуальними питаннями. Розвиток фортифікаційного мистецтва має довгу історію еволюції від простих форм укріплень до складних конструкцій. Один з відрізків цього шляху ми спостерігаємо в захисних спорудах скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. Більша частина городищ цього регіону (123 з 174 укріплень) досліджена шляхом розвідок: було знято окомірні та інструментальні плани, зібраний підйомний матеріал та проведено шурфування. На 36 городищах були здійснені часткові, або повні перетини захисних споруд. Багаторічні планіграфічні та топографічні спостереження призвели до створення робочої класифікації укріплень Дніпро-Донського Лісостепу скіфського часу [Моруженко, 1969, с. 1-22; Моруженко, 1985, с. 160-167]. Втім, серед праць, присвячених оборонним спорудам регіону, відсутня однастайна думка стосовно функціонального призначення городищ, їх обороноздатності та конструктивних особливостей будови укріплень. Частина

дослідників вбачає в городищах лише пряму функцію – оборонну, інша додає соціальну, територіальну та адміністративну. При цьому представники другого вектору мають тенденцію описувати захисні споруд як суто символічні [Білинський, 2017, с. 214], та, взагалі, не відігравали роль фортифікаційних споруд. Це, не в останню чергу, спричинено невиразними профілями фортифікацій на багатьох пам'ятках. Що стало, здебільшого, результатом негативного впливу природних та антропогенних чинників.

В часи допорохової фортифікації ефективність оборони досягалась шляхом використання природних та штучних перепадів висот. При оцінюванні обороноздатності слід брати до уваги, що з часом зовнішні дані археологічних об'єктів значно змінились. Ключ до рішення цих питань лежить у аналізі матеріалів археологічних досліджень захисних споруд.

Робота виконувалась в межах планових тем Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України «Кочовики раннього залізного віку та їх сусіди на півдні Східної Європи» (*№ держ. реєстрації 0112U001422*) та «Етнокультурні процеси на території України за доби раннього заліза» (*№ держ. реєстрації 0116U006928*).

Метою дослідження є узагальнююча характеристика захисних споруд Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу на сучасному рівні знань.

Відповідно до мети було поставлено наступні *завдання*:

1. Виділити основні етапи у дослідженні укріплених поселень та аналіз історіографії основних віх вивчення городищ.
2. Розробити типологію городищ з урахуванням географічних особливостей.
3. Створити типологію надвальних дерево-земляних конструкцій.
4. Розрахувати працевитрати на зведення захисних споруд скіфського часу.
5. Реконструювати обороноспроможність захисних споруд.

6. Розглянути шляхи вирішення проблеми хронології місцевих укріплених поселень.
7. Виділити основні оборонні лінії та вузли.
8. Встановити витоки традиції будівництва захисних споруд.
9. Виявити локальні особливості городищ та захисних споруд у межах регіону.
10. Встановити місце захисних споруд городищ регіону в контексті розвитку фортифікації східноєвропейського Лісостепу

Це дозволить отримати повну картину функціонування та розвитку фортифікаційної інженерії обраного регіону протягом скіфського часу та дозволить підійти до вирішення ряду дискусійних питань.

Об'єктом дослідження є захисні споруди городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу та довгі вали.

Предметом дослідження виступає фортифікація скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу як комплексне явище, тісно пов'язане з рівнем розвитку виробничих сил та військової справи місцевого населення.

У межах обраної теми використовувались наступні *методи дослідження*. При визначенні місця городищ серед інших пам'яток регіону ми застосовували картографічний та порівняльно-географічний методи. Для висвітлення проблем хронології використано стратиграфічний метод. Під час розгляду типів городищ - порівняльно-типологічний. Варто відмітити, що при розрахунках працезатрат на зведення оборонних споруд городищ скіфського часу та їх обороноспроможність нами був використаний метод імітаційного моделювання за долученням історико-етнографічних джерел.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою, після виходу докторської дисертації А.О. Моруженко у 1989 р., спробою систематизації усіх відомих даних про фортифікаційні споруди городищ за останні 30 років. Вперше:

- На сучасному рівні знань, за допомогою GIS технологій, більшість городищ та «довгих валів» були чітко локалізовані, картографовані та систематизовані.
- Експериментальним шляхом доведено, що наявні у валах залишки т.з. «пропеченої глини» є слідами впливу вогню саме на гумусовані ґрунти, а не на глини.
- На базі дослідження оборонних споруд скіфського часу виявлено, що здебільшого городища складних форм розвивались у просторі та часі й не були статичними спорудами зведеними в один прийом та за єдиним задумом.
- Розроблена типологія городищ з урахуванням ролі та форми захисних споруд, що передбачає вірогідність зміни типу на різних етапах існування пам'ятки.
- Створена типологія надвальних дерево-земляних конструкцій, що враховує місце фортифікації у системі захисної лінії.
- Висунуті аргументи на користь того, що городища «сховища» та «загони» можуть бути не пов'язані з певними специфічними типами господарчого укладу. І натомість стали результатом короткого періоду існування городища чи навіть недобудови.
- Дослідження Перекіпського валу на Харківщині, шляхом розкопок дало змогу аргументовано пов'язати час його створення з добою раннього заліза. Це стало першим досвідом розкопок, подібних споруд скіфського часу.

Географічними межами роботи є лісостепові частини басейнів річок Сули, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та Сейму.

Хронологічні рамки роботи обумовлені періодом існування городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу (середина VI - початок III ст. до н. е.).

Джерельну базу дослідження складають 148 городищ скіфського часу (Дод. А. Табл. 1; Дод. Б. Рис. 1). З них 25 розташовано в басейні Ворскли, 41 – Сіверського Донця, 18 – на Пслі, 1 – на Сулі та 54 укріплення відомо на Сеймі. Всі укріплення картографовано. Знято плани 123 городищ. У літературі та архівних джерелах наявна інформація про 89 розрізів, які було здійснено на 34 городищах (Дод. А. Табл. 2). Перетинами було в повному обсязі, або частково було досліджено 83 вали, 41 рів, три укріплені в'їзди на городища та один ескарпований схил. Археологічні дослідження довгих валів представлені авторським розрізом Перекіпського валу на Харківщині. Найкраще дослідженими укріпленнями можна вважати фортифікаційні споруди Більське городище, на якому зроблено 27 перетинів.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження для написання наукових праць, узагальнюючих робіт з археології та давньої історії України й суміжних територій, при підготовці лекційних курсів зі скіфської історії та історії фортифікації на історичних факультетах вищих навчальних закладів; для формування музейних експозицій, зводів пам'яток; а також для складання докладних типологій подібного матеріалу.

Теоретична цінність дослідження полягає у всебічному аналізі наявних даних по фортифікації скіфського часу. Розвиток показаний на широкому колі аналогій зі суміжних регіонів лісової та лісостепової зони Східної Європи. Важливим доробком, є простеження динаміки розвитку поселенських структур в часі за допомогою аналізу даних перетинів укріплень, в протиположності їх сприйняттю як статичних та одноетапних споруд. Це дозволило простежити важливі традиції будівництва притаманних для жителів Дніпро-Донецького Лісостепу, переглянути погляди на їх соціальний потенціал, переоцінити місце городищ у соціокультурній структурі регіону.

Особистий внесок здобувача полягає в першу чергу у безпосередній участі у дослідженні захисних споруд Циркунівського городища (керівник робіт К.Ю. Пеляшенко), Більського городища (Куземинське укріплення, ур. Царина Могила, Південний вал; керівник робіт Д.С. Гречко), Перекіпського довгого валу (начальник експедиції В.М. Окатенко) та проведенні двох експериментів по спеціальному обпалу серцевини валу. Крім цього, він полягає у зборі, систематизації та аналізі матеріалів, пов'язаних із дослідженнями захисних споруд означеного регіону скіфського часу. Визнаючи те, що, на сьогодні найкращим варіантом класифікації городищ, залишається типологія А.О. Моруженко, я лише намітив напрямок щодо подальшого розгляду укріплень як поселень, що мали тенденцію до розвитку в часі та не були статичними спорудами. Картографування городищ, дозволило показати їх місце у системі синхронних пам'яток регіону. В роботі запропоновано авторський варіант типології різних елементів захисних споруд. Узагальнено дані про характерні риси, локальні та хронологічні відмінності в будові захисних споруд різних регіонів Дніпро-Донецького Лісостепу.

Апробація результатів дослідження відбувалась у формі доповідей та повідомлень на засіданнях відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ, на міжнародних наукових конференціях в Україні: м. Київ (2011, 2012, 2013, 2015, 2016, 2017 рр.), м. Харків (2014, 2018 рр.), м. Чигирин (2017 р.) та Польщі: Люблін (2019 р.).

Публікації. Основні результати опубліковані у шести статтях, п'ять з яких – у наукових фахових виданнях України, одна – у закордонному фаховому виданні (Scopus). У публікації у співавторстві з К.Ю. Пеляшенко здобувачем була підготовлена аналітична частина роботи.

Обсяг та структура роботи обумовлені сформульованими завданнями. Вона складається зі списку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаної літератури та архівних

матеріалів, а також додатків: карт, каталогу городищ, каталогу перетинів, таблиць та ілюстрацій. Загальний обсяг роботи складає 360 с. Обсяг основної частини налічує 158 с. Обсяг додатків – 130 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Питання фортифікації займають важливе місце серед проблем, пов'язаних з вивченням військової справи населення Східної Європи VII—III ст. до н.е. Пам'ятки військової інженерії того часу представлені, передусім, городищами, та, певною мірою, довгими валами. Стародавні фортифікації здавна привертали увагу людей, які давали цим урочищам традиційні назви “Городок”, “Городище” та населяли історичними та легендарними попередниками.

1.1. Історія дослідження

У накопиченні знань про городища ми можемо виділити чотири періоди. Перший з яких характеризується здебільшого різного роду військово-топографічними операціями та охоплює період від 30-х років XVII ст. до початку XIX ст. Перші згадки з'являються у 1627 р. у виданні «Книга большому Чертежу». У цьому зводі, геолого-географічних та етнографічних даних, вказуються лише ті городища, що на той час вважалися стратегічними об'єктами, тобто, які можна було використати у військовій справі. На створеній у середині XVII ст. Г. Бопланом карті України позначено великі лісові масиви вздовж Ворскли та Сіверського Дінця, а також укріплені населені пункти [Боплан, 2004, карта]. Г. Боплан 17 років перебував в Україні та добре вивчив її географію, чув розповіді козаків про місцеві пам'ятки та відмічав на своїх планах кургани та городища [Шрамко, 1987, с. 182]. У XVI – XVII ст. за таким саме принципом у записах сторожових пунктів Московського царства були зафіксовані Донецьке та Хорошівське городища [Беляев, 1846; Карпов, 2009, с. 65 – 75].

Цей період характеризується появою перших згадок про лісостепові городища у контексті географічного опису місцевості. Позначення їх як стратегічних пунктів, свідчить про майстерність будівельників скіфського часу у виборі місця та створенні захисних споруд. Але це не мало конкретного стосунку до археологічної науки, бо городища заносилися у зводи та описи здебільшого без інтерпретації.

Більш детальна інформація про укріплення скіфського часу на теренах Лісостепу з'являється на початку XIX ст. завдяки роботам військових топографів, істориків, аматорів та картографів. Перші згадки про городища тісно пов'язані зі звітами військових. Розвиток військової справи, як завжди, стимулював науку.

У описі старожитностей Дніпровського Лівобережжя середини XIX ст. архієпископа Філарета (Д.С. Гумілевського) є дані про городище в ур. Городище. Старанно описується топографія поселення, вказується висота насипу валу, глибина рову. Ця робота була однією з перших, в якій ми бачимо інженерний підхід до фортифікації скіфського часу. Філарет інтерпретував це укріплення як схованку від татар. При цьому він, звичайно, спирався на розповіді місцевих жителів [Філарет, 2006, с. 4-6]. Не дивно, що дослідженням городища займалася людина, яка мала духовний сан, оскільки духовенство та військові були на той час майже єдиними освіченими верствами населення.

Один з перших описів городищ басейнів Ворскли та Сіверського Дінця було складено В. В. Пассеком. Дослідник створив описи Перекіпського валу та серії городищ скіфського часу (Хорошівського, городища біля хут. Городище (Куколівського) тощо) [Пассек, 1839, с. 170]. Дослідник датував існування Куколівського городища біля с. Огульци скіфським часом [Пассек, 1839, с. 204 – 210]. Дещо пізніше, використовуючи роботи Філарета та В. Пассека, професор Ю.М. Морозов підготував статтю, де згадував понад 40 городищ. Зокрема, наводяться дані про Куколівське, Більське та Хорошівське городища

[Морозов, 1891, с. 45 – 48]. Так, поступовий процес накопичення археологічних даних про городища та довгі вали призвів до появи у першій половині XIX ст. перших спеціальних робіт, присвячених давнім укріпленням.

Здебільшого, перші згадки про фортифікацію скіфського часу ми зустрічаємо в описах пам'яток окремих адміністративних одиниць Російської імперії. Поряд із поховальними комплексами, описи низки городищ наведені М.В. Молчановським [Молчановский, 1896, с. 96, 265]. У переліку археологічних пам'яток Курської губернії згадані Сабинінське, Рильське, городище біля с. Городище та інші [Труды КГСК, 1874, с. 155-176]. В.В. Хвойко відкрив та склав опис Басівського (Хмілянського), Великобудківського, Глинського (Лякнянського) та ще низки городищ у Посуллі [Хвойко, 1905, с. 93-104].

М.О. Макаренко у збірці топографічних даних описував місцезнаходження курганів та городищ, прив'язавши їх до уїздів [Макаренко, 1917]. Це був важливий крок до створення першої археологічної карти, яку згодом уклав Д.І. Багалій. Ця робота, як зручний спосіб для пошуку та систематизації різних пам'яток, сприяла становленню та розвитку науки. Слід підкреслити той факт, що багато городищ на час її створення, вже були інтерпретовані, хоч і досить непевно.

Спираючись на досвід попередників та власну польову практику Д.І. Багалієм було опрацьовано масив інформації стосовно укріплених поселень Харківської губернії [Багалей, 1905, с. 1-92]. Більшість відомих на той час городищ скіфського часу басейну Сіверського Дінця та Ворскли (Хорошівське, Сіверське, Мохначанське, Таранівське, Закозарівське, Люботинське, Городище, Коропові Хутори, Донецьке, Велика Гомільша, Коломацьке тощо) були нанесені на Археологічну мапу [Багалей, 1905, карта]. Місцеві городища, зокрема, досліджували В.Ю. Данилевич [Данилевич, 1902], Ю.І. Морозов [Морозов, 1902].

Опис Більського городища та цілої низки інших поселень Полтавщини знаходимо у праці Л.В. Падалки [Падалка, 1905]. Доречи, вивченням цього грандіозного городища також займались А.Ф. Шафонський у ХУІІІ ст. та В.О. Городцов на початку ХХ ст. Цікавим є той факт, що про Більське городище згадували майже всі перші науковці — історики [Шрамко, 1987, с. 7-8]. Воно, як одна з найяскравіших пам'яток Лісостепу скіфського часу, є своєрідним віддзеркаленням рівня розвитку тогочасної науки.

Великий внесок у дослідження фортифікації регіону зробив В.Г. Ляскоронський, він склав топографічний опис та зняв плани низки городищ і довгих валів у басейнах Сули, Псла та Ворскли [Ляскоронський, 1901; Ляскоронський, 1907; Ляскоронський, 1911]. В басейні Псла, на території Курської губернії, городища досліджував К.П. Сосновський [Сосновський, 1911]. Важливе місце городища займають в узагальнюваній праці О.А. Спіцина. В його «корочках» знаходимо плани та стислий опис низки поселень басейну Сіверського Дінця та Ворскли [Архів ЛО ИИМК Ф.5, Ф.34].

На жаль, дуже мало інформації ми маємо про городища басейну Сіверського Дінця, що знаходяться зараз на території Білгородській області РФ (Сабинінське, Дмитрієвське та Велике Городище). Про наявність залишків давнього укріпленого поселення біля с. Велике Городище було відомо ще з анкетних даних, зібраних у 70-х рр. ХІХ ст. [Багалеї, 1905, с. 92]. Городище біля с. Сабиніно відоме у літературі ще з другої половини ХІХ ст. Згадка про нього є в “Указателе” надрукованому у 1874 р. [Фукс 1931, с. 91 – 111].

З розкопок можемо відмітити роботи М.О. Макаренка на Басівському [Макаренко, 1907, с. 77 – 86; Макаренко, 1911; Макаренко, 1917] та В.О. Городцова на Більському городищі [Городцов, 1911, с. 93 – 127].

Другий період напочатку багато в чому був схожий на попередній. Зі зміною влади після громадянської війни перед дослідниками, які займалися скіфознавством, було поставлено завдання по перегляду праць своїх

попередників. Зокрема, дослідження курганів рядового скіфського населення, городищ та поселень скіфського часу [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 8].

Так, у 20-30-ті роки минулого століття велику роботу по вивченню пам'яток скіфського часу в басейнах річок Ворскли та Сіверського Дінця зробила група харківських археологів на чолі з О.С. Федоровським, на жаль, далеко не всі результати цієї великої колективної праці були опубліковані. Городищам була присвячена лише одна робота, у якій дається топографічний опис 15 городищ, котрі було можливо більш менш чітко віднести до скіфської доби.

В цей час сіверськодонецькі пам'ятки привернули більше уваги. У 1925 р. група археологів (М. К. Фукс, О. О. Потапов, І. М. Луцкевич) зафіксувала два нових городища скіфського часу - Циркунівське та Яковлівське. У своїй статті "Про городища скітської доби на Харківщині" М. К. Фукс дає інформацію про городища Водяне та Караван. Він писав, що Караванське городище знайшов студент Захаров, а Водяне - А.Н. Волненко [Фукс, 1931, с. 104-106].

Так, особливості влаштування захисних споруд басейну Сіверського Дінця, дозволили ще М.К. Фуку виділити їх в особливу групу, яка відрізнялась від сусіднього ворсклинського регіону. Дослідник зібрав матеріали про 15 городищ, які на той час вважалися скіфськими та зробив першу спробу встановити їх особливі риси [Фукс, 1931, с. 105–107].

Микола Костянтинович Фукс розвіяв міф про те, "що по всій території України городища відрізняються лише розмірами" та наголосив на тому, що скіфські фортифікаційні споруди більш різноманітні, ніж слов'янські. Через недостатню вивченість, у своїй праці він дав лише попередні данні по їх типології [Фукс, 1931, с. 91–111]. Також, він дає уточнення термінам, якими він користувався (городище, головний двір, предграддя тощо) [Фукс, 1931, с. 91-92]. Це вказує на намагання автора, певною мірою, популяризувати свою статтю та показати оборонні споруди як складну систему.

Цей період був своєрідною “розминкою” перед бумом в археології у післявоєнні роки [Шрамко, 1957, с. 188 – 197]. Наука поступово переходила від простого збору інформації до систематичного вивчення пам’яток. З накопиченням даних про городища зростає й увага вчених до проблем пов’язаних з їх інтерпретацією та подальшим дослідженням. Вивчення фортифікаційних споруд походить від простих топографічних описів, які більше стосувалися військовий справи, проходячи етап перших розкопок до опрацювання їх вченими з метою виділення серед них певних типів та груп.

Після Другої світової війни починається третій етап. Він характеризується початком дослідження городищ шляхом археологічних розкопок широкими площами. Для пам’яток Дніпровського лісостепового Правобережжя він розпочався ще у передвоєнні роки. У 1949 р. Д.Т. Березовцем [Березовець, 1955, с. 58-63] було зроблено переріз валу та рову городища Воргол, ранні шари якого автор відносив до скіфського часу. Аналіз матеріалів цих розкопок Д.В. Каравайко показав необґрунтованість інтерпретації цієї пам’ятки як скіфської [Каравайко, 2018, с. 267].

Велику роботу по виявленню та дослідженню городищ Посулля провела Верхньосульська експедиція під керівництвом В.А. Іллінської [Іллінська, 1949]. Протягом 1947, 1957 та 1959 рр. були проведені роботи на Басівському городищі, в результаті яких була досліджена площа в 600 м² [Іллінська, 1952, с. 34-41; Іллінська, 1965, с. 48-75]. Керуючи Середньодніпровською експедицією, дослідниця проводила роботи на Книшівському городищі в басейні Псла [Ильинская, 1957, с. 241-249] та Ширяївському городищі на Сеймі (Дод. Б. Рис. 54) [Іллінська, 1953]. Під час цих робіт, на Ширяївському городищі був досліджений штучний схил укріплений глинобитним майданчиком.

Наприкінці 40-х - на початку 50-х років XX ст. у басейні р. Сіверський Донець експедиціями Харківського університету відновлюються стаціонарні розкопки пам’яток скіфського часу. Так, у 1948-49 рр. практика на чолі з

С.А. Семеновим-Зусером провела дослідження Великогомільшанського городища. За результатами робіт пам'ятка була датована VI–IV ст. до н. е. Дослідження захисних споруд були проведені трьома розкопами. В шарах валу зафіксовані стовпові ямки, які фіксувалися на рівні пропеченої глини серцевини валу. У рову підтрикутної в плані форми зафіксовані сліди стовпів, які інтерпретувались автором дослідження як сліди від кілків [Семенов-Зусер, 1949, с. 7; Шрамко, 1957, с. 193 – 203; Шрамко, 1962, с. 138]. Надалі результати цих розкопок склали основу аргументації Б.А. Шрамка проти гіпотези про навмисний обпал серцевини валу [Шрамко, 1962, с. 191].

Згодом колосальну роботу з дослідження пам'яток скіфського часу у сіверськодонецькому регіоні провів Б.А. Шрамко. Археологом були проведені розкопки городища Караван (1950, 1954 – 1955 рр.), здійснено перетин оборонної лінії предграддя. Розріз валу показав, що він був насипаний з ґрунту з невеликою часткою суглинку, взятого з розташованого перед ним рову. Ніяких особливих прийомів в спорудженні валу не було простежено. Роботи також було проведено на городищах Мохнач (1953 р.), Коробові хутори (1954 та 1970 рр.), [Шрамко, 1950, с. 3–4; Шрамко, 1951, с. 4–11, 28–30; Шрамко, 1953, с. 4–16; Шрамко, 1954, с. 13–31; Шрамко, 1955, с. 101–103; Шрамко, 1957, с. 9–13; Шрамко, 1958, с. 9–13]. У 1957 р. Б.А. Шрамко продовжив, розпочаті у 1955-1956 рр., дослідження Донецького городища. Пам'ятка виявилась багатошаровою та містила матеріали доби бронзи, скіфського та давньоруського часу [Шрамко, Скирда, 2004, с. 26].

На городищі Коробові хутори експедицією Б.А. Шрамко було проведено розріз валу із західного боку верхньої лінії укріплення до рівня материкового піску. Було зафіксовано два будівельні періоди. Початковий вал, який відноситься до скіфського часу, був насипаний з піску з рову, очевидно, його було посилено рядом вертикальних стовпів. Згодом цей вал добре задернувався – під час розкопок ясно простежувалась смуга давнього похованого ґрунту. У

насипу цього валу у великій кількості знайдено фрагменти скіфської кераміки, кістки тварин та уламки циліндричного точильного бруска з отвором для підвішування. Пізніше цей вал було додатково укріплено [Шрамко, 1954. С. 13–20].

В цілому, під керівництвом Б.А. Шрамко було проведено дослідження на понад 20 городищах [Шрамко, 1962, с. 188; Шрамко, 1987; Шрамко, Михеева, Грубник-Буйнова, 1977; Шрамко, 1998].

У 1958 році дослідник розпочинає розкопки Більського городища [Граков, Шрамко, 1959]. Б.А. Шрамко у 1961–1964 рр. зосереджується на комплексних планомірних розкопках Люботинського городища. Впродовж чотирьох років було розкопано 7193 м², на якій зафіксовано культурні шари та комплекси VI – V ст. до н. е. Дослідження захисних споруд проводилися у двох місцях. Перший розріз валу було зроблено у розкопі №3/1961, розташованому в південно-східній частині городища. Дослідник за результатами робіт вважав, що спочатку оборонні споруди городища не мали валу, а склалися з рову і дерево-земляної стіни, побудованої безпосередньо на похованому ґрунті, який ще не мав помітних культурних відкладень (Дод. Б. Рис. 69). Стіна складалася з двох частин – зовнішньої та внутрішньої, простір між якими було заповнено землею, піском і глиною. Кожна стінка споруджувалася з розколотих навпіл колод, які вкладалися горизонтально вздовж оборонної лінії та закріплювалися вертикальними колодами. Судячи з розміру розвалу колод, висота внутрішньої дерев'яної стіни була не менше 2,70 м, а висота зовнішньої була значно більшою. Утворення пропеченої серцевини Б.А. Шрамко пов'язував з ворожим нападом або наслідками випадкової пожежі. Дослідник вважав, що під час пожежі вертикальні колоди кілька днів ще утримували дерев'яне облицювання, але потім зовнішня частина стіни впала у бік рову, а внутрішня – у протилежному напрямі. Забутовка розсипалася та перекрила залишки колод, які кілька днів ще продовжували горіти. Ділянка забутовки, яка безпосередньо

прилягала до колод, виявилася пропеченою. Б.А. Шрамко вважав, що цей горизонт надалі використали у якості основи валу другого будівельного періоду. Дослідник датував час створення захисних споруд кінцем VIII – та початком VI ст. до н. е. [Шрамко, 1998, с. 125], що на сьогодні не може бути прийнятною, оскільки в цей час все ще не існувало поселенської структури у сіверськодонецького Лісостепу [Гречко, 2010, с. 29].

Захисні споруди вивчалися також у розкопі № 5/1962 у східній частині городища. Вдалося зробити низку додаткових важливих спостережень. У середній частині валу, переважно лише на рівні похованою ґрунту, залягали залишки дерева, які було інтерпретовано як залишки від фортечної стіни першого будівельного періоду. Дерево здебільшого обвуглилося, але на деяких ділянках повністю згоріло в утворило суцільний шар деревного вугілля й золи. Тобто пожежа охопила не всю лінію оборонних споруд, оскільки були ділянки, де дерево взагалі не обгоріло, а згнило (північно-східна ділянка на плані). Дослідження зразків дерева показали, що для будівництва використовували в основному дуб та березу.

Східний в'їзд на городище вдалося вивчити майже у всіх деталях. Стовпові ями розташовано на відстані 9,5 м. Асиметричне розташування основної опорної ями вказує на те, що ворота мали ширину близько 6,5 м. Північніше була розташована хвіртка, шириною 3 м. Земля у проміжках стіни містить дрібні домішки вугілля.

Також було досліджено рів складної конфігурації. Його внутрішній схил (5 м під кутом 36-40°, а зовнішній – 30°) переходив у пласке дно. З протилежного боку зафіксовано стовпову яму частоколу. Для зміцнення стінок та запобігання зсувам піску, вони були вкриті шаром глини. Згодом, рів поступово заповнився мулистим ґрунтом та гумусом [Шрамко, 1998, с. 9 – 11].

Окрім цього, у 1961–1962 рр. були здійснені дослідження Циркунівського городища та укріплення біля с. Городне (р. Мерла, басейн Ворскли) [Шрамко,

1961, с. 18 – 21; Шрамко, 1962, с. 28 – 29; Моруженко, 1975, с. 133–146; Моруженко, 1985, с. 160–178]. Низку укріплених поселень обстежила В.Є. Радзієвська [Радзиевская, Шрамко, 1977, с. 360—361; Радзиевская, 1992. — с. 177—179]. У 1953 – 1954 рр. московський археолог, П.Д. Ліберов проводив дослідження городища в ур. Городище [Либеров, 1962, с. 5 – 85].

Важливими підсумками цих робіт, можна вважати видання археологічних довідників по Полтавській [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982] та Харківській [Шрамко, Міхеєв, Грубник-Буйнова, 1977] областям.

В басейнах Ворскли та Сейму продовжував розвідки І.І. Ляпушкин. Дослідник виявив низку нових городищ [Ляпушкин, 1947, с. 122-131; Ляпушкин, 1947, с. 96-97; Ляпушкин, 1948, с. 24-37; Ляпушкин, 1949, с. 385-396; Ляпушкин, 1961, с. 74-75, 78-79, 133]. Розвідки у басейні Ворскли здійснювала Г.Т. Ковпаненко [Ковпаненко, 1967, с. 61-81].

Впродовж 1958 – 1960 рр. Б.М. Граков проводив дослідження на Західному укріпленні Більського городища [Шрамко, 1987, с. 9]. З 1959 р. на городищі, але в основному на Східному укріпленні, розпочинає роботи Скіфослов'янська експедиція ХДУ на чолі з Б.А. Шрамком. Експедиція під його керівництвом працювала на городищі до 1994 р., впродовж цього часу було досліджено біля 40 тис. м² [Шрамко 1987, с. 164; Шрамко, 2006, с. 5 – 13; Шрамко, 2007, с. 323 – 334].

Наприкінці 70-х рр. XX ст. експедицією Харківського обласного палацу піонерів під керівництвом В.Є. Радзієвської розпочались планомірні розкопки Коломацького городища. З невеликими перервами дослідження тут проводились майже 20 років (1977-1997 рр.). Впродовж цього періоду, окрім розкопок на широкій площі внутрішнього майданчика городища, був здійснений перетин рову [Радзиевская, 1992, с. 177-179]. На жаль, матеріали опубліковані лише частково у вигляді тез та матеріалів конференцій.

З 1968 р. починає самостійні польові дослідження А.О. Моруженко. Вона проводить розвідки в басейнах річок Ворскли, Мерли, Сули та Сіверського Дінця та невеликі розкопки на городищах Сосонка-1, Кам'янка [Моруженко, 1968, с. 65-73.], Городне (раскопки Моруженко 1969-1973). Планомірні дослідження на поселенні Полкова Микитівка тривали під її керівництвом у період з 1969 по 1975 рр. (Дод. Б. Рис. 43) [Моруженко, 1988, с. 33 – 52].

На городищі Городне Краснокутського району Харківської області А.О. Моруженко в 1969 р. дослідила вал у західній частині головного майданчика. Було простежено два будівельних періоди. Один було пов'язано зі зведенням дерев'яної конструкції, яка була знищена пожежею, яка фіксувалася за включеннями вугілля та золи, перекритими шаром пропеченої глини. Під час другого періоду було відновлено дерев'яні конструкції на гребні валу, це зафіксовано за стовповою ямкою. Знахідки представлені фрагментами ліпних посудин, глиняних виробів та уламками амфор [Моруженко, 1975, с. 133–146].

У 1968 р. А.О. Моруженко було зроблено поперечний перетин південної частини валу на Кам'янському городищі (Ворскла) у західній частині головного майданчика. Було прослідковано два будівельних періоди. Дослідниця вважала, що спочатку було створено дві стіни на відстані 0,95 м одна від одної, які фіксувалися у вигляді стовпових ямок. Простір між ними був заповнений ґрунтом. Тіло валу зафіксовано у вигляді мішаного ґрунту з включеннями фрагментів обпаленої глини та деревного вугілля. Пізніше цей шар було перекрито потужними прошарками обпаленої глини, золи та вугілля. Наявність таких включень автор пов'язувала з пожежами [Моруженко, 1968, с. 65-73].

Того ж року А.О. Моруженко, у східній частині головного майданчика городища Сосонка-1 (басейн Ворскли) було зроблено поперечний перетин валу. На думку дослідниці, перетином виявлено три будівельних періоди. Спершу було зведено потужну стіну, яку, на думку автора, було зруйновано пожежею (шар пропеченої глини та вугілля). Далі було збудовано ще одну стіну, що

фіксувалася за стовповою ямкою. Після цього було викопано рів. До третього будівельного періоду було віднесено досипку валу. В західній частині розкопу виявлено велику кількість кераміки, зокрема, вінець ліпних посудин, у шарі чорнозему та пропеченої глини (колір варіювався від сірого до жовто-помаранчевого [Моруженко, 1968, с. 65-73].

А.О. Моруженко зробила поперечний перетин валу у 1969 р. на городищі Полкова Микитівка (р. Мерла, басейн Ворскли) у північно-східній частині городища. Простежено два будівельних періоди. Спочатку укріплення мало вигляд дерев'яної конструкції на рівні похованого ґрунту, яка простежувалася за шарами вугілля та золи. Було зафіксовано стовпову ямку від надвальних конструкцій. Шар містив включення обпаленої глини та вугілля [Моруженко, 1969, рис. XXVI.1]. Дослідження було продовжено у 1972 р. Було розкопано вал та прилеглу до нього територію. Стратиграфічно простежено шар золи з включеннями вугілля, який знаходився під дереном, автор пов'язувала його з переміщенням шару з зольників. Під шаром пропеченої глини та скупченням обмазки, було зафіксовано пічку. Тобто зведенню валу передувало існування на цьому місці відкритого поселення у VI ст. до н.е. [Моруженко, 1972, с. 10].

В басейні Сейму масштабні роботи було проведено А.І. Пузіковою. Було повністю досліджене городище Мариця [Пузикова, 1981], Переверзево I [Пузикова, 1975, с. 91-97] та частково – Нартово [Пузикова, 1978, с. 49-55].

А.І. Пузіковою у валу городища Мариця було досліджено повздовжній рів по периметру майданчика городища (Дод. Б. Рис. 57) (фундамент дерев'яної стіни?), скупчення каменів, яке, втім, не можна пов'язувати з систематичною кладкою, та головний майданчик городища, зафіксовано споруди та господарчі об'єкти [Пузикова, 1978, с. 183-198].

На городищі Нартово у 1969 р. А.І. Пузіковою було закладено траншею у північній частині городища, у місці, де укріплення найкраще збереглися. У центрі насипу зафіксовано лінзу пропеченої глини. Зверху та навколо неї

залягав вугільно-золистий шар. Це було інтерпретовано автором як два будівельні періоди. Землю для насипання основи валу брали на майданчику городища, про що свідчать характерні для культурного шару знахідки. Другий вал був значно нижчим. Його було зведено на природному підвищенні. Цей насип складався з почергово розташованих шарів глини, чорнозему, пропеченого ґрунту з домішками вугілля та золи. З внутрішнього боку було простежено рівчак від опорних стовпових конструкцій. Перший рів виник у процесі насипання валу, оскільки шар похованого ґранту в ньому не прорізаний. Другий рів мав пласке дно та ступінчастий зовнішній борт [Пузикова, 1969, рис. 4].

При дослідженні укріпленого поселення Переверзево I у 1972 р. А.І. Пузіковою було досліджено захисну стіну, яка проходила у напрямку північний-схід – південний-захід (Дод. Б. Рис. 52-53) [Пузикова, 1982, с. 96-103]. Рівчак від неї був забутований мішаним ґрунтом (глина, пропечена земля, вугілля, зола). Стовпові ямки було розташовано системно у два ряди, одна навпроти одної. Городище було датоване VI — V ст. до н.е. Розкопом 1979 р. було зафіксовано продовження стіни. Ситуація виявилась схожою, але вся північна частина канавки була зайнята стовповими ямками. Деякі з них розташовувались впритул одна до одної. Паралельно цій стіні, на схід, розташовувався ще один ряд стовпових ям, деякі з яких були заповнені шаром світлої глини (штучно укріплені). На схід від частоколу було простежено ще три рівчаки від фундаментів стін. Очевидно, що оборонна система складалась з дерев'яних стін, розташованих паралельно одна одній. Для вивчення збережених залишків оборонних споруд в західній частині городища було закладено траншею, яка продовжувала лінію розкопу 1979 р. Під час перетину валу виявлено, що його насип складався з чорнозему, з домішками вугілля. Під валом зафіксовано залишки п'яти паралельних оборонних стін, які простежено за рівчаками, заповненими вугіллям, золою, шматками пропеченого ґрунту. Судячи з усього, стіна мала вигляд частоколу, простір між частинами якого

забутовувався світлою глиною. Всі стіни було знищено пожежею. Стінки рову були пологими, дно — конусоподібне. Насип валу також складався з чорнозему [Пузикова, 1979, рис. 4].

У 1984 – 1985 роках А. І. Пузикова здійснила перетин укріплень на городищі Глебово (Дод. Б. Рис. 56). Насип валу складався з шару чорнозему. Центральна частина лінзи валу була сильно пропечена. Також, тут виявлено дві канавки від оборонних стін, якими вал був посилений. Канавки від стін були виявлені і в інших частинах городища, очевидно, воно було оточене ними по периметру. Рів був відносно глибокий – 2,9 м від верхівки валу. Його схили були пологими, а дно округле або конусоподібне [Пузикова, 1997, рис. 3].

Дослідження на Хорошівському городищі у сіверськодонецькому Лісостепу було проведено Б.А. Шрамком у 1983 та 1987 рр. разом з В.Є. Радзівською. Роботи дозволили уточнити час зведення південного валу. Насип складався з ущільненої глини з домішками чорнозему та золи. Цей шар був перекритий нашаруваннями з городища. Під час будівництва землю брали з рову, а чорноземну досипку з внутрішньої частини можна пов'язати з другим будівельним періодом, де земля надходила з внутрішнього майданчика городища. Вал датовано V ст. до н.е. за знахідкою уламка амфори під насипом [Шрамко, 1992, с. 50 – 59].

В басейні р. Псел під керівництвом П.Я. Гавриша з 1988 р. проводились дослідження на Книшівському городищі (Дод. Б. Рис. 51) [Гавриш, 1990, с. 136]. У 1992 – 1993 рр. проведено дослідження захисних споруд та в'їзду у південно-східній частині головного укріплення. Прослідковано браму та залишки дерев'яної стіни. Зафіксовано три будівельні періоди стратиграфічно розділені шаром пожежі. Конструкція була обмазана глиною, яка пропікалася під час пожежі. Далі вал було досипано. Під час другого будівельного періоду було зведено ще одну дерев'яну стіну, яка фіксується завалом конструкції під час ще однієї пожежі. Перед валом виявлено рів, за ним ще один дещо

глибший, який, на думку автора, мав перекидний міст. Третій будівельний період зафіксовано за слідами обгорілих колод. Західніше було виявлено в'їзну браму. Зафіксовано потужні шари червоної пропеченої глини, вугілля, золи та обгорілого дерева. Фіксуються два будівельні періоди за стовповими ямками різних діаметрів [Гавриш, 1993, с. 3-7].

Наприкінці 80-х років XX ст. на території Дніпро–Донецького Лісостепу до пам'яток скіфської фортифікації відносили 83 городища та Перекіпський вал (Дод. Б. Рис. 9; 18) [Моруженко, 1989, рис. 1].

У 1992 р. розпочала свою діяльність експедиція «Сула» (керівник Ю.В. Болтрик). Її силами впродовж 1992–1994 років проводились розкопки на Басівському городищі [Болтрик, 1992, с. 2 – 27; Болтрик, 1993, с. 2 – 28; Болтрик, 1994, с. 2 – 23], у 1992-1993 рр. – на Свиридівському (керівник В.П. Білотор) [Гейко, 1997 б, с. 57 – 58]. З 1993 по 1995 А.В. Гейко та Ю.В. Болтрик досліджували Глинське городище (Дод. Б. Рис. 71). Було зроблено перетин валу, неподалік від в'їзду та закладено два розкопи. Перетином зафіксовано два будівельних періоди, які розділяв шар пожежі. Укріплення існували з VI ст. до н.е. Земля для створення валу бралась із рову та з території самого городища. Розкопом, закладеним біля валу виявлено господарські об'єкти V – IV ст. до н.е. [Гейко, 2000, с. 149 – 153].

З 1993 р. спільна експедиція Інституту археології НАНУ та Німецького науково-дослідного товариства досліджувала Більський археологічний комплекс [Махортых, Ролле, 2006, с. 4, рис. 2]. В той час була проведена геофізична зйомка підшви валу Західного укріплення.

У басейні р. Сіверський Донець протягом 90 - х років XX ст. активну роботу по картографуванню та створенню планів археологічних пам'яток скіфського часу проводив краєзнавець А.О. Зоря (наприклад, Червоносівське, Циркунівське городища) [Радзиевская, 2005, с. 373].

Починаючи з 1999 р. і по теперішній час експедиція Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди досліджує багатошарові городища Мохнач, Водяне та Коробові Хутори [Колода, 2002, с. 137 – 140; Колода, 2004а, с. 167 – 169; Колода, 2004б, с. 169 – 171]. Під час цих розкопок на пам'ятках здійснені чисельні дослідження оборонних споруд.

Експедицією В.В. Колоди у 2001 р. на городищі Мохнач було закладено розкоп для вивчення зовнішньої, північної ліній оборони. Крім того, по гребню валу, на схід від основної траншеї була здійснена прирізка для вивчення надвалових споруд (Дод. Б. Рис. 64.1). Було досліджено рів та вал скіфського часу (Дод. Б. Рис. 68). Вал був насипаний в один будівельний прийом. Насип був споруджений на краю яру. Лінза валу складалася з піску та чорнозему. В її структурі виявлені залишки згорілих або напівзотлілих колод, розташованих вздовж насипу валу. В основі насипу ґрунт (пісок) мав явні сліди обпалу. Рів мав увігнуте дно. Прирізкою виявлено залишки надвальної дерев'яної конструкції. У іншому розкопі були виявлені залишки фортифікаційної споруди, що містила сліди двох будівельних періодів. У шарі пропеченої глини з боку зовнішнього схилу було простежені стовпові ямки [Колода, 2001, с. 12; Колода, 2002, рис. 3].

На городищі Водяне перетин зовнішнього валу та рову показав, що верхня частина валу була знищена оранкою. Насип було побудовано в один прийом на рівні давнього денного горизонту. Землю брали з рову, про що свідчать шари материкової глини по всій довжині берми. Під насипом виявлено сліди обгорілих дошок та вугільно-золисті включення. Безпосередньо на цьому скупченні було зафіксовано шар пропеченого піску. На рівні давнього денного горизонту, під насипом, було виявлено скупчення фрагментів кераміки скіфського часу. Берма мала довжину 6 м та переходила у внутрішній схил рову

(Дод. Б. Рис. 66,1) [Колода, 2003, с. 2—4; Колода, 2004, с. 7—31; Колода, Гречко, 2003, с. 3]

Впродовж 2001–2003 рр. експедиція Харківського університету під керівництвом Ю.В. Буйнова проводила розкопки городища в ур. Городище на Харківщині. Для дослідження його оборонних споруд та культурного шару було закладено кілька розкопів на городищі. На гребні першого з трьох валів з напільного боку було закладено розкоп. Слідів дерев'яних конструкцій не виявлено [Буйнов, 2004, с. 9 – 12; Буйнов, 2005, с. 13 – 17].

У 2002 році було зроблено розріз рову городища Кардашів Вал біля Опішні (Дод. Б. Рис. 42) [Троцька, 2002, с. 7-10]. Рів, що знаходиться нижче ескарпу, оточує городище з усіх боків. Прослідковано один період використання. Рів мав конусоподібну форму. У заповненні знайдено велику кількість керамічного матеріалу [Троцька, 2002, рис. 18].

У 2005 р. Д.С. Гречко провів дослідження Циркунівського городища на північній околиці м. Харкова. Було зроблено зачистку валу, зруйнованого дорогою. Підчистка валу показала, що на рівні давнього денного горизонту була спалена велика кількість деревини. В результаті утворився потужний шар попелу і деревного вугілля. В пропеченій серцевині була зафіксована стовпова яма з загостреним дном. Другий будівельний період характеризувався тим, що поверхня старого валу була частково вирівняна. Нижня частина досипки складалась з чорнозему зі значною кількістю домішок вугілля (Дод. Б. Рис. 59) [Гречко, 2005, с. 5 –14].

Впродовж 2007-2014 рр. експедицією під керівництвом К.Ю. Пеляшенко було продовжено дослідження Циркунівського городища (басейн Сіверського Дінця) [Пеляшенко, 2009, с. 228 – 230; Пеляшенко, 2010, с. 321 – 323, с. 321 – 323; Пеляшенко, 2011, с. 262 – 263]. В ході цих робіт було здійснено чотири перетини захисних споруд. Складна стратиграфія розкопів дозволила встановити розвиток фортифікації в часі та просторі та виділити два періоди

його масштабної розбудови (Дод. Б. Рис. 60) [Пеляшенко, Крютченко, 2012, с. 31; Крютченко, 2016, с. 122-123].

К.Ю. Пеляшенко у 2010 р. було закладено розкоп перпендикулярно валу та рову третьої оборонної лінії городища. Вал мав один будівельний період. Жодних слідів дерев'яних конструкцій валу не виявлено (Дод. Б. Рис. 61) [Пеляшенко, 2011; Крютченко, 2016, с. 119, рис. 4].

У 2011 році було досліджено ділянку біля південного входу до Першого двору. Під ґрунтовим насипом валу зафіксовано рів, що мав два будівельні періоди. Рів першого періоду був трапецієподібним у перетині. Його перерізає рів другого будівельного періоду, що мав підтрикутну форму. Глибина другого рову дещо більша, ніж першого (Дод. Б. Рис. 62) [Пеляшенко, 2012; Крютченко, 2016, с. 119-120, рис. 5].

У 2015 р. «з метою встановлення наявності або відсутності слідів від будь-яких дерев'яних конструкцій по краю городища, в північно-східній частині Першого двору було закладено розкоп, східний край якого заходив на початок схилу ескарпу». Стратиграфічний розріз північної та південної стінки розкопу дозволив встановити, що в цій частині городища відсутні дерево-земляні укріплення, а замість цього було простежено підрізання суглинку по краю городища. Щоб отримати повну картину фортифікації в тій частині городища, де земляні вали візуально не фіксуються і край житлового майданчика одразу переходить в ескарпований схил, у 2015 р. було вирішено здійснити перетин ескарпу. У розкопі фіксувалось пониження рельєфу, утворене підрізкою ґрунту. Все це призвело до утворення котловану, який був заповнений м'яким шаром золи, насиченої артефактами. Хоча слідів дерев'яних конструкцій зафіксовано не було, різкий перехід насиченого культурними залишками шару золи у чистий пісок вказує на наявність загорожі, вірогідно дерев'яної стіни (Дод. Б. Рис. 63) [Крютченко, 2016, с. 119–123].

Таким чином, в історії Циркунівського городища простежено два основних фортифікаційних етапи: початковий представлений зведенням перших укріплень, періодичною їх реконструкцією і вдосконаленням; споруди другого періоду були пов'язані з необхідністю розширення житлового майданчика укріплення, і, мабуть, з посиленою військовою загрозою, що змусило місцеве населення створити більш масштабні фортифікаційні конструкції. Матеріали, виявлені у північній частині пам'ятки, датуються в межах кінця V — IV ст. до н. е., що дозволяє віднести час другого будівельного періоду до часу не раніше кінця V ст. до н. е.

Активну роботу по дослідженню захисних споруд проводиться групою співробітників Сумського обласного центру управління культури В.В. Приймаком, Є.М. Осадчим та О.В. Коротею.

У північній частині городища Токарі, поблизу м. Суми, В.В. Приймаком у 2006 р. було проведено зачистку стінки валу. Було виявлено, що вал утворився при будівництві двох рівів і є материковою стіною, яка їх розділяє. На городищі Бездрик з півдня проведено повний перетин оборонної лінії (Дод. Б. Рис. 45-46) (вал, рів, вал). Вал з напільного боку складається з шару темно-коричневого суглинку з чорноземом та темно-жовтого суглинку. Під цим шаром було виявлено стовпову ямку [Приймак, 2006, с. 13, рис. 12].

У 2006 р. В.В. Приймаком було проведено зачистку валу городища Ворожба на Сумщині. В результаті робіт було з'ясовано, що вал мав в основі “кліть”, заповнену глиною, яку брали при будівництві рову (Дод. Б. Рис. 47-48). Нижче виявлено залишки обгорілих колод та шар селітри [Приймак, 2006, с. 17, рис. 51].

Городище Вакалівщина Сумського району Сумської області було виявлене у 2000 р. В.В. Приймаком (Дод. Б. Рис. 50). В ході проведення зачистки валу городища з південного боку. Зафіксовано канавку, в заповненні якої знаходився обвуглений стовп. З'ясовано, що городище мало укріплення у

вигляді змащеного глиною частоколу, який загинув під час пожежі [Приймак, 2006, с. 11, рис. 30].

Городище Мащанка (Сосонка 2, басейн Ворскли) було виявлене Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2002 р. [Коротя, Осадчий, Приймак, 2010]. У 2006 р В.В. Приймаком проведено дослідження зруйнованої частини валу (Дод. Б. Рис. 70) [Приймак, 2006, с. 16, рис. 49]. У розкопі, під пропеченою серцевиною, було виявлено обпалені колоди, розміщені вздовж лінії валу. Городище було захищено з напільного боку валом та конструкцією з двох рядів колод, простір між якими було засипано землею з рову.

У 2016 р. В.М. Окатенко та О.О. Крютченко, під керівництвом автора, було зроблено перетин Перекіпського Валу на Харківщині [Крютченко, 2017, с. 292-298]. Над шаром жовтої материкової глини розташовувався шар похованого ґрунту. З напільного боку в нього був впущений рів підтрикутної форми. Знахідки представлені двома фрагментами стінок ліпного посуду скіфського часу, які виявлено в чорноземному насипі валу. Результати робіт дозволили говорити про створення валу ще у скіфський час.

Протягом 2014, 2016-2018 рр. дослідження захисних споруд Більського городища, були проведені Більською археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом Д.С. Гречка. Їх результати суттєво поглиблюють наші знання щодо особливостей планіграфії та історичного розвитку комплексу (Дод. Б. Рис. 25).

У 2014 році увага експедиції була прикута до північної, найменш дослідженої, частини городища, а саме до Куземинського укріплення (Дод. Б. Рис. 36). Роботи з дослідження захисних споруд показали, що комплекс саме Куземинського укріплення був створений фактично в один етап, однак, за поки нез'ясованими причинами, незабаром був покинутий і не модернізувався (Дод. Б. Рис. 37) [Гречко, 2014, с. 6-12]. Водночас, слідів південного валу Куземинського укріплення не виявлено. Однак, варто зазначити, що

мисоподібний виступ корінного правого берега р. Ворскла має значну крутість схилів. Імовірно, цього було достатньо для організації оборони [Гречко, 2015 б]. Результати розкопок свідчать про відсутність культурного шару в межах цієї території [Гречко, 2014, с. 12].

У 2016–2017 рр. проводились дослідження захисних споруд в ур. Царина Могила, які дозволили уточнити час створення системи укріплень Більського городища [Гречко, Крютченко, 2017, с. 80-87; Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2018, с. 54]. Під полою насипу валу було досліджено заглиблену на 1,1 м у материк споруду, що мала овальну в плані форму із закругленими кутами, розмірами $3,14 \times 2,70$ м (Дод. Б. Рис. 34). Наявні матеріали зі споруди та зольника під валом можуть відноситись до другої чверті – середини VI ст. до н.е., а створення валів Великого Більського городища – до середини – початку третьої чверті VI ст. до н.е. (Дод. Б. Рис. 35) [Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2018, с. 54, 65].

Дослідження Південного валу Більського городища було проведено у 2018 році. Аналіз наукових та архівних джерел дозволяв стверджувати, що на південь від центральної частини Холодівського Яру, в межах Великого Більського городища, розташовані залишки захисних споруд у вигляді рову та валу. У результаті робіт було виявлено культурний шар, рів та вал скіфського часу (Дод. Б. Рис. 38-39). У заповненні рову, включаючи його придонну частину, та у насипу валу, зустрічались лише матеріали скіфського часу (V–IV ст. до н.е.). Форма рову є характерною для цього періоду [Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2018, с. 48-50].

В ході досліджень підтверджено існування Куземинського укріплення, яке було додатковою фортифікаційною спорудою Великого Більського городища та Південного валу на його території, а також уточнені конструктивні особливості їх будови. Дослідження в ур. Царина Могила дозволили вперше, базуючись на даних стратиграфії та аналізі отриманих матеріалів, чітко

датовати час створення валів Великого Більського городища у межах середини – початку третьої чверті VI ст. до н.е.

Таким чином, у накопиченні знань про городища ми можемо виділити чотири періоди. Перший характеризується першими згадками, які були пов'язані з військово-топографічними операціями та охоплює період від 30-х рр. XVII до початку XIX ст. Другий період характеризується узагальненням попередніх знань та створення перших описів та каталогів. Він тривав до кінця 30-х рр. XX. Третій, що розпочався з початку 40-х рр. - до початку XXI ст. відзначався масштабними розвідками та розкопками з безпосереднім археологічним дослідженням захисних споруд. Четвертий період, розпочався двадцять років тому та триває досі. Завдяки використанню GIS-технологій і широкому розповсюдженню цифрових фото та комп'ютерних методів обробки даних, аналіз матеріалів вийшов на новий якісний рівень.

1.2. Історіографічний огляд

Серед питань, які постають сьогодні перед скіфологами при вивченні фортифікації населення східноєвропейського Лісостепу виділяється декілька найважливіших, про які мова піде нижче.

1.2.1. Проблема функціонального призначення городищ.

Серед городищ Лісостепу дослідники виділяють три основні типи: центри заселеної округи, городища-сховища та/або загони для худоби (Дод. А. Табл. 5; Дод. Б. Рис. 8) [Либеров, 1965, с. 8-11; Медведев, 1999; Колтухов, 1999, с. 69 — 70; Гречко, 2010, с. 28]. Варто більш детально зупинитись на інтерпретації двох останніх типів, які фактично не мають культурного шару та були спеціально проаналізовані автором у спеціальній роботі [Крютченко, 2017, с. 182-196].

Термін «городище-сховище» використовують для характеристики укріплених поселень зі слабконасиченим або практично відсутнім культурним

шаром. Він широко застосовується дослідниками й охоплює пам'ятки від доби бронзи до розвиненого середньовіччя. Географія подібних об'єктів також широка і пов'язана з пам'ятками населення лісового та лісостепоного поясів Євразії.

Доволі часто набір кількісних ознак, що характеризують цей тип пам'яток, визначають, в рамках окремо взятих культур, регіонів та епох. Але загально визнано, що для них наявний надзвичайно слабкий культурний шар і відсутність довготривалих споруд [Kashuba, Naheu, Levitskiy, 2002, с. 203]. Не характерні для них і житлові предграддя. Це свідчить про те, що городища не розвивалися в часі, застигаючи у своїй первісній формі [Шрамко 1962, с. 188].

Одним з перших, щодо лісостепоного пам'яток скіфського часу, термін «городище-сховище» використовував М.І. Артамонов. Дослідник виокремив два типи городищ: заселені і ті, які були тільки притулками на час військової небезпеки [Артамонов, 1974, с. 94]. До їх числа автор відносив Немирівське, Більське та Пастирське городища, де на окремих ділянках, все ж, постійно проживало населення. П.Д. Ліберов у своїй докторській дисертації, присвяченій пам'яткам Подоння, виділяв групу городищ, у культурному шарі яких не фіксувались взагалі, або лише в незначній кількості, побутові рештки. Дослідник вважав, що цей тип укріплених поселень використовувався в якості «загонів для худоби або оборонних пунктів в період набігів або військової небезпеки» [Ліберов 1971, с. 46].

Розвиваючи думку П.Д. Ліберова, О.П. Медведєв, поряд з городищами-сховищами, розглядає серед пам'яток раннього залізного віку Подоння особливу категорію: «великі городища без ознак постійного проживання або ж з вкрай невиразним культурним шаром типу Шубного, Аверинська і деяких Волошинських городищ» і пов'язує їх зі слідами діяльності лісостепоного номадів [Медведєв, 1999, с. 65 – 66; Медведєв, 2004, с. 25 – 26].

О.О. Шевченко у своїй кандидатській дисертації, присвяченій городищам скіфського часу Верхнього та Середнього Подоння, зазначає, що на серії укріплень, які пов'язуються з «городищами-загонами», входи розташовувалися по всьому периметру системи оборони. На думку дослідника, в разі виникнення військової загрози подібна конфігурація укріплень дозволяла значно прискорити час загону худоби всередину майданчика городища. Зважаючи на це, розташування входів диктувалося «практичними вимогами скотарства» [Шевченко, 2010, с. 48 – 49].

О.О. Шевченко ототожнював цей тип пам'яток з городищами-сховищами, включивши такі пам'ятки, як Аверіно, Волошине III, IV, VI, Кудеярово, Тромбаки, Велике та Мале Костомарівські городища до окремої групи [Шевченко, 2010, с. 38]. В роботі О.П. Медведєва, присвяченій вивченню раннього залізного віку Подоння, наведена ширша база городищ, яка містила пам'ятки Верхнього Дону. Зокрема, крім вищезазначених поселень, в перелік городищ-сховищ і загонів, включені такі пам'ятки як: Рамонь I, II, Староживотинне I, Устя II, Верхнє Турово, Шестаково, Липівку, Скупу Потудань, Гора Біла II, Шубіне, Верхню Покровку I [Медведєв, 1999, с. 64]. Сьогодні, на території Подоння відомо понад 60 городищ, 19 з них автори відносять до категорії сховищ.

В басейні р. Сіверський Донець відомо понад 41 городища скіфського часу [Гречко, 2010, с. 13; Дьяченко, 2016, с. 54-73; Окатенко, Следюк, 2017, с. 428-441]. Дев'ять з них дослідники виокремлюють в особливу групу — городища-сховища. На наявність в цьому регіоні, поряд з заселеними городищами, і тимчасових притулків вперше вказав Б.А. Шрамко. Дослідник назвав серед їх відмінних рис слабконасичений культурний шар і відсутність заселених предградь [Шрамко, 1962, с. 188]. До їх числа автор відніс городища біля с. Водяне, Сабиніно і Яковлевське [Шрамко, 1962, с. 176, 188, 189]. У спільній статті Д.С. Гречко і Г.Є. Свистун значно розширили цей перелік,

додавши в нього Донецьке, Мохначське, Таранівське, Хорошевське і городище Чернецький Яр [Гречко, Свистун, 2006, с. 22]. Виходячи з набору кількісних ознак, до цього списку можна додати нещодавно описане О.Г. Дяченко городище Філіпово 2 [Дьяченко, 2016, с. 69-70].

Серед понад 18 укріплених поселень в басейні Псла городища-сховища не відомі, а всі укріплені поселення були місцем постійного проживання населення [Гавриш, 2000, с. 64]. Хоча серія городищ (Картамишево 1, Курилівка, Горналь 1-2) є багат шаровими пам'ятками малої площі (не більше 1,1 га) з потужністю культурного шару скіфського часу у межах 0,2 м [АКР 2000, с. 44, 129–131, 141].

Аналогічна ситуація простежується в басейні Ворскли (25 городищ) [Дьяченко, 2014, с. 127–137; Сарапулкина, 2014, с. 90–104; Моруженко, 1975, с. 133–146; Чучера, Сухобоков, 1971; Гречко, Берест, Коротя, Осадчий, Крютченко, 2015, с. 210 – 231; Моця, 1968; Журко, 1988; Шрамко, 1987; Моруженко, 1988; Радзиевская, 1992, с. 177–179; Фукс, 1931] і Сули (16 укріплених пам'яток) [Іллінська, 1946; Шрамко, 1994; Моргунов, 1983; Гейко, 2000; Гейко, 1997, с. 106–111; Білоушко, Супруненко, 2004; Ляпушкин, 1961, с. 76, 86].

В басейні Ворскли практично на всіх відомих городищах зустрічаються сліди постійного проживання населення. Винятками є городища Сосонка 2 та 3, розташовані на північній околиці с. Сосонка, на мисі правого берега р. Сосонка, правої притоки р. Ворскла (Дод. Б. Рис. 42) [Гречко, Берест, Коротя, Осадчий, Крютченко, 2015, с. 210–231]. Цікаво, що на сусідньому мисі, через яр, розташоване давно відоме стаціонарне городище Сосонка 1. Культурний шар також не виявлений на городищах Зарічне 2 [Гречко, Крютченко, 2018, с. 42–46], Журавне та Чернеччина біля Охтирки [Коротя, Осадчий, Приймак, 2010, с. 17–28].

У Посейм'ї відомо близько 54 городищ [Білінський, 2011; Білінський, 2012; Каравайко, 2015; Березовец, 1948; АҚР, 1998; АҚР, 2000]. Принаймні 4 з них дослідники відносять до категорії сховищ (Нова Слобода ІІ, Линове, Бунякине І, Ротівка). Однією з важливих особливостей є відсутність на них ескарпів і рову з напільного боку. В культурних відкладеннях зустрічаються лише поодинокі фрагменти посуду скіфського часу [Каравайко, 2016, с. 24].

Всього у Дніпро-Донському Лісостепу на сьогодні відомо не менше 208 городищ скіфського часу, 33 з яких дослідники відносять до категорії городищ-сховищ. Побіжний екскурс по ним показує відсутність серед вчених єдиної думки про таку важливу для виділення даної групи ознаку як потужність культурного шару. В одних випадках знахідки скіфського часу не виявлені зовсім (наприклад, Яковлівське городище (тоді виникає питання про правомірність віднесення їх до кола скіфських пам'яток), в інших – потужність шару, хоч і не виразного, досягає 0,25–0,3 м. На території Дніпровського лісостепоного Правобережжя городища–сховища відомі ще у чорноліський час. Городища невеликих розмірів трактують як невеликі родові сховища [Фидельский, 2015, с. 78]. На великих городищах основна маса матеріалу фіксувалася під внутрішнім боком валу, у той час як центральна частина укріплення залишалася вільною від забудови [Тереножкин, 1961, с. 31, Каравайко, 2014, с. 165, Шрамко, 1998, с. 98]. До подібних поселень дослідники відносять серію пам'яток скіфського часу, які через величезну площу були заселені лише частково, а вільна від забудови зона, на думку дослідників, служила притулком для худоби. (Мотронинське, Немирівське, Хотівське та інші [Daragan, 2017, с. 398; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 23]). Стан вивчення питання щодо причин виникнення і функціонального призначення городищ-сховищ погіршується недостатнім рівнем дослідження або відсутності на них польових досліджень взагалі [Kashuba, Naheu, Levitskiy, 2002, с. 203], а слабка насиченість культурного шару робить практично неможливим вузьке визначення часу їх експлуатації [Гречко, Свистун, 2006, с. 22].

Не існує єдиної думки щодо функціонального призначення цієї категорії пам'яток. Розглядаючи городища-сховища як особливе явище, більшість дослідників схилиються до думки про те, що це були заздалегідь підготовлені місця, куди ховалося населення навколишніх селищ в разі військової небезпеки [Шрамко, 1962, с. 188; Nikulitse, 1987, с. 109–110; Гречко, Свистун, 2006, с. 18–29]. Однак, ця версія також піддається критиці: «Який сенс в тому, щоб будувати працемістку споруду тільки для того, щоб іноді бігти до неї і ховатися в разі нападу противника або сусіда-розбійника? Адже набагато безпечніше жити там постійно — це городища, які не встигли обжити» [Ливицкий, 2010, с. 60]. Їх роль в середовищі синхронних пам'яток пов'язують з об'єктами тимчасової польової фортифікації або народної самооборони [Коробейников, 2005, с. 18, 84]. Також, пам'ятки розглядають як пункти ведення господарської діяльності — кошари [Медведев, 1999, с. 62–63; Либеров, 1971, с. 46] або місця зберігання «недоторканного запасу» сільськогосподарської продукції. Дослідники помічають на них сліди проведення деяких культових практик [Русанова, 2002, с. 21–23]. У разі наявності слабкого культурного шару в поєднанні з потужними оборонними спорудами, ряд дослідників інтерпретує їх як городища-ставки [Ваураков, Таумагамбетов, 2006, с. 318], або зимівники середньовічних кочівників. На думку прихильників їх рифугіальної функції городища-сховища використовувалися для затримки або ж припинення пересування супротивника вглиб життєвого простору в ході ведення військових дій, будучи форпостом городища-центру [Kashuba, Naheu, Levitskiy, 2002, с. 203]. Але, в разі необхідності, вони також слугували притулком для жителів найближчих відкритих селищ. Наявність городищ-сховищ, оточених сільськими поселеннями, пов'язують з формуванням у пізніх скіфів територіальної сільської громади [Высоцкая, 1968, с. 134; Шульц, 1971, с. 134]. У V–IV ст. до н.е. проходив процес осідання найбільшій частини кочовиків у Нижньому Подніпров'ї та Криму, створення сільськогосподарських поселень та садиб [Шульц, 1971, с. 128]. До причин появи сховищ відносять як фактори

зовнішньої агресії і внутрішніх міжусобиць, так і зміни в соціальній та економічній сферах. Так, М.І. Артамонов до причин виникнення городищ зараховував фактор зовнішньої агресії і боротьбу з «сильними військовими об'єднаннями супротивника», що спричинило появу інших способів «боротьби» та інших форм громадської організації [Артамонов, 1974]. До цікавих висновків прийшов Д.В. Каравайко, ґрунтуючись на матеріалах пам'яток Посейм'я. Дослідник висунув тезу про їх сезонний характер, пов'язавши появу даного типу пам'яток з кліматичними змінами, що спричинило переорієнтування в господарському житті місцевого населення [Каравайко, 2016, с. 24]. Початок функціонування сховищ у носіїв милоградської культури також пов'язуються з сутичками зі скіфами. Населення, яке раніше мирно проживало в селищах, починає будувати болотні городища-сховища, на одному з яких також знайдений наконечник стріли ранньоскіфського типу [Еременко, 1997, с. 595].

Найбільш вразливим місцем в обороні дерево-земляних городищ скіфського часу були входи. Заради їх захисту зводили додаткові предграддя, окремі лінії або, навіть, цілі системи укріплень. У зв'язку з цим нам незрозуміла обороноздатність лінії укріплень з великою кількістю не прикритих «входів» на окремо взятій ділянці оборони. Уривчастість валів на «городищах-загонах», таких як Кудеярово і Тромбаки, може вказувати не на особливу систему входів, а на незавершений процес будівництва лінії укріплень. Як показують аналогії з англійськими оппідумами, оборонні споруди могли зводити окремими ділянками, охоплюючи одночасно весь необхідний периметр [Крютченко, 2013, с. 160].

Існує ряд спостережень, що ставлять під сумнів обґрунтованість терміну «загони» при описі серії городищ господарського призначення. Так, виходячи з норм сучасного тваринництва, для стада корів з 200 голів площа загону на пасовищах коливається від 6 до 10 га, а для отари овець в 800 голів — від 3 до 6 га. За дотримання цих умов, корму в загоні повинно вистачити на 4-6 днів.

Зважаючи на це, на умовному майданчику городища площею 1 га, на оптимальний період, можна було б розмістити 20-33 корови або до 266 овець [Shelyuto, 2008]. Виходячи з цих даних, використання поселень в якості загонів для худоби вимагає додаткової аргументації.

В нашому розпорядженні – вкрай малий об'єм відомостей про організацію, планування і розвиток поселенських структур скіфського часу. Це твердження правомірне і для городищ. Відомо, що одна частина укріплень зводилася на вже існуючих раніше селищах, інша – з самого початку будувалася як укріплення [Крютченко, 2017, с. 60]. В ході розвитку городища його мешканці могли кардинально змінювати планування лінії укріплень. Зазвичай, візуально простежена нині конфігурація, не відповідає реальній картині, маючи на собі сліди впливу природних і антропогенних чинників як в давнину, так і в наш час. Розвиток був досить динамічним, і наступна фаза будівництва могла проводитися на старих укріпленнях або утворювати новий двір, предграддя, додаткову оборонну лінію. Зафіксовані факти добудови житлових предградь є мірилом зростання поселення. Як доказ підтвердження поступового заселення, також можна навести різну потужність культурного шару в межах окремо взятого городища на території окремих садиб, головного двору і житлового предграддя.

Великі городища відігравали роль племінних центрів і виконували функцію своєрідних «монументальних споруд», з огляду на це, в них було необхідно відведення місця для збирання великої кількості людей. З цим, нам здається, і пов'язані «ділянки без шару» на городищах-гігантах. Говорячи про сховища як про сезонні поселення, слід враховувати той факт, що саме зведення і підтримка дерево-земляних споруд в належному стані були досить важкими та вимагали великих обсягів працевитрат. З огляду на необхідність охорони поселення як важливого стратегічного об'єкта і періодичних ремонтних робіт для забезпечення нормального функціонування, на городищах

повинна була постійно проживати якась частина населення. На основі вищевикладеного матеріалу ми можемо припустити, що городища-сховища є свідченнями перших фаз розвитку (становлення) укріплень. Процес переходу укріплених поселень від сховищ до фортець зафіксований на ряді середньовічних пам'яток [Смирнов, 1951 с. 28 – 29] – збудованих і не обжитих, малозаселених або частково заселених, тих пам'яток, розвиток яких перервався з самого початку. П.Д. Ліберов відзначає, що парні городища слід сприймати як «одно целое» [Ліберов, 1965, с. 8]. Ймовірно, ті випадки, коли городище-сховище знаходиться поряд з заселеним городищем, можуть свідчити про спробу винести житлове передмістя на сусідній мис через неможливість розширити останнє в силу досягнення певних меж зростання, зумовлених принципами фортифікації та природними факторами.

На питання «Чи виконували городища-сховища культові функції?», у світлі наявного матеріалу, відповісти неможливо. Розглядаючи функціональне призначення всіх укріплень зі слабким культурним шаром Дніпровського Правобережжя і Дніпро-Донського Лісостепу, ми не бачимо переконливих доказів будь-якої іншої їх функції, крім оборонної. При цьому городища зі слабконасиченим культурним шаром, як і інші, в разі небезпеки, служили сховищем для жителів навколишніх селищ та їх майна. На мою думку, саме короткочасне використання городищ зумовило слабку насиченість на них культурного шару.

1.2.2. Проблема інтерпретації пропеченої серцевини валу.

Сьогодні проблема інтерпретації шарів пропеченої глини, які було зафіксовано у валах цілої низки городищ скіфського часу, знову стала предметом наукових диспутів. Цій проблемі автором було приділено особливу увагу та присвячена спеціальна робота [Крютченко, 2013, с. 155-162].

Вперше питання щодо навмисного пропікання валів постало у працях чеських та німецьких дослідників середньовічних городищ ще у другій половині XIX ст. [Virchow, 1870, с. 257–271].

В російськомовній історіографії ця інформація з'явилась в 1898 р. в роботі Любора Нідерле «Человечество в доисторические времена...» [Нидерле, 1898, с. 538–540]. В час публікації цієї роботи, згаданими закордонними дослідниками вже було запропоновано два варіанти реконструкції процесу спікання ґрунту в насипу «слов'янських» валів. Перший полягав у розведенні великого вогнища на поверхні валу. Згідно з другим варіантом – територія, відокремлена для насипання валу, по всій площі засипалась деревним вугіллям, яке перекривалось шаром піску. На деяких ділянках між шаром піску та вугілля знаходився прошарок глини. Ця споруда перекривалась шаром каміння, вкладено таким чином, щоб утворювались продухи, зверху їх покривав ще один шар каменю. Жар від вугілля спікав пісок до оскляніння. З метою збільшення товщини пропеченого шару, ці дії повторювались тричі [Virchow, 1870, с. 260–271].

Щодо пам'яток раннього залізного віку це питання було розглянуто наприкінці 40-х рр. минулого століття. В 1938–1946 рр. в басейні р. Тясмин з метою вивчення її округи були проведені широкомасштабні археологічні розвідки та розкопки під проводом І. А. Фабриціус [Фабриціус, 1949, с. 80]. Одним із напрямків діяльності експедиції було вивчення оборонних споруд скіфського часу. У валу Шарпівського городища було виявлено ділянки з обпаленою глиною та деревним вугіллям (Дод. Б. Рис. 93-94) [Фабриціус, 1949, с. 85]. На рівні давнього денного горизонту зафіксовані сліди стовпових ям та обвуглені кінці стовпів. На основі цих матеріалів автор зробила висновок щодо навмисного пропечення валів наступним чином: спеціально заготовлені для зведення укріпленні колоди вкладали на перекладини, що підтримувались чотирма стовпами (по два з кожного боку) таким чином, щоб утворилась

двоскатна споруда (Дод. Б. Рис. 10.1). Бічні стовпи утворювали щось на кшталт пічного «гирла», в яке можна було підкидати дрова по мірі їх прогоряння. Облаштована подібним чином конструкція перекривалась сирою землею з рову. Насип, який перекривав перш початкову споруду, пропікався в результаті прогоряння колод. Після падіння, ще тліюча конструкція перекривалась шаром землі. Автор реконструкції допускала, що під час пропікання насипу також діяв продох. І. А. Фабриціус вказувала на те, що пропікання здійснювалось не по всій площі укріплень, а лише на окремих ділянках, з'єднаних, на її думку, між собою відрізками втрамбованої землі [Фабриціус, 1949, с. 87–88]. І.А. Фабриціус вважала, що суть пропікання полягала в зміцненні поверхні валу, як альтернатива кам'яній кріпіді [Фабриціус, 1949, с. 88].

Пропікання серцевини в валу помічали й інші дослідники. Так, О.І. Тереножкін виокремив пропечену серцевину зовнішнього валу Мотронинського городища. Фіксувала подібні шари у валах правобережних городищ і В.Г. Петренко [Тереножкин, 1952, с. 89]. Дослідники правобережних городищ практично одноголосно сприйняли тезис щодо навмисного пропікання валів. Зафіксовані шари обпаленої глини інтерпретували, із посиланнями на І.А. Фабриціус, як сліди зміцнення поверхні валу. Цікаві дані було отримано А.І. Мелюковою під час розкопок оборонних споруд городища біля села Поливанів Яр Кальменецького району Чернівецької області [Мелюкова, 1958, с. 32].

Хоча А.І. Мелюкова і пов'язувала пропечену глину зі слідами спеціального обпалу, наявність облицювання валу вказує на те, що для його захисту від опливу, пропечення глини було явно недостатньо. Окрім того, факт фіксації каміння, на рівні з обпаленою глиною, свідчить не на користь тези І.А. Фабриціус про використання пропеченої глини в якості альтернативи каменю.

Г.І. Смірнова, базуючись на матеріалах Северинівського городища, пов'язувала шари обпаленої глини зі слідами пожежі та відзначала, що такий вал було зведено вже на існуючому поселенні [Смирнова, 1961, с. 91–92].

Вперше про навмисне пропикання валів на лівобережних пам'ятках писала В.А. Іллінська, інтерпретуючи матеріали розкопок Ширяєвського городища [Іллінська, 1952, с. 109–122]. На краю поселення виявлено відкритий майданчик з щільно втрамбованої глини. Її підшва була пропечена. В основі насипу знаходились шари дерева, вугілля та золи. Під дією вогню нижній шар був пропечений до стану крихкої маси. Дослідниця вважала, що пропечений майданчик слугував для зміцнення штучного насипу, задля уникнення змиву чи зміщення [Іллінська, 1953, с. 111–112].

Під час розкопок С.А. Семенова-Зусера на городищі Велика Гомільша в 1949 р. було зафіксовано, що в деяких випадках обвуглена деревина була розміщена біля підшви валу та перекривала частину насипу (Дод. Б. Рис. 65, 66,1) [Семенов-Зусер, 1949, с. 1–21]. Ці спостереження надалі було використано як один з аргументів проти гіпотези навмисного випалу серцевини валу [Шрамко, 1962, с. 191].

Противником ідеї про спеціальне пропикання валів був Б.А. Шрамко. Він зауважив, що пропечена глина валу мала крихку структуру, відповідно вона не утворювала міцної кірки. На думку дослідника, залишки скупчень обпаленої глини були результатом руйнацій внаслідок горіння дерев'яної стіни, перекритої глинобитним валом, під час пожежі [Шрамко, 1962, с. 10, 191; Шрамко, 1975, с. 94]. А.І. Пузікова, базуючись на матеріалах розкопок Руської Тростянки, також зробила аналогічні висновки [Пузікова, 1969, с. 45]. А.О. Моруженко пов'язувала сліди пожеж у валах з походом Дарія I та боротьбою лісостепових племен зі скіфами [Моруженко, 1967, с. 131; Моруженко, 1985, с. 168–169; Моруженко 1989, с. 50–51].

Після відмови, в 1983 р., від гіпотези про навмисне пропікання валів В.А. Ільїнською [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 265], яка досить довгий час підтримувала ідею І.А. Фабриціус, склалась думка про те, що питання остаточно вичерпано.

Таким чином, на першому етапі дослідники базувались на інтерпретації матеріалів власних розкопок. Простежувалась чітка поляризація думок. Визнаючи, або не визнаючи навмисне пропечення валів на окремій пам'ятці, автори накладали цю модель на всі інші городища. Опоненти цієї ідеї так і не змогли пояснити, чому сліди пожеж на валах не фіксуються на самій території укріплень.

Знову питання стало актуальним після проведення ряду досліджень городищ Середнього та Верхнього Дону, а також басейну Сіверського Дінця. Базуючись на матеріалах І Перехвальського городища, І. Є. Бірюков першим повернувся до питання про навмисне пропікання серцевини валу. У валах поселення було зафіксовано потужні шари пропеченої глини. Аналогічна ситуація простежена на городищах Олександрівське [Бірюков, 1998, с. 98]. Подібні висновки, за результатами розкопок на Аверинському городищі, зробили В.Д. Березуцький та А.Т. Синюк [Синюк, Березуцкий, 2001, с. 156]. Також, на цьому укріпленні зафіксовані шари жовтої глини, які перекривали обпечену. Автори пов'язали їх зі слідами «доливки» [Синюк, Березуцкий, 2001, с. 157]. Схожу ситуацію простежив О.О. Шевченко на городищі Росошки І на Середньому Доні. Подібні висновки зробили дослідники сіверськодонецьких пам'яток Мохнач [Чендев, Колода, 2004, с. 338–340; Свистун, Чендев, 2002, с. 130–135], Водяне [Гречко, Свистун, 2004, с. 112], Циркуни [Гречко, Свистун, 2006, с. 18–29].

У спільній статті Д. С. Гречко та Г. Є. Свистун узагальнили дані про деякі аспекти у вивченні городищ скіфського часу сіверськодонецького регіону. У публікації, присвяченій питанню про навмисне пропечення укріплень [Гречко,

Свистун, 2006, с. 23–24], автори навели свій варіант реконструкції цього процесу, який відповідає версії І. А. Фабриціус: на місці, визначеному для будівництва, в результаті спалювання великої кількості деревини, було утворено розпечену зольну подушку, на яку викладали зволожену глиняну масу. Через зволоження, збільшувався ступінь та якість пропечення серцевини валу [Гречко, Свистун, 2006, с. 24; Шевченко, 2006, с. 338–340].

Л. І. Бабенко досить критично поставився до «реанімованої» Д.С. Гречко та Г.Є. Свистуном гіпотези про навмисне пропікання валів. Незрозумілою досліднику була схема, за якої шар вугілля пропікав 70-сантиметровий шар глини, не зачепивши шар землі під ним. Л. І. Бабенко пояснив появу шарів пропеченої глини можливим веденням робіт у зимовий період. Випалений для танення перед прокопуванням рову ґрунт викладали на вал [Бабенко, 2010, с. 359].

На сучасному етапі одним з основних опонентів гіпотези щодо навмисного пропечення серцевини валів є Ю.Д. Разуваєв. У статті «О следах военных столкновений на городищах...» автор відзначає, що «самоценность реконструируемого ими (І.А. Фабриціус, Д.С. Гречко, В.В. Колода, Г.Е. Свистун, Ю.Г. Чендєв) строительного приема остается не доказанной» і пов'язує пожежі зі слідами військових зіткнень [Разуваєв, 2011, с. 235–245].

Цікаву версію щодо причин появи слідів пожеж висунув П. Я. Гавриш, за матеріалами Більського городища [Гавриш, 2009, с. 62–65]. Автор пов'язував їх зі слідами реконструкції укріплень жителями городища, проте, жодних фактів для підкріплення своєї гіпотези дослідник не навів. Закінчуючи історіографічний огляд, зазначимо, що пропалені шари зустрічаються у валах городецької [Сарапулкина, 2008, с. 64], д'яківської культур у Підмосков'ї та на верхньоокських пам'ятках раннього залізного віку [Сыроватко, 2009, с. 58].

О. С. Сыроватко фіксує аналогічні шари на Протопопівському городищі д'яківської культури. У перетині валу підстилаючий шар золи чергується з

пропеченою глиною. Автор ототожнює ці шари зі специфічним прийомом давніх будівельників [Сыроватко, 2009, с. 58]. Варто зауважити, що під час перетину сусідньої ділянки шарів пропеченої глини не зафіксовано [Сыроватко, 2009, с. 61].

Відома також серія господарських ям зі слідами обпалу. В ямі 3 на городищі біля с. Полкова Микитівка стінки були обмазані глиною та обпалені. Сліди обпалу фіксуються на стінках деяких ям Марицького [Пузикова, 1981, с. 31], Більського городищ [Шрамко, 2009, с. 323–324] та низки інших поселень. Випадків використання техніки пропечення для фіксації стовпових конструкцій не зафіксовано.

Нові археологічні розкопки, проведені в 1990–2000-х рр. в басейні Сіверського Донця та Дона, відзначаються значним розширенням числа пам'яток, в укріпленнях яких були зафіксовані шари обпаленої глини. Версія про десятки нападів на городища по всьому Лісостепу, результатом яких стало згоряння невеликого відрізка лінії укріплень, у світлі нових розкопок, виглядає зовсім не аргументованою, через відсутність даних на розглянутих нами поселеннях, які відповідали б документально зафіксованим слідам нападів, яскравим прикладом яких є Трахтемирівське городище [Фиалко, Болтрик, 2003, с. 76–89].

В наслідок цього, деякі дослідники повернулись до гіпотези І.А. Фабриціус. Отже, не зважаючи на те, що гіпотеза досить довгий час працює в археологічній науці, лишаються питання, які ставлять під сумнів теоретичні розробки «за» та «проти». Так, вугільно-зольні прошарки, зафіксовані під шаром глини на розглянутих нами укріпленнях не пропалюють ні на сантиметр похований ґрунт. Можна відмітити деяку спрямованість обпалу. Зазвичай ступінь обпалу глини поступово зменшується до підстилаючого скупчення попелу [Гречко, Свистун, 2006, с. 23], або шари пропеченої глини фіксуються суцільним пластом без помітного переходу від сильно пропечених шарів ґрунту

до менш пропечених, а вугільні прошарки не фіксуються [Шевченко 2006, с. 137]. Третій варіант обпалу, відомий, в основному, за межами Лісостепу. Це послідовне чергування вугільно-золистих прошарків з шарами глини [Virchow, 1870, с. 260–271; Сыроватко, 2009, с. 58].

Ще одним цікавим конструктивним елементом валів, які містять у своїй основі обпалену глину, можна вважати, на нашу думку, той факт, що стовпові конструкції не заглиблювались в материк чи суглинок, а кріпились безпосередньо на нього. Це свідчить про те, що будівельники з якоїсь причини не могли, або не хотіли закріпити їх на рівні давньої денної поверхні. В жодному випадку немає даних про те, що обпалена глина це результат зруйнованого пожежею попереднього будівельного періоду. На це вказує відсутність, за єдиним винятком [Фабриціус, 1949, с. 80–82], слідів якихось конструкцій, що передували спорудженню валу. Результати обпалу в деяких випадках не утворював міцної корки [Шрамко, 1962, с. 91]. При цьому утворювалась серцевина валу, якої було недостатньо для його захисту від зсуву в рів, тому, по можливості, будівельники закріплювали вал камінням [Мелюкова, 1958, с. 32]. Сумніви викликає тезис щодо простоти обпалу [Гречко, Свистун, 2004, с. 112]. Про це свідчить і сам процес, реконструйований прихильниками гіпотези навмисного обпалу. Дійсно, пропечена серцевина валу лежить в основі першого будівельного періоду лінії укріплень, але вона зводилася на тих поселеннях, які добудовувались, додатково зміцнюючись [Колода, 2007, с. 9–15; Іллінська, 1952, с. 109–122], або розширюючи свою площу – життя на цих поселеннях вже існувало. До того ж, більш ранні укріплення не мають слідів обпалу [Крютченко, Пеляшенко, 2012, с. 31]. Варто зауважити, що в межах одного валу, у всіх зафіксованих випадках, пропечені шари зустрічаються не по всій площі лінії укріплення, а на окремих ділянках [Шелехань, 2009, с. 55–59; Фабриціус, 1949, с. 82–85]. При цьому кількість таких відрізків не встановлено. Це явище відбиває техніку зведення лінії оборони. Як показують аналогії з кельтськими оппідумами, укріплення

починали зводити не по всій площі одночасно, а в кількох точках [Piggot, 1965, с. 243]. Цілком вірогідно, це були ділянки валів, в середині яких фіксуються шари пропеченої глини. Відсутність слідів термічної обробки на підстилаючому укріпленню похованому ґрунті на валах городищ, на наш погляд, вказує на те, що процес обпалу міг відбуватись зверху вниз, як це було встановлено експериментом у 2017 році. Цікавим є те, що серед культових споруд відомий комплекс, зафіксований Б.А. Шрамко на городищі Караван, який оточував обпалений глиняний вал (Дод. Б. Рис. 67) [Шрамко, 1957, с. 184]. Але ніхто з дослідників не пов'язував шари пропаленої глини з результатом дії культового вогню. Крім того, цей вал проходить як раз по краю городища з боку яру і, вірогідно, не пов'язаний з жертovníком, а був частиною укріплень.

Таким чином, шари глини вважаються характерною рисою серії укріплень раннього залізного віку та відомі на багатьох східноєвропейських пам'ятках. Не зважаючи на те, що це явище знаходилося в полі уваги науковців досить тривалий період, невирішеними лишаються питання, пов'язані з їх походженням та функціональним призначенням. Цілком вірогідно, що це явище маркує місце, з якого починалось розширення (добудова) укріплень городища. Детальніше про це буде розглянуто у третьому розділі.

1.3. Джерельна база.

У лісостеповому межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця відомо 148 городищ (Дод. А. Табл. 1; Дод. Б. Рис. 1), які у скіфський час з великою ймовірністю функціонували саме як укріплені поселення. На 123-х з них було проведено зйомку планів. В літературних та архівних джерелах знаходимо інформацію про 89 перетинів та розкопів закладених на різноманітних елементах захисних ліній 36 городищ. У 83 випадках був частково, або

повністю досліджений вал, у 42 – з ровом. Тричі розкопи були закладені на в'їздах. Один з перетинів закладений на ескарпованому схилі мису.

Ми маємо у наявності обмаль даних писемних джерел стосовно городищ та захисних споруд скіфського часу Лісостепу. Серед них можна лише згадати інформацію Геродота про дерев'яну фортецю, яку було спалено Дарієм I та згадки про місто Гелон. Хоча в його книзі здебільшого увага приділяється описам саме скіфів, в ній перелічені також не скіфські племена, що межували з ними. Також присутні деякі нариси з їх локалізації та короткі етнографічні відомості [Геродот, IV, 108-109]. Геродот описував взаємозв'язки деяких племен, їх переселення. Велике значення мають записи про давній город Гелон та побут його населення. Вельми важливим на сьогодні є питання про ступінь достовірності повідомлень Геродота. Сам Геродот у північній частині Скіфії не бував. Тобто у даному випадку інформація отримувалась з інших описів, але вірогідність їх могла бути достатньо високою, як свідчать археологічні джерела [Онайко, 1966], з цими територіями велась жвава торгівля, а греки отримували від купців достатньо великий обсяг інформації про місцеві племена, але не завжди їм вдавалося відокремити правду від міфу. У векторі даної теми дослідження можемо наголосити про те що за даними Геродота існувало велике місто з дерев'яними укріпленнями.

Допоміжними даними у дослідженні захисних споруд є дані магнітно-мінералогічних досліджень з-під насипу валу Східного укріплення Більського городища [Бондар, Матвійшина, 2018] та спостереження в ході експерименту по обпалу серцевини валу (Верхній Салтів, 2012 р.; Більськ, 2017 р.).

Таким чином у дослідженні захисних споруд скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу ми виділяємо чотири періоди. Перший (від 30х рр. XVII до початку XIX ст.) характеризується першими згадками городищ та довгих валів, як важливих урочищ-орієнтирів та військово-топографічних об'єктів. Другий період (XIX ст. - 20-30 рр. XX ст.) був пов'язаний з початком створення

зводів та каталогів пам'яток, як спеціалізованих по городищам, так і загальних, що включали нерухомі пам'ятки окремих губерній. Здійснюються перші розкопки археологів-аматорів. Третій період розпочався після Другої світової війни. У Лівобережжі ми фіксуємо справжній дослідницький бум та початок планомірних досліджень поселенських та поховальних пам'яток. Четвертий період, сучасний, характеризується початком використання GIS-технологій та аналізом супутникових знімків. Використання нових методів та методики призвело до значного збільшення джерельної бази досліджень, та збільшення якості археологічної фіксації.

Дослідження захисних споруд пов'язана не тільки з вивченням давніх технік будівництва, а й з розв'язання актуального питання взаємовідношень кочового та осілого населення Східної Європи, та ролі городищ у цій складній системі взаємовідношень. На думку дослідників за своїм призначенням укріплені поселення поділяються на центри заселеної округи, городища-сховища та загони для худоби. А роль захисних споруд відігравала окрім утилітарної, ще й певну соціальну та адміністративну функцію.

Зі 148-ми відомих у лісостеповій зоні городищ дослідження захисних споруд було проведено на 34 пам'ятках. Для 123-х складені окомірні та геодезичні плани (Дод. А. Табл. 1; Дод. Б. Рис. 1). Повідомлення писемних джерел вкрай обмежені та говорять лише про існування в регіоні міста з дерев'яними захисними спорудами.

РОЗДІЛ 2.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДИЩ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

2.1. Природно-географічні умови регіону

Одним з регіонів зі сприятливими умовами для життєдіяльності людей у скіфський час було лісостепове міжріччя Дніпра та Сіверського Донця, - південна ділянка Східноєвропейської рівнини (Дод. Б. Рис. 7). Ця територія має площу біля 100 тис. км² та має розгалужену річкову систему. Найбільші з річок – Сейм, Сула, Псел, Ворскла, Мерла - в басейні Дніпра та Сіверський Донець - у басейні Дону. Як тип ландшафту Лісостеп сформувався ще в дольодовиковий період. Його межі в постльодовиковий період майже не змінились. Тут не було простежено різкого кліматичного переходу від льодового до постльодовикового періоду [Зеров, 1950, с. 46]. Більша частина Лісостепу знаходиться в зоні домінування західних вітрів – вологих та теплих взимку та відносно прохолодних влітку, північніше смуги високого тиску [Мильков, 1950, с. 38]. За кількістю опадів (300-600 мм на рік) регіон тяжіє до лісової зони, та суттєво відрізняється від степової. Однак, мінливість та нестабільність режиму опадів, є характерною рисою природи лісостепу, що зближує її з типовими степовими районами [Мильков, 1950, с. 39, 41].

Материкові леси та лесоподібні породи, характерні для лісостепової місцевості, сприяють розвитку яруго-балкової мережі [Ріман, 1985, с. 45]. Ця територія характеризується різноманітними типами ґрунтів: в північних районах домінують сірі лісові, в південних – чорноземи. Гумус у верхній частині чорнозему Дніпро-Донецького міжріччя складає 7-8%, товщина гумусових горизонтів сягає 80-120 см. Уздовж долин багатьох річок розташовані піщані смуги [Ріман, 1985, с. 46].

На пласких нерозділених рівнинах у міжріччі та надзаплавних терасах річок були розповсюджені степові язики. Лісові масиви, яких у скіфський час було значно більше, ніж зараз, розташовувались на високих точках вододілів та на ділянках з пересічним рельєфом правих берегів річок, що відрізнялись повноводністю, на них знаходилися зарослі очерету [Кириков, 1959, с. 30, 129]. Домінували широколистяні ліси, були розповсюджені такі види дерев як дуб, клен, ясен, в'яз; на піщаних ґрунтах – сосна [Мильков, 1950, с. 50].

Тваринний світ був досить різноманітним. Остеологічні матеріали, отримані при археологічних дослідженнях поселень раннього залізного віку, вказують на наявність лісової фауни, представленої лосями, благородними оленями, косулями, дикими свинями, ведмедями, лисицями, зайцями, куницями, бобрами [Цалкин, 1966, с. 99 – 102; Бондаренко, 2006, с. 92– 98; Бондаренко, 2006, с. 227– 229; Бондаренко, 2007, с. 67– 76; Бондаренко, 2008, с. 39– 41].

Гідротермічний режим та багаті чорноземні ґрунти забезпечували високу біологічну продуктивність природного середовища лісостепу. Воно було особливо сприятливе для розвитку раннього землеробства. Ця обставина була однією з причин активного освоєння лісостепових районів Дніпро- Донецького міжріччя за доби раннього заліза.

2.2. Місце городищ у системі поселенських пам'яток

У другій половині VI ст. до н. е. поселенська структура Дніпро–Донецького Лісостепу суттєво розширюється. Це відбулося внаслідок міграції значної кількості землеробського населення з Правобережжя та більш західних регіонів [Гречко, 2016, с. 56-57]. Саме в цей час починають будуватися городища [Гречко, 2010, с. 29-30, 101-102]. Дослідники припускають, що Дніпро-Донецький Лісостеп був місцем проживання союзу племен з центром у

Більському городищі [Шрамко, 2016, с. 179]. Це підтверджується відсутністю будь-яких захисних ліній в межах цього лісостепового ареалу. Протилежна ситуація чітко простежується на периферії регіону уздовж Сули, Сіверського Дінця, верхів'їв Псла, Ворскли та Середнього Дону.

Сьогодні у регіоні відомо більш ніж 500 поселень серед яких не менш ніж 148 городища [Шрамко, Михеев, Грубник – Буйнова, 1977; Пузикова, 1981; Ильинская, 1968; Ильинская, Тереножкин, 1983; Ковпаненко, 1967; Медведев, 1999; Гавриш, 2000; Гречко, 2010, с. 28]. Картографування усіх поселень та аналіз їх розповсюдження дозволили простежити певну систему в їх розповсюдженні. Найбільш чітко вона виділяється серед пам'яток середньої течії Сіверського Дінця та його правих притоків – Мжі та Уди, середньої течії Ворскли та її лівої притоки Мерли, а також в Посейм'ї. Кожна з цих груп представляє самостійну регіональну систему, що характеризується певною системою розміщення в географічному просторі. У середній течії Ворскли ядром системи було Більське городище та його округа [Бойко, 1985, с. 83-89]. Визначення функціональної території на основі вирахування площі, замкненої в середині так званого полігона Тіссена, дозволило Ю. Н. Бойко реконструювати конфігурацію ворсклинської системи та виявити її оборонні вузли [Бойко, 1985, с. 83-89], які в цьому випадку розташовані радіально по відношенню до ядра. Виникають сумніви стосовно включення у ворсклинську систему Книшівського, Балаклійського та Шедійського городищ, через те, що перші два територіально відносяться до басейну Псла. Також, варто зауважити, що Шедійське та Балаклійське городища, навіть, за підрахунками автора, знаходяться на відстані 21-27 годин дороги від центра регіональної системи, та на відстані 18 – 24 години від найближчого городища (Опішнянського). Така особливість та віддаленість маленьких пізніх укріплень не свідчить на користь їх включення до ворсклинської системи (Дод. Б. Рис. 2).

У V – IV ст. до н. е. продовжує існувати більшість поселень, які виникли в середньоскіфський час. Але була простежена тенденція до зменшення кількості населення біля вододілу, по якому проходив Муравський Шлях [Гречко, 2010, с. 26-27]. Частина населення пересувається на схід, ближче до Сіверського Дінця. Імовірно, це було пов'язано з послабленням ролі Муравського шляху через нестабільність, що надалі призвело до зміцнення стосунків з населенням Середнього Дону. А також, появою нової загрози, через яку у східній частині міжріччя р. Уди та р. Мжа з'являються городища – “сховища” та Циркунівське городище, на півночі. Варто зазначити, що антропологічною експертизою була встановлена наявність там кочових елементів [Окatenко, Буйнов, 2013, с. 123-136].

Серед усіх сіверськодонецьких городищ можна виділити чотири підгрупи, які вирізняються своїми ролями у структурі лісостепового лівобережжя та мають досить різні причини виникнення (Дод. Б. Рис. 5; 15-16). Домінуюча більшість сіверськодонецьких городищ V ст. до н. е. не перевищували площу у 7 га. Навряд чи вони були великими релігійними та ремісничими центрами. Правомірно вважати їх певними адміністративними одиницями, пов'язаними з питаннями спільної оборони, які виникають під час небезпеки [Гречко, 2010, с. 28, 37].

На Сеймі городища зосереджені на правому березі та поширені його притоками – Клевень, Сваці, Тускарь та Рать (Дод. Б. Рис. 4; 13). Всі городища розташовані більш менш рівномірно. Виділити ядро системи, нажаль, неможливо через те, що всі відомі тут укріплені поселення відрізняються невеликими розмірами, а нижній шар найбільш ранні з них датуються VI ст. до н. е. – Мариця, Нартове, Переверзево I та Ширяєво і не складають компактної групи [Каравайко, Гречко, 2012, с. 55-60]. Враховуючи систему їх розміщення, можна говорити, що оборонні вузли витягнуті ланцюгом. Ця лінія позначає північний кордон розселення лісостепових землеробів.

В басейні р. Сула центром, безперечно, було Басівське городище, що характеризується міцною оборонною системою, довготривалим часом існування (VI – початок III ст. до н. е.) та значними розмірами. Навколо городища розташовані селища, з північного-сходу підступи до нього прикривають городища Великі Будки та Січ, а з півдня – оборонний вузол з укріплених поселень Клепачі, Малий В'язівок, Сухоносівське та Хітці (Дод. Б. Рис. 6; 17).

Городища на Пслі, як і на Сеймі, розташовані ланцюгом та не складають захисної лінії. Дослідники відмічають близькість городищ Верхнього Псла до сейминських (топографія, розміри тощо) та, навіть, припускають участь населення останнього регіону у колонізації першого (Дод. Б. Рис. 3; 12) [Білінський, Кабанов, 2015, с. 126–127].

Особливу групу складають поселення верхів'я Ворскли (Дод. Б. Рис. 2) (Борисівське, Високе і Мощене (городище та селище) та верхньої течії Сіверського Дінця (Велике Городище, Дмитрієвське та Сабиніно), а також, розташовані навколо них селища. Тут не вдається виділити ядро, хоча найпершим, певно, з'являється Дмитрієвське городище, час утворення якого відносили до VII ст. до н. е. [Моруженко, 1989, с. 63], що малоймовірно. Розгляд хронології не входить у тему цього розділу, але слід підкреслити, що на нашу думку городища у верхів'ях Сіверського Дінця з'являються не раніше середини VI ст. до н. е.

Аналіз топографії укріплених поселень басейна Сули, Псла, верхів'їв Ворскли та Сіверського Дінця показує, що в даному регіоні основними за походженням та розповсюдженням є городища IV типу (за А.О. Моруженко), – головний двір з додатковими спорудами для захисту входу, а також V типу, які складаються з головного двору та предграддя, укріплені лише з боку поля. Тип IV у інших регіональних системах не знаходить аналогів, а тип V у середній течії Дінця та у Посеймі з'являється лише у середині VI – V ст. до н. е. [Гречко,

2006, с. 18-29]. Таким чином, картографування та аналіз системного полігону (його розпочали проводити ще у 80-х роках ХХ ст. Ю.М. Бойко та А.О. Моруженко, виходячи зі схеми – поселення, локальна система поселень, регіональна система, регіон [Бойко, 1985, с. 83-89]) дозволив виділити та території Дніпро-Донецького Лісостепу чотири регіональні системи: сейминську, ворсклинську (у середній течії), сіверськодонецьку (у середній течії), та північну посульсько-донецьку. До складу останньої входять наступні регіональні зони: Посулля, басейн Псла, верхня течія Ворскли та Сіверського Дінця, Середній Дон.

Починаючи з середини-другої половини VI ст. до н. е. на теренах Дніпро-Донського Лісостепу прослідковується розширення мережі укріплених поселень [Гречко, 2016, с. 56-57]. Результати дослідження Більського городища [Шрамко, 1975, с. 24], Перекіпського валу на Харківщині [Крютченко, 2017, с. 292-298] та низки поселень вздовж Муравського шляху [Гречко 2010, с. 32, 101; Шрамко, 2003, с. 102-108], наштотують на думку, що функції цих фортифікацій були набагато ширшими ніж захист жителів прилеглих селищ. Окрім оборонних, їх наділяють низкою соціальних та певних адміністративних функцій в рамках окремих мікрорегіонів Лісостепу або, навіть, всієї Скіфії [Гречко, 2010, с. 28; Дараган, 2017, с. 417-424]. Негативним фактором у розробці проблеми місця та призначення городищ є низький рівень їх наукової розробки, більшість з них досліджувались лише шурфуванням [Крютченко, 2017, Табл. 1]. Зважаючи на це, ми можемо констатувати пряму залежність ступеню вивченості окремих пам'яток від розуміння їх місця в цій складній системі. В якості прикладу можемо навести оцінку ролі широковідомого Люботинського городища у порівнянні з городищем біля хутору Городище. Матеріали першого введені до наукового оберт, тому воно стало одним з традиційних об'єктів для ілюстрації історичних подій на теренах лісостепу [Шрамко, 1998]. Друге, яке цілком вірогідно, відігравало роль великого

регіонального центру [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 12; Буйнов, Гречко, 2005, с. 15] досі не отримало справедливої оцінки серед дослідників.

Причини стрімкого збільшення кількості городищ, на мій погляд, слід пов'язувати з загостренням військово-політичної ситуації у VI ст. до н. е. на півдні Східної Європи. Це питання значно ширше ніж тема нашого дослідження. Усвідомлюючи той факт, що укріплені поселення мали різне соціальне навантаження, яке інколи змінювалось протягом їх існування, призначення окремих пам'яток ми можемо простежити під час дослідження синхронних об'єктів мікрорегіону. У спеціальній роботі я підбив підсумки вивчення групи поселенських та поховальних комплексів, розташованих вздовж Муравського шляху, на кордоні зі степом [Крютченко, 2018, с. 64-76]. Мова йде про п'ять городищ [Семенов-Зусер, 1949, с. 4-8, рис. 16; Шрамко, 1972; Колода, 2003, с. 2—4; Крютченко, 2018], майже шістдесят селищ [Андрієнко, 1970, с. 4; Буйнов, 1977, с. 5, 8; Колода, 1987 с. 15; Колода, 1990, с. 9 – 12; Ревенко, 1999, с. 5–6, 8–10; Справочник по археологии... 1977, с. 72, 74–78, 80, 119; Шрамко 2001, с. 4–12; Крютченко, 2018; Радзиевская, 1974, с. 7; Задников, Шрамко, 2003, с. 38; Левицький 1948, с. 3–23; Шрамко, Голубєва, Задніков, 2013; Шрамко, Голубєва, Задніков, 2010, с. 383; Скирда, 2010; Шрамко, 1955, с. 5; Шрамко, 1957, с. 8; Шрамко, 1958, с. 4; Шрамко, 1967, с. 28; Шрамко, 1968, с. 31; Шрамко, 1972, с. 12], три могильники [Багалей, 1905, с. 40; Справочник по археологии... 1977, с. 78; Окатенко, 2015, с. 235–236; Гречко, Шелехань, 2012] та два пункти з окремими підкурганними та впускними похованнями [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 46], що компактною групою розташовані на півдні Лісостепу та належать до сіверськодонецької групи пам'яток скіфської доби. Виокремлення цього регіону відбулось виключно з позиції розгляду місця розташованих поряд городищ в їх історичному оточенні, та в жодному якому разі не претендує на виділення його складових об'єктів в окремий соціокультурний елемент.

Обрана територія, знаходиться в лісостеповій течії р. Сіверський Донець, навколо розгалуженої системи ярів, що утворилися між його правими притоками. З півночі кордоном цього регіону є р. Мжа з лівобережними плавнями, на заході – басейн р. Вільхуватки (права притока Мжі), з півдня межа проходить по Дніпро-Донському вододілу до басейну р. Бишкін (правий приплив Сіверського Дінця), зі сходу – р. Сіверський Донець та його заплава. В скіфські часи це була остання ділянка, на якій зустрічалися великі лісові масиви, далі на південь ліс тягнувся тонкою смугою, вздовж Донця до меж сучасного міста Балаклея, де переходив в степ. Вірогідно, в давні часи лісові масиви вкривали середні та нижні течії басейнів невеликих притоків рік, в той час як простір вододілу лишався вільним. З півдня, між витокami р. Берека та Орілька та далі на північ, оминаючи значні водні перешкоди, вздовж вододілу проходила трансзональна сухопутна комунікація – Муравський шлях. Вона з'єднувала території від кримського Перекопу, на півдні, до району сучасного м. Тула, на півночі.

В цьому регіоні сьогодні відомо п'ять городищ. Одне з них Нововодолазьке, нещодавно виявлене В.М. Окатенком та ще не було введено у науковий обіг. Виходячи з даних супутникової зйомки, це городище, округлої в плані форми, розташоване на мису лівого берега р. Вільхуватки, у її середній течії. Городище знаходиться на південній околиці смт. Нова Водолага Харківської області. Його датування, а також дані про систему оборонних споруд та потужність нашарувань поки що невідомі.

Всі городища цього регіону – типові мисові циркульні фортифікації. Таранівське та Великогомільшанське складаються з одного двору та захищені однією лінією укріплень по всьому периметру. Городище Коробові Хутори укріплене з північної та східної сторони трьома оборонними лініями, також на ньому простежені додаткові укріплення входу. Червоносівське городище має сліди оборонних споруд лише з напільної сторони. Таранівське,

Великогомільшанське та Червоносівське оточені кущами відкритих поселень та тяжіють до Муравського шляху. Їх віддаленість по вододілу становить 4,8-7 км. В той час, для Нововодолазьського укріплення та Коробових Хуторів ця відстань становить 13-14 км, а в їх окрузі майже не відомі стаціонарні поселення. В давнину вони, вірогідно, були розміщені серед лісових масивів.

Більшість стаціонарних поселень розташовані, головним чином, на плато вздовж системи ярів малих правих притоків р. Мжа та Сіверський Донець. Серед них можна виокремити дві категорії. До першої відносимо поселення з зольниками, до другої – без них. Селища першої категорії представлені 21 пунктом, п'ять з них були досліджені шляхом розкопок (Новоселівка, Завадівка, Червоносове III, Мисове I та II). Планіграфічні дослідження довели, що більшість поселень із зольниками тяжіють до верхів'їв невеликих припливів та розташовані на плато. Подібне розташування було зумовлено зручністю ведення землеробства на ділянках вільних від лісових масивів та близькістю до джерел води [Крютченко, 2018, с. 64-73].

В дослідженому регіоні в середньоскіфський час з'являється розвинена система городищ та відкритих поселень з зольниками, які складають окремі групи, так звані “кущі”. Вони розміщувались у верхів'ях дрібних припливів, серед розгалуженої системи ярів та тяжіли до території вододілу. Вибір місця був зумовлений зручним положенням для ведення землеробства у місцях вільних від лісу. В цей же час виникає перше городище в регіоні – Червоносівське, навколо нього також сконцентрована густа мережа синхронних йому стаціонарних поселень. Городище відрізняється простотою оборонної конструкції (захищено валом та ровом лише з боку поля). У V ст. до н. е. поряд з кущами відкритих поселень виникають Таранівське та Великогомільшанське городища. Скоріш за все, всі вони, крім Коробових Хуторів, виникли у середньоскіфський час. Майданчики цих городищ захищений по периметру однією лінією укріплень.

У другій половині V – IV ст. до н. е. різко скорочується чисельність поселень вздовж Муравського шляху, нові селища виникають в середніх течіях притоків (Новоселівка) та в заплавах великих річкових систем. Під питанням лишається функціонування Червоносівського, Таранівського та Великогомільшанського городища у IV ст. до н. е. Наприкінці V ст. до н. е. на мису біля Сіверського Дінця виникає добре укріплене городище Коробові Хутори, а у заплаві фіксуються сліди сезонних стійбищ [Крютченко, 2018, 68, 73]. Процес проходить паралельно з інфільтрацією в регіон степових номадів [Гречко, Шелехань, 2012, с. 116-117].

Лісостепові городища, як правило, розташовувались по берегам річок на мисах та останцях корінного берега, оточених ярами. Хоча форма їх різноманітна та регламентується формою самого мису чи підвищення, можна відмітити тяжіння до округлих форм, що, вірогідно, пов'язано з метою скорочення території, оточеної оборонними спорудами або економією працевитрат під час їх зведення. На вибір місця кожного окремого поселення, напевно, мала вплив необхідність використання певного типу рельєфу місцевості у військових та господарчих справ. Враховувались також особливості ґрунту та місцезнаходження джерел води. В деяких випадках вони знаходились в межах території городища. Такі джерела зафіксовані на Східному Більському [Шрамко, 1972, с. 153-163] та городищі біля хут. Городище (джерело води знаходиться в межах укріплень) [Буйнов, 2002, с. 93]. Колодязі зафіксовано на Коломацькому [Радзиевская, 1992, с. 177-179] та Книшівському [Гавриш, 1994, с. 18-22] городищах.

Однак, основним джерелом питної води були річки та джерела, що розташовувались за межами захисних споруд. Тому городища займають миси або край плато враховуючи “фактор води”. Слід відмітити, що городища не охоче влаштовували по берегам великих річок. Так, зі 148 городищ тільки 3 – на Сіверському Дінці та 3 - на Сулі. Більша частина укріплень знаходиться у

басейнах дрібних річок-приток Дінця, Ворскли чи у верхів'ях Псла, Ворскли та Сейму (Дод. Б. Рис. 1).

Майже всі городища розташовані в зоні широких лісових масивів, які в багатьох випадках збереглися і до нашого часу. Серед лісів та невеликих річок, на відстані від основних водних шляхів вони були менш примітні та більш важкодоступні. Ліс був додатковим захистом від ворогів, надавав необхідний будівельний матеріал та паливо.

Археологи вже відмічали концентрацію укріплень поблизу сучасної Охтирки, наголошуючи на перспективності цієї території в басейні Ворскли для досліджень. Крім відомих за дослідженнями А. О. Моруженко городищ скіфського часу Сосонка I та біля с. Кам'янка, було відкрито ще два поблизу с. Сосонка (II (Мащанка) та III) та два поблизу с. Зарічне (II та III). Городища Чернеччина та Журавне віднесені до скіфського часу попередньо та потребують додаткових досліджень (Дод. Б. Рис. 2; 11) [Осадчий, Коротя, Берест, 2006, с. 115-121].

Можна виділити місце концентрації городищ поблизу с. Зарічне і Сосонка. Цей феномен було справедливо пов'язано з наявністю зручної переправи через Ворсклу поблизу Зарічного та продовженням дороги у напрямку степу [Крютченко, Гречко, 2018, с. 42-49]. Крім того, було відзначено, що саме в цьому регіоні притоки Псла (Грунь, Ташань тощо) підходять впритул до р. Ворскла, залишаючи зручним для пересування з півночі степовий коридор між верхів'ями Псла, Сули та Ворскли; на Середню та Нижню Ворсклу існує фактично лише шлях безпосередньо через Більське городище. Було наведено дані про використання цього маршруту у середньовіччя (Чернігів – Тмутаракань) та у XVII – XVIII ст. (міста Гетьманщини - Слобідська Україна) [Осадчий, Коротя, Берест, 2006, с. 115, 120].

У цьому регіоні був відомий ще один шлях – Сагайдак. Він пролягав вододілом Ворскли та Псла, який починався від сучасного м. Зіньків та йшов «спочатку на с. Пирну, на Выли, Костевые хутора, на х. Стеблянку, затем проходит мимо Буромской станции железной дороги идет на с. Камышину (Курской губ.), а затем на Гайворон. По своим размерам, Сагайдак шлях неширокий; его особенность та, что он не имеет на своем протяжении ни рек, ни болот, ни подъемов на гору...». Відмічались його використання для військових потреб та кургани, які розташовані вздовж нього [Ляскоронский, 1907, с. 170–171].

Проходження дороги через околиці сучасних сіл Зарічне та Кам'янка може підтверджуватися і розташуванням уздовж неї некрополів кочовиків – Куп'єваха, Киріковка та Пологи [Ковпаненко 1967; Бойко, Берестнев, 2001; Гречко, 2016, с. 223]. Далі цей шлях проходив уздовж Мерли та з'єднувався з Муравським Шляхом, який, імовірно, використовувався і в скіфський час [Крютченко, 2017, с. 296]. Якщо виходити з датування поховань у могильниках, шлях через переправу біля сучасної Охтирки почав функціонувати, принаймні, з ранньоскіфського часу [Бойко, Берестнев, 2001]. Саме ця дорога сполучала лісостепову частину басейну Сіверського Дінця та більш північні регіони, зокрема, з Посуллям. У ранньоскіфський час укріплень у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі не існувало, а заселеною була лише Середня та частина Південної Ворскли. Кочовики в цей час легко потрапляли до регіону і не можна виключати, що саме вони не дозволяли будувати укріплень (Дод. Б. Рис. 86).

Ситуація кардинально змінюється близько середини VI ст. до н. е. Групи нових кочовиків примусили частину місцевих номадів вирушити на захід, позначаючи свій шлях штурмами укріплень (Трахтемирів, Хотів тощо). Це призвело до суттєвих міграцій. Саме в цей час проходить заселення землеробами басейнів Сули, Псла, Верхньої Ворскли, Середнього Дону та

Сіверського Дінця [Гречко, 2017, с. 56–57]. Як показують останні дослідження Більського городища, цей процес супроводжувався створенням системи укріплень. Якраз у даний період і виникає цей феноменальний комплекс. Городища в околицях Охтирки створювались не раніше другої половини VI ст. до н. е. Фрагмент ніжки протофасоської амфори з городища Сосонка I вказує на те, що це сталося не пізніше першої половини V ст. до н. е. [Гречко, 2016, с. 225]. Таким чином, ми бачимо цілеспрямовану масштабну будівельну акцію другої половини VI - початку V ст. до н. е., яка мала на меті підкреслити центральне місце Більського городища, захистити переправи через річки (Зарічне) та інші ключові місця (Перекіпський вал на Харківщині). Дослідження питання стосовно того, хто керував цими роботами, буде метою окремої роботи.

У цей час поселенська структура Дніпровського лісостепоного Лівобережжя досягає своїх максимальних розмірів. В околицях городищ Посулля та Псла відома незначна кількість відкритих поселень, хоча це можна пояснити тим, що територія зараз знаходиться під лісовим покривом і тому важко виявити навіть оборонні укріплення. Поблизу Більського городища, Ширяївського та Переверзево I (Сеймі) та біля серії городищ у басейні Сіверського Дінця (великі селища з зольниками біля Червоносівського та Караванського городищ) відомі поселення (Дод. Б. Рис. 24).

Таким чином, ми можемо говорити про важливу роль сухопутних комунікацій у житті населення цього регіону у скіфський час. Саме тут перетинались шляхи уздовж Ворскли та відгалуження Муравського Шляху, яке проходило по вододілу Мерли та інших лівих притоків Ворскли. Структура поселень цього регіону за ранньоскіфського часу не відрізнялась від території Середньої та Південної Ворскли. Укріплені поселення для цього часу не відомі. Разом з колонізацією Дніпро-Донського Лісостепу землеробами з Правобережжя та змінами у складі кочівників, які контролювали регіон,

проводяться масштабні фортифікаційні роботи. Їх характер вказує на наявність надплеменної організуючої сили. Більське городище посіло чільне місце в поселенській структурі Дніпровського лісостепоного Лівобережжя з середини VI ст. до н. е.

2.3 Типологія городищ

Системи класифікації городищ розвивалися як для лісостепоного регіону, так і для суміжних регіонів [Крютченко, 2019, с. 76-77]. У 20-30-х рр. XX ст. перші спроби спостереження про різноманітність укріплень скіфського часу зробив М.К. Фукс [Фукс, 1933, с. 91-111].

Першу спробу систематизації городищ пізньоскіфського часу, базуючись на пам'ятках Криму, у 50-х рр. XX ст. здійснила О.Д. Дашевська [Дашевская, 1953, с. 9], проте, її дослідження ґрунтувались виключно на сучасних видимих абрисах укріплень.

Зовсім інший підхід був використаний П.Д. Ліберовим [Ліберов, 1971, с. 35-63] на городищах басейну р. Дон, в основі його типології були використані різні елементи. В одних випадках площа пам'ятки, в інших характер укріплень, деколи культурно-господарчий тип. За такого принципу дослідником було виділено п'ять типів городищ. До першого він відніс групу пам'яток за невеликою площею та невиразними захисними спорудами, що простежувались виключно з напільної сторони. До другого типу віднесені великі (7–7,5 га) та добре укріплені городища, де оборонні споруди також були виявлені лише зі сторони поля. Третій тип був представлений поселеннями, укріпленими по всьому периметру. До четвертого типу були віднесені великі укріплення, які були розділені ним за культурно-господарськими типами на дві підгрупи. До першої увійшли стаціонарні поселення, до другої городища-сховища та загони для худоби. До п'ятого типу, через особливу топографію та наявність двох

ліній укріплень, увійшла лише одна пам'ятка – Волошине II, яку дослідник ототожнював з містом Гелон [Ліберов, 1971]. У результаті невдалого поєднання ознак, кожна з яких могла стати основою для окремої класифікації типологія не отримала широкого розповсюдження.

У працях 1969 та 1985 років свій варіант типології запропонувала А.О. Моруженко [Моруженко, 1969, с. 65-71; Моруженко, 1989, с. 36-39]. В її основу були покладені особливості топографії пам'яток та абрис лінії укріплень пам'яток (Дод. Б. Рис. 18) [Моруженко, 1969, с. 65].

До I групи (городища без предградь) – відносяться типи I–IV.

Тип I – городища без предградь, захищені валом та ровом з боку плато. Це найчисельніша група, вона нараховує щонайменше 41 укріплення. Вони розташовані рівномірно по всьому міжріччю Дніпра і Дона. Велику групу ці пам'ятки складають серед городищ Сейму.

До типу II відносяться городища без предградь, укріплення яких складаються з кількох валів та ровів, що забезпечують додатковий захист з боку плато. В мисовій частині візуально укріплення не простежуються. Найбільш повно цей тип представлений на Дону (Волошино 1, Лісне, Руська Тростянка, Велике Сторожове, Шубне), на Сеймі (Шатохінське, Тураївське 1, Юрївське, Нартово, Комарівське) та на Пслі – городища Корочка та Битиця.

Тип III представлений городищами без предградь, вся площа яких оточена оборонними спорудами. Це пов'язано, зазвичай, з недостатньою природною захищеністю, як, наприклад, на городищах Люботин, Заказарівське, Велика Гомольша, Чернецький Яр в басейні Сіверського Дінця; Боголюбівське та Полкова Микитівка на Ворсклі; Чернецьке на Пслі; Січ та Хитці в Посуллі; Іщутіно на Сеймі та Волошино III на Дону.

Тип IV складають городища без предградь, вся площа яких оточена валом та ровом, а вхід захищений додатковими валами і ровами. Відомі подібні

поселення в басейні Сули (Великі Будки, Глинське, Клепачі) та на Середньому Дону (Стрілецьке та Трамбаки).

Друга група городищ (з одним предграддям) – складається з типів V–VIII.

Тип V представлений поселеннями, що складаються з основного укріплення і предграддя з напільного боку. Зазвичай предграддя розташовувалось з боку плато та прикривало підступи до городища у найбільш уразливому місці, це простежується на городищах Караван, Хорошево в басейні Сіверського Дінця; Борисівка на Ворсклі; Свиридівка на Сулі; Воргол на Сеймі; Наволочки та Гочево на Пслі. Досить зрідка предграддя влаштовували на стрілці мису, якщо останній був покатим спуском до річки, як, наприклад, на городищі біля с. Мостище в басейні Дону.

Тип VI відрізняється від V наявністю додаткових укріплень та представлений Донецьким городищем у басейні Сіверського Дінця.

Тип VII відрізняється від попереднього наявністю додаткових укріплень входу та представлений городищем Городне, Коломак у Поворсклі та Сухоносівським в Посуллі.

Третя група городищ (з кількома предграддями) представлена типами IX–X.

Тип IX складають городища, що мають два та більше предградь, вся територія яких оточена валами та ровами, що пов'язано з розширенням території городища або намаганням перетворити поселення на міцну фортецю. Останнє особливо відчувається на Кам'янському та Сосонська I городищах в басейні Ворскли, що займають високі миси з доволі крутими схилами. Так, на городищі біля с. Сосонка він має підйом більш ніж в 100 м. під кутом, у середньому 25°. До цього типу також належить Циркунівське городище на Сіверському Дінці.

До типу Х відносяться поселення, що складаються головного двору та 2-3 предградь, що мають додаткові укріплення. Це городище Архангельське на Дону; Басівське в Посуллі та городище біля хут. Городище на Сіверському Дінці.

Не зважаючи на те, що дослідниця в своїй роботі використовувала деякі неточні дані стосовно топографії городищ, принцип цієї типології і досі лишається актуальним.

Однією з останніх спроба узагальнення даних про городища була запропонована І.М. Храпуновим. Дослідник розділив городища Криму, враховуючи потужність культурного шару та площі пам'яток. Він виділив чотири типи. До першого він відніс великі укріплені поселення, площею 20 га. До другого - заселені пам'ятки, площею від 5 до 9 га. До третьої городища, площею 1-2 га, що також містять культурний шар. До четвертого сховища, площею до 1 га [Храпунов, 2003, с. 1-36]. Поєднання на одному рівні класифікації культурно-господарського типу пам'ятки, конфігурації захисних споруд та параметрів їх площі, на наш погляд, ігнорує сутність городищ як укріплених поселень.

Нещодавно О.О. Білинський [Білинський, 2018, с. 220-224] запропонував свій варіант класифікації городищ. Поділ відбувався на три рівні. На першому рівні укріплення розподіляються за особливостями планіграфії. До класу I відносяться городища, що мають одну лінію оборони, не враховуючи чи вона простежуються з напільної сторони, чи оточує укріплення по всьому периметру. Клас II представлений городищами з предграддями. Він, в свою чергу, поділяється на типи. Перший включає у себе городища де одна, або декілька ліній оборони по чергово захищають «дитинець». Другий тип класу II - городища, які мали одне, або більше предградь, що захищали найбільш вразливі ділянки укріплення. Клас III представлений «городища-гіганти».

За топографією городища, були розділені на 4 типи. На мисах (I), поворотах плато-терасах (II), ділянках плато (III) та останцях корінного берега (IV), що з усіх боків оточені заплавою.

Окрім цього укріплені поселення розподілені на типи за площею. Тип I – представлений городищами малих розмірів, площею до 2 га; тип II – городищами, площею від 2 га до 6,5 га; тип III – від 7,5 га до 10 га; тип IV – від 12 га до 15 га. Типи II – IV можна об'єднати у групу середніх за розміром городищ. Зростання показників у цьому діапазоні відносно рівномірне за виключенням переходу між типами III та IV.

Тип V – великі городища площею від 28 га до 42 га. Показники площі цієї групи понад у 2 рази перевищують площі городищ типу IV. Проте, городище біля хут. Городище, яке належить до цієї групи, все ж, нагадує за своєю конструкцією городища-гіганти наступного типу, маючи центральне укріплення. захищене кільцевими валами.

Тип VI представляють городища-гіганти. Враховуючи дані з пам'яток Правобережжя можна говорити, що їх площа коливається від 140-150 га до 4400 га.

Запропонована автором типологія, містить прогресивні риси. Зокрема, деталізація топографічних умов розташування пам'ятки, новий принцип розподілу за площею. Тим не менш, в ній є низка недоліків. По-перше, на етапі утворення класів має місце розподіл одночасно за конфігурацією укріплень (класи I-II) та їх розмірами (клас III). Це рішення виглядає необґрунтованим, через те що вже на рівні типів ми бачимо поділ за площами пам'яток. По-друге, більш дрібний розподіл на типи за топографією, має перспективу з точки зору пам'ятко охоронної діяльності, але, нажаль, відірваний від археологічних реалій. Як відомо, городища скіфського часу мають циркульний характер, тобто їх форма залежить більше від конфігурації майданчика геологічного утворення, аніж від умов його розташування.

В ході аналізу схем побудови класифікації городищ дається взнаки відсутність взаємозв'язку типоутворюючих ознак та неврахування фаз життя укріпленого поселення. Зазвичай, дослідники лісостепових городищ скіфського часу використовують «філогенетичний» підхід з використанням порівняльно-морфологічного методу. При цьому об'єктом для побудови типології зазвичай служить сучасний видимий абрис укріплень та умовний культурно-господарський тип пам'ятки, через брак досліджень широкою площею (фактично за матеріалами шурфів).

Сьогодні, у зв'язку з розширенням джерельної бази при дослідженні захисних споруд та відкриттю великої кількості раніше не відомих укріплень, започаткована тенденція до розробки регіональних типологій та класифікацій укріплених поселень. Нажаль, в більшості випадків, в основу типоутворюючих ознак вкладають особливості топографії, абрис укріплень та соціальне навантаження споруд одночасно. В окремі класи відносять пам'ятки з укріпленнями з напільної сторони та городища-сховища та просто великі за розмірами пам'ятки. На мій погляд, не можна здійснювати поділ за якісними та кількісними показниками в рамках одного розподільного ряду. Друга тенденція, що не має великого розповсюдження – це жага до філогенетичного поділу. На сьогодні немає гідних альтернатив типології А.О. Моруженко. Але слід зауважити і негативні моменти її розробки. По перше, це сприйняття городищ як статичних споруд створених одночасно, за єдиним задумом. Нові дослідження [Чендев, Колода, 2004, с. 337–340; Пеляшенко, 2014, с. 214-218; Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2018, с. 110] підтверджують те, що сучасні абрис укріплень, через низку природних та антропогенних факторів не відповідають об'єктивному плану укріплень в давнину (Дод. Б. Рис. 20 – 22). Крім того, в усіх перелічених вище класифікаціях, присутні технічні помилки при складанні каталогу.

Становлення і розвиток фортифікації Дніпро–Донський Лісостепу скіфського часу проходило під впливом економічних можливостей місцевого населення, взаємовідносин з сусідніми племенами і між собою, в умовах особливих природно-географічних умов. Першим її завданням було створення довготривалих захисних споруд для оборони поселень, що мали велике політичне і стратегічне значення [Моруженко, 1989, с.33]. Вже у середині - другій половині VI ст. до н. е. в цьому регіоні з'являється новий тип поселень - городища. Перші з них виникають на основі відкритих селищ [Крютченко, 2017, с. 60]. Другим було втілення великих монументальних проєктів, які були маркером ранніх протоміських утворень [Шрамко, 1984, с. 218-230.]. З цим пов'язана поява так званих городищ-гігантів. Також варто відзначити, створення «довгих валів», укріплених ліній, не пов'язаних з одним конкретним поселенням. Ці споруди відповідали за оборону цілих регіонів і важливих стратегічних пунктів [Крютченко, 2018, с. 20-28].

Сьогодні, основними є дві запропоновані класифікації – П.Д. Ліберова та А.О. Моруженко. Обидві користуються популярністю в сучасній археологічній та пам'яткознавчій літературі. На їх основі розробляються нові системи регіональних класифікацій городищ, які в подальшому служать основою для побудови історичних реконструкцій.

Основна проблема існуючих класифікацій полягає в сприйнятті захисних споруд як статичних конструкцій. Проте, фортифікації розвивалися і перебудовувалися протягом усього часу свого функціонування [Крютченко 2017, с. 60]. Також слід зазначити, що сучасні абрисы в багатьох випадках не відповідають початковим. Це яскраво відображено на прикладі того, що в більшості випадків, городища, раніше систематизовані як ті, що мають укріплення лише з напільного боку, розташовані на довгих і вузьких мисах, бічні схили яких сильно піддаються ерозії. Розкопки К.Ю. Пеляшенко на Циркунівському городищі є тому підтвердженням [Пеляшенко, 2014, с. 214-

218]. При дослідженні ескарпованого схилу в східній частині майданчику городища, автору вдалося зафіксувати наявність в його нижній частині рову, яка не фіксувався на рівні сучасної денної поверхні. Планіграфічні дослідження на середньовічних городищах вказують на руйнівні наслідки діяльності багатьох природних і антропогенних чинників, що призводять до значних пошкоджень, а часом і повного зникнення цілих ділянок захисної лінії [Гайнулин, 2017, с. 43–46]. Подібні тенденції можна корелювати з пам'ятками скіфської доби.

У той же час городищенське плато, тераса або мис диктували форму, площу і необхідну комбінацію захисних споруд. В межах Дніпро-Донецького Лісостепу, зручні для розміщення укріплень форми рельєфу Середньоруської височини і Придніпровської низовини, сильно різняться. Саме цей фактор вплинув на різницю площ городищ, їх концентрацію і контури ліній укріплень.

Наш варіант систематизації городищ базується на розумінні принципів оборони. Ми відштовхуємося від того припущення, що будівельники укріплень, в ході створення городища шляхом комбінації природних і штучних перешкод, зводили кругову оборону поселення і не обмежувалися укріпленням лише напільного боку. Особлива увага приділялася зміцненню схилів, що дозволяло, в разі небезпеки, сконцентрувати більше зусиль в обороні ділянки, прилеглої до плато.

Штучні захисні споруди за принципом їх організації можна умовно розділити на *три типи*. *Перший* - це багаторядна захисна лінія, представлена почерговою комбінацією з декількох ліній валів та ровів. Вона дозволяла використовувати широкий простір між валами для військових і господарських потреб [Білинський 2018, с. 215]. Ця категорія широко відома на пам'ятках Сіверського Дінця [Свистун, 2007, с. 16-18, рис. 43-49; Гречко, 2010, рис. 3.4, 5.3; Свистун, Квитковский, Юшков, 2016, с. 253-256.] і Середнього Дону [Шевченко, 2010, с. 41]. *Другий тип* – це однорядна лінія, що складається з

одного валу і рову. В якості додаткового укріплення використовувалося невелике обвалування, що проходило на відстані 50-70 м від основної захисної лінії і створювало нежитлове предграддя. Метою подібних споруд було перешкоджання швидкому захопленню городища. *Третій тип* також представлений однорядною лінією укріплення додатково до предграддя, яка була пристосована до активної оборони з можливістю флангового обстрілу нападників [Крютченко, 2018, с. 118]. Всі перераховані вище типи захисних споруд часто застосовували для захисту городищ з напільного боку, а також найбільш уразливого елементу оборони - входу або в'їзду.

Отже, в межах Дніпро - Донецького Лісостепу, можлива наступна *схема систематизації* укріплених поселень (Дод. Б. Рис. 23). Тип I – городища з однорядною системою без додаткових захисних предградь, незалежно від того чи простежується укріплення по всьому периметру, чи тільки з напільного боку. Тип II – поселення з однорядною системою, які мають додаткове укріплення з напільного боку. Тип III – поселення з однорядною системою укріплень, які мають додатковий захист з комбінації нежитлових предградь, які ускладнюють підступи до входу на городищенський майданчик і створюють можливість ведення фланкованого вогню по нападникам. Тип IV – пам'ятки, захищені (найчастіше з напільного боку) багаторядною системою укріплень. Тип V – поселення з яскраво вираженим головним двором і великим господарським предграддям. До VI – го типу я відніс Більське городище через його масштаби і наявність на першому етапі його існування двох синхронних «головних дворів» Західного і Східного укріплень.

Цей варіант типології передбачає зміну типів укріплених поселень протягом існування пам'ятки. Так, Циркунівське городище на Сіверському Дінці і Коломацьке на Ворсклі на першому етапі свого існування входили до типу I, але після добудови другого двору і додаткового укріплення з напільного боку їх слід відносити до типу II. Протилежний приклад ми спостерігаємо на

Більському городищі, де в середині-другій половині VI ст. до н.е., виник гігантський комплекс, площею 5000 га. Але до V ст. до н.е. площа діючого укріплення скоротилась в наслідок зведення Південного валу. Роль головного двору відводилася Східному укріпленню, а новостворена фортифікаційна лінія разом з природними ярами відтинала господарсько-побутовий сегмент. Таким чином, ми спостерігаємо трансформацію з типу VI в V.

На мій погляд, ця схема, в майбутньому, дозволить вирішити проблему систематизації городищ, враховуючи фактор їх просторового розвитку в часі. Водночас, на сучасному рівні знань класифікація А.О. Моруженко не має альтернатив.

2.4. Довгі вали в системі захисних споруд Дніпро-Донецького Лісостепу

Перш за все фортифікація скіфського часу представлена городищами, де комплекс штучних укріплень та природних перешкод утворюють кругову захисну лінію навколо поселення. Бажання захистити місце проживання та мати сховище у разі нападу є цілком логічним рішенням. Не зважаючи на великі обсяги роботи під час зведення дерево-земляної конструкції навколо городища, це було цілком під силу невеликому колективу людей та, ймовірно, відбувалося в досить стислі терміни [Крютченко, 2017, с. 60–65]. Вірогідно, для зведення валів залучалося населення розташованих поряд відкритих селищ. Цілком ймовірно, що в разі потреби, за участь у будівництві вони отримували право на прихисток. Зведення подібних укріплених пунктів відповідає інтересам невеликого мікрорегіону. Однак, в системі розташування городищ вбачається низка закономірностей [Моруженко, 1975, с.133–146; Грицюк, 2007, с. 169-174]. Це дозволяє припустити, що їх функціональне навантаження було значно ширше, ніж сховище для мешканців навколишніх поселень. Ряд дослідників виділяють цілі оборонні вузли [Бойко 1994, с. 29–42], не

одноразово було відзначено тяжіння до бродів, переправ [Болтрик, 2003, с. 45–56] та сухопутних торгівельних шляхів (Дод. Б. Рис. 73) [Разуваєв, 2017, с.15–24; Шрамко, 2003, с. 102–108]. Зафіксовані цілі поселенські агломерації, що складаються з низки розташованих поряд городищ [Шевченко, 2010, с. 38; Гречко, Берест, Коротя, Осадчий, Крютченко, 2016, с. 222–223].

Цікавим доповненням до цієї картини явище, яке отримало назву – «довгі вали». За своїми задумом та особливостями розташування, створення подібних захисних споруд відповідає інтересам цілого регіону і потребує залучення до його реалізації великої кількості людських та матеріальних ресурсів [Крютченко, 2017, с. 60-65]. В більш пізні часи, на теренах Лівобережного лісостепу значно масштабніші, але подібні за змістом проекти було реалізовано лише у Давньоруській державі [Кучера, 1987], Московському царстві та Російській імперії у XVII-XVIII ст. [Загоровский, 1980]. Це може вказувати на те, що в скіфський час, на певному відрізку історії, у лісостепу існували сили здатні до організації широкомасштабних робіт з намірами контролювати певну територію.

Під терміном «довгий вал» я розумію систему земляних та/або дерево-земляних укріплень, не поселенського характеру [Крютченко, 2018, с. 20]. На відміну від городищ, вони не використовувались для захисту одного окремого поселення. Яскравою рисою цих пам'яток є одночасне вдале стратегічне поєднання особливостей рельєфу та відверте його ігнорування в рамках однієї оборонної лінії. Довгі вали використовувались як додатковий бар'єр для ворога в місцях, де природних перешкод не вистачало. Цілком вірогідно, що попри збереження фортифікаційних функцій, ці вали слугували як маркери кордонів або статусні монументальні споруди – символи місцевої влади [Крютченко, 2018, с. 23].

До довгих валів скіфського часу у лівобережному Лісостепу традиційно відносять Перекіпський вал та оборонну систему Каратульського городища

(Дод. Б. Рис. 72) [Крютченко, 2018, с. 20-23]. Питання про час їх створення досі лишається дискусійним. Умовно до довгих валів можна віднести і укріплення Великого Більського городища, через грандіозність масштабів та не типову для лісостепових городищ топографію.

Перекіпський вал фіксується від с. Перекіп Валківського району Харківської області, де його вдалося простежити від північно-західної стіни острогу, - у бік с. Високопілля Коломацького району Харківської області. В межах села його перерізають три ґрунтові дороги. За селом укріплення сильно розорані. На заході укріплення зникає через 1,1 км біля системи ярків у верхів'ях річки Коломак. Тут основний вал, заходячи за яр, закінчується, а від нього під кутом 14° відходить "вус", протяжністю 0,17 км, що сходить нанівець біля північного краю глибокого сухого яру.

Загальна довжина Перекіпського валу становить близько 5,8 км. Висота валу коливається від 0,3 до 3,7 м, ширина у полі - 12-36 м. Рів, що проходить з південного боку, сильно заплив і постраждав від господарської діяльності місцевого населення.

Перша згадка про існування на цій ділянці укріплень відноситься до 1627 р. і міститься у "Книзі до Великого Креслення" [Книга Большому Чертежу, 1950, с. 11]. Зведений у 1680 р. поверх старих «валков» від верхів'їв р. Коломак до верхів'їв р. Мжі, вал мав ширину в основі 4 саж. (8,5 м), висоту – 3 саж. з чвертю (7 м), глибина рову за валом – 3 саж. (6,4 м), ширина рову – 2,5 саж. (5,3 м), а подекуди і більше [Загоровский, 1980, с. 150–151]. Дані письмових джерел свідчать про те, що у 70-х рр. XVII ст. ділянка Ізюмської черти, що проходила між верхів'ями річок Мжа і Коломак, будувалася поверх більш давніх укріплень, час зведення яких на момент будівництва черти був невідомий.

У 1839 р. вал обстежив В.В. Пасек [Пасек, 1839, с. 209]. Дослідник ототожнив Перекіпський вал зі згаданим у "Книзі до Великого Креслення". У матеріалах XII Археологічного з'їзду Перекіпський вал відзначений

Д.І. Багалієм у пояснювальному тексті до археологічної карти губернії. Крім того, в статті В.Ю. Данилевича «Карта монетних скарбів і знахідок окремих монет Харківської губернії» є дані про знахідку у валі кількох срібних монет [Данилевич, 1905, с. 374–410].

У дореволюційній історіографії Є.О. Альбовский та Філарет (Д.Г. Гумілевський) шляхом аналізу письмових джерел детально розглянули багато аспектів будівництва валу у 1679–1680 рр., а також обставини, що передували його зведенню. Починаючи від першої згадки у 1627 р. питання про час спорудження первинного валу залишалося відкритим.

Незважаючи на проведення на валу серії робіт розвідувального характеру, він до нещодавнього часу не був досліджений шляхом розкопок [Радзиевская, Шрамко, 1977; Кадеев, 1955].

У 2016 р. автором в складі експедиції В.М. Окатенка був проведений огляд та виконано підчистку Перекіпського валу з метою дослідження стратиграфії насипу.

На північ від валу, на східній околиці с. Високопілля, місцевими жителями облаштовано кар'єр-звалище, до якого підходять дві ґрунтові дороги, що прорізають вал. В одному з таких розрізів і було вирішено провести підчистку. Висота його склала близько 2 м, а ширина – 12 м. Траншея була закладена поперек лінії укріплень, зі східного боку дороги, прорізаючи вал так, щоб покрити весь профіль валу, не зачепивши при цьому рів.

У зрізі спостерігалася наступна стратиграфічна картина (Дод. Б. Рис. 75). Над жовтою материковою глиною розташовувався рівень давнього похованого ґрунту, потужністю від 0,6 до 0,4 м. У нього з напільного боку був впущений підтрикутний в перетині рів, ширина його верхньої частини становила 2,3 м, а глибина – 1,15 м. Над похованим ґрунтом розташовувався шар чорнозему, насиченого попелясто-сірими фракціями селітри, шириною 6,7 м в нижній

частині і висотою 1,15 м. Зверху його перекривав шар давнього дерну потужністю від 0,1 до 0,25 м. Він мав більш пластичну структуру. Над ними, потужністю 0,7 м, простежувалися два шари глинисто–чорноземної підсипки.

Рів мав два типи заповнення. До першого відноситься розташований на дні чорноземний затік, потужністю 0,45 м, що сходив лінзою з похованого ґрунту і чорноземного насипу валу. До другого типу слід віднести шари, що мають характер засипки з пухкою структурою. Вони представлені прошарком бурої глини, що йде по зовнішньому краю заповнення, потужністю 0,15 м; зверху його перекривала лінза чорнозему, потужністю 0,6 м. Над ним зафіксовано шар світло-бурої глини (0,5 м), перекритий шаром білої глини, потужністю 0,2 м. Вище простежується два шари глинисто-чорноземної засипки (0,7-0,3 м). Над усією розкритою поверхнею розкопу фіксувався шар, що був утворений в результаті ерозії в місці штучного розриву валу. Знахідки представлені двома фрагментами стінок ліпних посудин, які було виявлено в тілі чорноземного валу.

Розріз валу підтвердив дані писемних джерел. Спочатку Перекіпський вал був насипом завширшки 6,7 м і висотою 1,4 м з ровом, шириною 2,3 м, глибиною 1,15 м, відокремленим від валу бермою, шириною 0,5 м. З напільного боку рову проходило обвалування, висотою не менше 0,3 м, що збільшувало його глибину. Південна сторона обвалування була зруйнована в результаті подальших будівельних робіт, про її наявність свідчить чорноземний останець і характер нижнього заповнення рову, що добре фіксувався від останця, вище рівня похованого ґрунту.

До моменту заселення даної території в першій половині XVII ст. рів сильно заплив. Шари глинисто-чорноземної підсипки над початковим валом можуть бути інтерпретовані як сліди робіт, що проводилися у 1646–1647 рр. Висота досипаного валу склала не менше 1,75 м, рів при цьому не був

підчищений. Вже при будівництві Ізюмської лінії старий вал послуговував основою для нового, при цьому рів був засипаний викидом з нового рову.

Перший етап створення валу, на нашу думку, можна віднести до скіфського часу, про що свідчать також знахідки в насипу валу фрагментів ліпної кераміки. Ймовірно, вони могли потрапити туди в період його спорудження. Відстань від місця розрізу до найближчого відомого поселення скіфського часу становить понад 2 км. В цей же час, на думку низки дослідників, починає функціонувати Муравський шлях, навколо якого збільшується концентрація відкритих і укріплених поселень [Шрамко, 2003, с. 108].

Таким чином, результати проведеної роботи підтвердили дані письмових джерел про існування між верхів'ями річок Мжа і Коломак оборонної лінії, задовго до зведення тут укріплень Московського царства [Крютченко, 2016, с. 292–298]. Ряд фактів дозволяє підтвердити версію про зведення Перекіпського валу ще в скіфський період. З часу свого створення він став своєрідною “брамою” Лісостепу. На питання про часові рамки його експлуатації в скіфський час відповісти складно, але виявлення в його окрузі не менше чотирьох монетних скарбів римського часу, а також згадка його в письмових джерелах поряд з іншими важливими урочищами вказує на те, що він в своєму первинному вигляді не втратив стратегічного значення аж до перебудови в кінці 70-х рр. XVII ст. і вже в оновленому вигляді функціонував до 30-х рр. XVIII.

Ще одна пам'ятка розташована на північ від м. Переяслав Київської області та складається з трьох захисних ліній: Малого валу, довжиною 14,7 км, Великого, довжиною 44,2 км та Перехресного, довжиною 7,4 км. Загальна площа городища складає біля 40000 га [Максимов, Петровская 2008, с. 29–30]. Історія дослідження комплексу детально розглянута у роботі С. Вовкодава [Вовкодав, 2015, с. 354–367].

До нещодавнього часу, щодо питання про час зведення валів, серед дослідників паралельно існувало дві теорії. За першою, вали були зведені в давньоруський час [Коринный, 1992; Моця, 2007], за другою укріплення датували скіфським періодом [Рибаков, 1945; Шрамко, 1966, с. 21—23; Фіалко, 1994; Моргунов, 2002, с. 40—52; Крютченко, 2016, с. 292—298], не виключаючи їх повторне використання в середні віки [Кучера, 1987, с. 58—60]. Всі вони спирались виключно на дані писемних джерел та результати розвідок в середині городища.

Якщо дату створення Перехресного валу більшість дослідників відносили до давньоруського часу [Вовкодав, 2017, с. 24], то ситуація з Малим та Великим валом залишалась в полі теоретичних міркувань. Розвідками 1995-1996 рр. Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника було зафіксоване поселення черняхівської культури, матеріали зустрічалися по обидва боки оборонної лінії. Два поперечних перетини валу на тому місці зафіксували, культурний шар поселення безпосередньо під тілом насипу валу. Це дало привід М.В. Роздобудько та Д.А. Тетері датувати вал «більш пізнім часом» ніж існування поселення [Роздобудько, Тетеря, 1997, с. 139—140]. Відкритим лишилось питання щодо хронології Малого валу. Спробу встановити дату його зведення відносно Великого валу унеможливорює те, що місце з'єднання укріплень знищене побутовою та господарчою забудовою с. Строкова. Таким чином, сьогодні немає даних, які б дозволили нам виключати Мале Каратувльське городище з переліку скіфських пам'яток. Детальний час та обставини його зведення можливо встановити тільки шляхом археологічних розкопок.

Припускаючи можливість зведення Малого валу ще в скіфський час, правомірним виглядає концепція Ю.В. Болтрика та О.Є. Фіалко про існування системи укріплень біля броду через р. Дніпро. Каратувльське городище розглядається як один із елементів цієї системи разом з лівобережним

городищем біля с. Ліпляве та правобережним Трахтемирівським городищем [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 6-9].

Безумовно, найяскравішим з усіх лісостепових укріплень є саме Більське, яке також інтерпретується частиною дослідників як місто Гелон Геродота. Воно здавна привертало до себе увагу археологів, аматорів та дослідників різного спрямування та є одним з найбільш досліджених городищ лісостепу.

Городище є складною системою, що складається з чотирьох частин. Два самостійні укріплення (Західне та Східне), розташовані по обидва краї вододільного плато між басейнами р. Ворскла та Суха Грунь (басейн Псла). Вони з'єднані валом Великого укріплення. На північному-сході від валу Великого укріплення відходить додатковий елемент оборони у вигляді захисної лінії, що прикриває пологий підйом з боку заплави (Куземинське укріплення). Загальна площа пам'ятки складає 5013 га [Мурзін, Ролле, 1999, с. 30]. Довжина укріплень Великого Більського городища складає близько 37 км.

Розкопки під керівництвом Д.С. Гречка 2016-2017 рр. дозволили уточнити дату зведення валів в хронологічних межах часу біля середини VI ст. до н. е. [Гречко, Крютченко, 2017, с. 80–97]. Оборонні споруди городища досліджувались шляхом розкопок понад сім разів. Дослідження встановили, що попри великі обсяги робіт, всі ділянки укріплення склалися з потужних фортифікаційних елементів: дерево-земляної конструкції та рову. Попри це, вал Великого укріплення, на відміну від Західного та Східного, деякою мірою суперечить правилам фортифікації, ігноруючи топографію та особливості рельєфу на цілих ділянках укріплення. Його довжина ставить під сумнів можливість контролювати та обороняти весь периметр. Причину цих явищ ми вбачаємо в тому, що фортифікаційна функція цього укріплення була другорядною, а його, цілком вірогідно, слід сприймати як статусну монументальну споруду.

Отже, перш за все, важливо відмітити тяжіння «довгих валів» до давніх сухопутних комунікацій. Так, Перекіпський вал, перетинаючи Муравський шлях, ставав своєрідними воротами вглиб Лісостепу. Судячи з незначних розмірів, він використовувався суто як протидія раптовим нападам кінноти. Неподалік від нього по флангах вздовж р. Коломак та Мжа розташована серія городищ [Радзиевская 1980, с. 83; Окатенко, Голубєв, Голубєва, 2016, с. 188–189]. Далі, на північ, за валом існувала розгалужена система з укріплених та відкритих поселень.

Каратульське городище, також займало важливе стратегічне місце, де меридіальні шляхи сполучення, що йшли вздовж Дніпра перетиналися із широтними шляхами в місці зручного броду. Важлива роль цього вузла в тому, що за ним відкривався шлях крізь сейминську групу пам'яток далі на північ і схід.

Багато з вказаних напрямків, імовірно, через відгалуження прямували до центра пам'яток лісостепоного Лівобережжя – Більського городища. Ця пам'ятка ще в свій дофортифікаційний період була місцем осідання широкого спектру античного імпорту [Шрамко, Задников, 2010, с. 294-300] та використання прогресивних технологій виробництва із заліза [Шрамко, 1994, с. 43-57] та кольорових металів [Шрамко, 1987, с. 114–121]. Причину цього феномену, в глибині Лісостепу, ще доведеться з'ясувати. Наразі, ми можемо лише констатувати, що багатоконпонентне городище-гігант виникло не на порожньому місці. На думку багатьох дослідників, городище було протоміським утворенням [Шрамко, 1984, с. 218-230]. В цьому випадку гігантський земляний насип Великого укріплення міг відігравати роль своєрідної монументальної споруди. Виконана в ґрунті та дереві вона мала велике суспільне значення, а також була певною політичною складовою, втіленою у доступній та водночас виразній формі. Подібні споруди набувають особливого значення у періоди соціально-політичних перетворень. Сьогодні

дискусійним є питання щодо організації цих широкомасштабних робіт по зведенню Більського городища.

Таким чином, на теренах Дніпровського лівобережного Лісостепу ми можемо виокремити три фортифікації, які можна пов'язувати з «довгими валами». За виключенням Великого укріплення Більського городища, ці споруди почали досліджуватись шляхом розкопок лише в останні три десятиліття. Через недостатню дослідженість, досі актуальними лишаються питання часу їх зведення, функціонального та соціального призначення. Окремо слід розглянути їх взаємозв'язок з поселенською структурою. Слід також наголосити на тяжінні «довгих валів» до давніх сухопутних комунікацій. Розкриття питання про існування у лісостепового населення укріплених систем дозволить переглянути наше уявлення про рівень їх соціальної організації.

2.5 Функціональне призначення городищ

Серед археологів, на сьогодні, не існує спільної думки стосовно тієї ролі яку вони відігравали у давньому суспільстві. Дискусія щодо призначення укріплених поселень походить своїм корінням у ХІХ ст. в цей час було висунуто перші припущення, що не були підкріплені даними археології. Так З. Ходаковський висунув припущення, про те, що городища були «святими огородами или приходскими местами, где свадьбы и другие обряды совершались». М.П. Погодін бачив в городищах місця де проводились богослужіння, а Котляревський взагалі сприймав їх за могильники [Самоквасов, 1878, с. 201]. В.В. Хвойко звертає увагу на той факт, що деякі городища мають внутрішні укріплення, захищені одним чи кількома валами. Вони могли бути насипані «или с целью защиты от неприятельского нападения, - пише він, - или же для ограждения места, служившего для какой-нибудь определенной цели (для совершения религиозных обрядов, для общественных собраний и т.д.) [Хвойко, 1913, с. 39]. Розглядаючи типи поселень, С.В. Кисельов знаходить за

можливе, вважати ранні городища не місцем постійного проживання населення, а сховищами, дитинцями (*refugium*) [Киселев, 1935, с. 44]. В.И. Равдонікас до городищ-сховищ відносив Пастирське та Більське городище [Равдоникас, 1932]. Багато городищ Подоння вважав сховищами М.І. Артамонов [Артамонов, 1974] А.П. Смірнов, поділяючи у цілому погляди В.І. Равдонікуса, відмічає, що Більське городище значно складніше. Як сховище він розглядав лише Велике укріплення, Західне та Східне городища – це, на його думку, свого роду фортеці, існування яких можливе лише за умов розкладання родового устрою [Смирнов 1935, с. 29-30]. Згодом дослідник звертає увагу на Більське, Матронинське та Пастирське городище як центри ремісничого виробництва [Смирнов, 1966, с.129]. Б.А. Шрамко в Більському городищі бачив не тільки потужні фортифікаційні споруди, а й великий ремісничий, культурний та політичний центр племінного об'єднання [Шрамко, 1962, с. 232]. Цю точку зору поділяла Г.Т. Ковпаненко [Ковпаненко, 1967, с. 183]. Б.М. Граков [Граков, 1948, с. 43.] та В.Г. Петренко (вважали великі городища племінними центрами, що зосереджували економічне, релігійне та політичне життя племен або союзу племен [Петренко, 1977, с. 9]. Так, центром такого племінного утворення, що склалося в басейні Тясменю, було, як вважала В.Г. Петренко було Мотрониське городище [Петренко, 1977, с. 9]. М.І. Артамонов, багато уваги приділяв пам'яткам Поділля, відмічав, що великі городища зводились не тільки для захисту племен, а і для захисту худоби, їх головного скарбу [Артамонов, 1948, с.179, Артамонов, 1947, с. 16]. Цю думку підтримали Б.М. Граков [Граков, 1954, с. 55], О.І. Тереножкін [Тереножкин, 1961, с. 40-41] та П.Д. Ліберов [Ліберов, 1959, с.69], виокремивши серед городищ Подоння цілу групу, що на його думку, були спеціалізовані саме як загони для худоби [Ліберов, 1965, с. 10].

Б.А. Шрамко, що досліджував городища в басейні Сіверського Донця, вбачав в городищах місця постійного проживання мешканців [Шрамко, 1962, с. 188]. Багато з городищ, на його думку, – це центри ремісничого виробництва

[Шрамко, 1965, с.226], в той же час вони слугували і для захисту місцевого осілого населення переважно від степових скіфів [Шрамко, 1962, с. 192]. Наряду зі стаціонарними поселеннями Б.А. Шрамко виділив ще групу городищ-сховищ [Шрамко, 1962, с. 188–189].

В.А. Іллінська, що проводила дослідження на Басівському та Ширяївському городищах, вважала їх місцями постійного проживання осілого землеробсько-скотарського населення [Іллінська, 1965, с. 72; Іллінська, 1953, с. 114, 119].

Наразі у сучасній українській історіографії існує три варіанти концепцій стосовно причин появи та функціонального призначення городищ. За першою, укріплені поселення виникли в результаті загрози від кочовиків що призвело до об'єднання місцевих племен, централізації влади в руках місцевої аристократії [Артамонов, 1948, с. 179; Тереножкін, 1961, с. 40; Іллінська, Тереножкін, 1983, с. 260, Хазанов, 1975, Шрамко, 1987, с. 19, 24, 164-165]. За автором городища являють собою місцевими центрами ремесла та обміну та слугували символом спротиву лісостепоного населення від загарбників.

За другою концепцією городища стали спільним проектом захисту місцевого осілого землеробського населення та скіфів першої хвилі, що керували населенням регіону від інших кочовиків [Skoryi, 1990, с. 96, Скорий, 2001, с. 67]

Третя гіпотеза більше націлена на пояснення причин зведення городищ-гігантів, але і часто розповсюджується на більш дрібні поселення. Згідно з нею, городища в Лісостепу були зведені самими завойовниками, та стали оплотами їх влади на місці. Осіле населення, що проживало на території цих укріплень, мусило забезпечувати кочовиків необхідною ремісничою та сільськогосподарською продукцією [Murzin, Rolle, 1996, с. 181–182].

Як показує наш умовний перелік більшість дослідників збігається на думці, що укріплені поселення стали результатом взаємодії місцевого землеробського та прийшого кочового елементів. Однак, природа та характер цих взаємодій досі лишається нез'ясованим.

2.6. Розвиток городищ в часі та просторі

Система оборони городища утворювалась валами, ровами, ескарпами та природними перешкодами в різних комбінаціях та послідовностях. Укріплення в більшості випадків мали циркульний характер – їх форми багато в чому диктувалися рельєфом місцевості. Природні перешкоди пасивно підвищували обороноздатність та зменшували працевитрати на зведення штучних укріплень. При зведенні укріплень з напільного боку, давні будівельники, зазвичай, зводили захисні лінії одного з трьох типів [Крютченко 2018, с. 118]. Перший, багаторядна захисна лінія – почергова комбінація з кількох ліній валів та ровів (від двох до чотирьох). Багаторядна система дозволяє використовувати широкий простір між валами за військовим та навіть господарчим призначенням. До цієї категорії відносяться городища біля хут. Городище та Знам'янське в басейні Сіверського Дінця. Другий тип – однорядна лінія, утворена високими дерево-земляними укріпленнями та глибоким ровом (подібну систему ми спостерігаємо на більшості городищ). В якості додаткового укріплення можуть використовуватись предграддя, які проходять на відстані приблизно 50-70 м. від основної захисної лінії (Книшівське, другий та третій двір Циркунівського городища та ін.). Всі ці заходи мали на меті завадити швидкій ескаладі ворога. Третій тип укріплень також представлений однорядною лінією та був додатково укріплений не житловими предграддями, пристосованими до активної оборони з можливістю фланкованого обстрілу нападників (Токарі, Кам'янка та Сосонка 1).

Багато уваги приділялося укріпленню вже природно захищених ділянок-схилів ярів, балок, плато. Вірогідно, це робили з тією метою, щоб під час бойових дій (штурму) мати можливість сконцентрувати основну увагу саме з напільної сторони – найбільш вразливої, та незахищеної природними перешкодами. Більшість укріплень були розраховані саме на штурм, а не на облогу (за винятком Східного Більського та Коломацького городищ в межах укріплень невідомі джерела води та колодязі). Башти як елемент оборони не зафіксовані, навіть, за часів Київської Русі вони ще не мали широкого розповсюдження.

Більша частина городищ має просту форму та складається лише з одного двору [Шевченко, 2010, с. 46, табл. 4; Моруженко, 1968, с. 45, 59]. Водночас, великий масив укріплених поселень скіфського часу в плані мають двучасну, тричасну або навіть більш складну систему. Дослідники одностайно сходяться на думці, що наявність кількох, окремо розміщених захисних ліній, посилювала глибину оборони. Також, це мало поліпшувати його захисні якості [Гавриш, 2014, с. 49; Моруженко, 1985, с. 32]. Такі захисні лінії поділяють городища на головний двір та предграддя. Іноді головний двір за аналогією з середньовіччям називають “дитинцем” або “цитаделлю”. Але сьогодні відсутні матеріали, що можуть свідчити про різну соціальну стратифікацію жителів головного двору, та жилих предградь.

У городищ складних форм до головного двору примикали предграддя, що поділяються на заселені та відповідно, не заселені. Різні за своєю структурою вони разом із головним двором, та іншими предграддями формують, зазвичай, єдину кругову систему захисту. Їх конфігурація, утворює всередині майданчик – двір, оточений по периметру укріпленнями предграддя та головного двору. Саме це відрізняє їх від додаткових захисних ліній укріплень. В їх структурі простежуються наміри включити в оборонну систему городища весь плаский майданчик мису, плато, тераси тощо.

Городища виникали, як на основі вже існуючих відкритих поселень, так і від початку будувались в якості фортець на новому раніше необжитому місці.

Не зважаючи на те, що в попередні роки автори неодноразово відмічали, вірогідність утворення укріплень складної конфігурації в результаті розвитку поселень в часі [Шрамко, 1962, с. 188; Моруженко, 1968, с. 65-73; Моруженко, 1989, с. 32-62] (тип IX за її класифікацією; Либеров 1971, с. 417; Крютченко, Пеляшенко, 2012, с. 31] досить типовим є сприйняття городищ як статичних споруд, зведених одночасно та за єдиним задумом. Проте, природні фактори, та антропогенна діяльність особливо у другій половині XX ст. сприяла появі “нових в’їздів”, знищенню цілих ділянок захисних споруд, або навіть їх повному знесенню.

Дослідження К.Ю. Пеляшенко на Циркунівському городищі (Дод. Б. Рис. 57) спростовують тезу щодо статичності укріплень. Спираючись на дані стратиграфічних розрізів і загальної планіграфії, виділено два великих періоди в розвитку городища та сліди дій, пов’язані з перебудовами та експлуатацією вже існуючих укріплень. Перший етап: зведення на пам’ятці оборонних споруд. Невелика частина мису була огорожена з півночі земляним валом та ровом. Розріз укріплень показав наявність чотирьох будівельних періодів, кожен з яких становив основу для наступного. Для спорудження валу частина ґрунту бралася з рову, частина — з внутрішнього майданчика, про що свідчить наявність передвальної виїмки, шириною до 3—4 м. Час споруди перших укріплень визначений по золистому заповненню виїмки, в якій виявлені матеріали другої половини VI — початку V ст. до н. е. [Пеляшенко, Крютченко 2009, с. 19]. Більш ранніх шарів на городищі не зафіксовано. Крім того, в стратиграфічних розрізах фіксуються неодноразові сліди перенесення ровів і збільшення довжини бойового майданчика внаслідок досипання валу. Сам бойовий майданчик являв собою ділянку, що включала в себе внутрішній схил ескарпу та фронтальну сторону валу. Простежується тенденція того, що при

збільшенні довжини цього майданчика кут його нахилу ставав більш пологим, і навпаки у крутих схилів відстань між дном рову та верхнім майданчиком валу значно коротша. Також, до укріплень першого етапу можна віднести рів зафіксований під південним валом. Тут простежуються два будівельні періоди. Схожу ситуацію ми спостерігаємо на Люботинському городищі, де рів трапецієподібної форми згодом був замінений на підтрикутний. Цілком імовірно, що форма рову деякою мірою залежала від об'єму та конструктивних особливостей структури валу. Поруч із ровом функціонував вал, що в подальшому, при перебудові цієї лінії укріплень, був знівельований. Загальна «житлова» площа «першого городища» становила 1,1 га.

Другий етап: капітальна перебудова городища і збільшенням його розмірів. Споруди першого будівельного періоду були частково знівельовані: рів, що відокремлює південну частину мису, засипаний і на його місці зведений вал, основу якого, здебільшого, склав золистий культурний шар попереднього хронологічного етапу. У північній частині рів останнього, четвертого періоду, засипався ґрунтом, насиченим побутовими залишками. Майданчик городища був збільшений більш ніж удвічі — до 2,3 га, нові дерево-земляні споруди кільцевої системи було зведено за 100 м на північ від поперед. Була штучно збільшена крутизна мисових схилів до яру. Перетин ескарпу дозволив прослідкувати кут нахилу штучно створеного схилу городища та профіль рову, а також встановити, що по східному краю городища був споруджений земляний вал, який внаслідок природних процесів сповз вниз. Крім основної лінії укріплень, з напільного боку побудовані додаткові вал і рів невеликих розмірів, які проходили в 40 м від основного валу і на кінцях з'єднувалися з ним, утворюючи невеликий двір, в межах якого відсутній культурний шар. Південний і північний входи до городища захищені додатковою системою валів і ровів. Матеріали, виявлені в північній частині пам'ятки, датуються в межах кінця V — IV ст. до н. е., що дозволяє віднести час другого будівельного періоду не раніше кінця V ст. до н. е. [Пеляшенко, Крютченко, 2009, с. 19].

Таким чином, в історії Циркунівського городища простежено два основних фортифікаційних етапи: початковий представлений зведенням перших укріплень, періодичною їх реконструкцією і вдосконаленням; споруди другого періоду пов'язані з необхідністю розширення житлового майданчика укріплення, і, мабуть, з посиленою військовою загрозою, що змусило місцеве населення спорудити більш масштабні фортифікаційні конструкції (Дод. Б. Рис. 22).

На більшості городищ, дослідження основної площі поселення, обмежувались виключно шурфуванням. На тих пам'ятках, де проводились широкомасштабні роботи [Шрамко, 1998; 1975; Пузикова, 1981; 1997; Гавриш, 2000 та ін.], культурний шар по всій площі поселення залягав нерівномірно, збільшуючись від центру до країв. Також, простежено тенденцію, що він тяжіє до житлових та господарчих споруд. Тому не дивно, що матеріали шурфування на одному археологічному об'єкті можуть надавати зовсім різні, а часом і суперечливі дані [Крютченко, 2017, с. 187].

Широкомасштабні дослідження захисних споруд, вказують на те, що наявність слідів кількох будівельних періодів в рамках однієї оборонної лінії є типовою картиною, для городищ із насиченим культурним шаром: Більське [Шрамко, 1966, с. 22; Шрамко, 1991 та ін.], Книшівське [Гавриш, 1989; Гавриш, 1992], Циркунівське [Крютченко, 2016], Люботинське [Шрамко, 1998] та ін.. Натомість в групі городищ-сховищ, де культурний шар на пам'ятці слабо виражений, або взагалі відсутній, укріплення мають просту конфігурацію, лише одне “житлове” предграддя [Крютченко, 2017, с. 184, табл. I], а їх укріплення збудовані в один будівельний прийом [Березуцкий, Синюк, 1999, с. 192–199].

Вищезазначені обставини, на наш погляд, вказують на суперечливість використання класифікацій, побудованих на планіграфічних та топографічних матеріалах виключно. В той же час, об'єкти культурно-господарських типів, що

базуються на матеріалах шурфування та не враховують особливостей хронології, виглядають відірваними від історичних реалій.

Вирішення питань систематизації існуючих знань за наявними матеріалами ми вбачаємо в застосуванні філогенетичної систематики, виходячи з того, що городища, як укріплені поселенські структури, розвивалися в часі. На це впливали, перш за все, потреби та можливості певного колективу людей, природно-географічні умови регіону та фактор загрози. Тим не менш, цей розвиток проходив за схожими законами.

Таким чином, на вибір місця та особливості конфігурації захисних споруд прямо впливали природно-географічні умови довколишнього середовища. Абрис городища напряму залежали від форми мису, плато чи тераси. Серед правил існують і виключення, а саме городища з низькою топографією. Подібний тип городищ більш характерний для племен лісової зони, цей феномен має стати предметом окремого дослідження.

РОЗДІЛ 3.

ЗАХИСНІ СПОРУДИ

3.1. Етапи зведення захисних споруд

Конфігурація захисних споруд з часом змінювалась, як в межах вже існуючої захисної лінії, так і в якості добудови нових укріплень. На сьогодні можна говорити, що городища протягом свого функціонування могли належати до різних типів. Лише дослідження всіх захисних ліній може дозволити детально охарактеризувати динаміку розвитку городища.

Цікавими є висновки П. Д. Ліберова зроблені на підставі досліджень на городищі біля хут. Городище. Автор вважав що спорудження валу проходило наступним чином: на рівні давньої поверхні спочатку споруджувалась глиняна основа доволі великої товщини з поступовим зменшенням її до рівчака, а потім згори насипалася земля; за межами валу, з зовнішньої сторони, був виритий доволі широкий рівчак, з якого й виймалась глина для спорудження валу. Напевно, така глина насипалася на ґрунт, попередньо очищений від чорнозему. При оголенні поверхні глини на валу було простежено, що вона дуже м'яка та слизька та мала домішок піску. Внутрішня сторона валу до верхнього краю глиняної засипки була зарівнена чорноземним шаром з великою кількістю культурних залишків. Найвищий чорноземний прошарок над глиною валу – це пізніше заповнення та результат сповзання шару ґрунту [Ліберов, 1962, 76–77].

Розрізи оборонних споруд на городищі Караван не дуже великі, але можливо припустити, що вони трохи розповзлися під впливом різноманітних природних факторів за довгий час свого існування. Б.А. Шрамком тут був проведений розріз валу, який показав, що той насипаний з землі з невеликою

кількістю домішків суглинку, узятої з розташованого поперед валом рову. Ніяких особливих прийомів у спорудженні валу зафіксовано не було. Межі городища звернені у бік яру з доволі крутими схилами, не були укріплені однак, щоб завадити ворогу проникнути у городище, у верхній частині схилу біля краю городища був зроблений уступ, який утворював своєрідний ескарп [Шрамко, 1962, с. 189].

Під час розкопок Люботинського городища експедицією ХДУ під керівництвом Б. А. Шрамко 1961–1964 рр. були досліджені на великій площі стіни та брама городища, що дало можливість зрозуміти багато деталей техніки будівництва дерево-земляних оборонних споруд, які були розповсюджені у скіфський час по всьому Лісостепу. Перший розріз валу був зроблений у розкопі № 3 1961 р., розташованому на південно-східній стороні городища загальна площа розкопу – 132 м². Так були отримані дані про існування на Люботинському городищі двох будівельних періодів, а також, за допомогою отриманих замірів, Б. А. Шрамко вдалося реконструювати не тільки конструкцію валу, а й воріт [Шрамко, 1998, рис. 7].

Подібні перебудови зафіксовані на Циркунівському городищі у басейні Сіверського Дінця. Тут, розкопки останніх років (2005, 2007 – 2011 рр.) [Гречко, Свистун, 2006, с. 21 –23; Пеляшенко, Крютченко, 2008, с. 223 – 224; Пеляшенко, 2011, с. 321–323] дозволили простежити динаміку розвитку укріплення, встановити наявність технічних відмінностей в будові укріплень, виділити деякі інженерні особливості їх конструкції [Крютченко, 2010]. Отримана інформація дає можливість позначити основні хронологічні етапи розвитку городища з метою подальшого його розгляду в загальному контексті фортифікаційного будівництва племен Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

Спираючись на дані стратиграфічних розрізів і загальної планіграфії, виділено два великі періоди у розвитку городища, а також підперіоди, пов'язані

з реконструкцією або удосконаленням вже існуючих укріплень. Перший період: зведення на пам'ятці оборонних споруд. Невелика частина мису була огорожена з півночі і півдня земляним валом з трапецієподібним в розрізі ровом. Східна і західна частини мису були лише додатково захищені ескарпами. Загальна житлова площа «першого городища» становила 1,1 га. Для спорудження валу частина ґрунту брали з рову, а частина – з внутрішньої майданчики, про що свідчить наявність передвальної виїмки, шириною до 3 – 4 м. Час створення перших укріплень визначено по попелистому заповненню виїмки, в якій виявлені матеріали початку V ст. до н.е., а більш ранніх шарів на городище не зафіксовано. Крім того, в стратиграфічних розрізах зафіксовано сліди перенесення рову і збільшення розмірів бойового майданчики завдяки досипанню валу. Другий період був пов'язаний з капітальною перебудовою городища і збільшенням його розмірів. Споруди першого будівельного періоду були частково знівельовані: рів, що відокремлював південну частину мису, засипаний, і на його місці зведений вал, основу якого, здебільшого, склав культурний шар попереднього хронологічного етапу. У північній частині, рів останнього, четвертого підперіоду, засипався ґрунтом, насиченим побутовими залишками кінця V – IV ст. до н.е. площа городища була збільшена більш ніж удвічі – до 2,3 га. Нові деревоземляні споруди були зведені на 100 м на північ від попередніх, і вже утворювали кільцеву систему.

Планіграфічно розвиток у бік збільшення площі укріплення простежується на багатьох пам'ятках Дніпро–Донецького Лісостепу. Одним з найяскравіших прикладів можна вважати Басівське городище на Сулі.

За відсутності дитинця, єдину і основну роль в фортифікації грала перша лінія оборони, в деяких випадках посилена додатковими предграддями. При розширенні площі городища вона припиняла своє функціонування в якості захисної межі, її дерев'яна конструкція розбиралася, а вал і рів нівелювалися та використовувалися в якості господарського простору мешканців городища.

Зростання площі обмежувалось природними межами мису, краю плато чи тераси, але в разі необхідності додаткові городища могли зводитись на сусідніх мисах. Так парні та потрійні городища розташовані неподалік одне від одного відомі на теренах всього Дніпро-Донського лісостепу. Не тільки розширення житлового простору було причиною створення подібних комплексів. Ми не можемо виключати, що у деяких випадках подібне розміщення окремих укріплень на незначній відстані було частиною одного задуму давніх будівельників. Яскравим прикладом є комплекс городищ Сосонка 1-3, де на розташованих на сусідніх мисах городищах, слабконасичений культурний шар було зафіксовано лише на одному (Сосонка-1). Городища біля Сосонки та Зарічного були розташовані біля броду через Ворсклу. Бажання контролювати цей стратегічний пункт, могло бути однією з причин появи подібних комплексів. Схожа ситуація виявлена в Посейм'ї де городища Переверзєве 1 та 2, Мешково 1 та 2, Кузіна Гора та Плаксіне, Погорелівка 1 та 2 та інші невеликі за площею городища розташовані на сусідніх мисах.

Схожі комплекси городищ, відомі на Середньому Дону. Аналізуючи дані Геродота і археологічні дані, П.Д. Ліберов прийшов до висновку про розміщення на Середньому Дону не скіфів, а будинів і гелонів [Ліберов, 1969; 1971]. Для більш повного обґрунтування своєї гіпотези він мусив знайти на цій території стародавнє місто Гелон або хоча б ототожнити його з вже відомими пам'ятками. Виходячи з описів міста Гелона Геродотом (точні розміри стін 30 стадій, дерев'яні споруди і храми, різний етнічний характер населення і. т. д), П.Д. Ліберов зробив спробу ідентифікації Гелона з групою городищ біля с. Волошине [Ліберов, 1969, с. 5–26]. Основним аргументом на користь цієї гіпотези є збіг загальної площі Волошинських городищ з розмірами, зазначеними для Гелону Геродотом. На малюнку чітко відображена спроба П.Д. Ліберова окреслити групу волошинських городищ абстрактної стіною, сліди від якої, на думку вченого, не збереглися. В результаті у нього вийшов

чотирикутник, подібний до того, про який писав Геродот. Про надуманість цих побудов абсолютно справедливо писав Б.А. Шрамко [Шрамко, 1975]. Дійсно, з шести городищ Волошинської групи точно датується IV ст. до н. е. тільки городище 1, а решта - містять слабконасичений, невиразний культурний шар. Їх розміри, крім згаданого городища Волошине 1, варіюють від 3 до 9 га. Навіть якщо припустити, що всі шість городищ були огорожені дерев'яною стіною, сліди від якої не збереглися, і функціонували як єдиний комплекс, то і тоді, напевно, вони могли б справити враження величезного міста Гелона - торгового і ремісничого центру лісостепових племен. Однак цей підхід безумовно можна вважати першою спробою сприйняти групу розташованих поряд городищ, як єдиний комплекс.

Інша ситуація зафіксована на Більському городищі. Розкопки валу Великого укріплення Більського городища у 2016 р. [Гречко, Крютченко, 2017] та 2017 р. [Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2017] виявили, що на дослідженій ділянці вал перекрив шар більш раннього поселення.

В узагальнюючій праці по матеріалах дослідження фортифікації Східного Більського городища І.Б. Шрамко, С.А. Задніков та І.І. Корост приходять до висновку, що культурні шари в межах внутрішньої території укріплення містять відкладення не раніше за середину - третю чверть VI ст. до н. е. До того ж часу автори відносять і зведення укріплень. В той же час фінал будівництва усієї системи оборони обережно віднесений до початку V ст. до н. е. [Шрамко, Корост, Задніков, 2018, с. 95]. Цікаво підкреслити, що у валах Східного укріплення простежується щонайменше два будівельних періоди [Шрамко, 1961, с. 26, табл. 14, Шрамко 1966, с. 22—23, табл. 19, Шрамко, 1971, с. 6—14; Шрамко, 1972, с. 1—3].

В ході робіт на так званому Південному валі в межах Великого укріплення Більського городища, було виявлено культурний шар, рів та вал скіфського часу. У заповненні рову, включаючи його придонну частину та у

насипу валу, зустрічались лише матеріали скіфського часу. Форма рову є характерною для аналогічних споруд скіфського часу. Отже, результати робіт переконливо свідчать про створення Південного валу на території Великого Більського городища не раніше середини V ст. до н.е. [Гречко, Крютченко, 2019].

У V–IV ст. до н. е. життя поступово зосереджується на Східному укріпленні. На Західному укріпленні комплекси та шари датовані пізніше першої третини V ст. до н.е. відсутні. Дослідження курганної група Б Більського курганного могильника розташованого в середині Великого укріплення Більського городища, у південній його частині, у 2018 р. дали цікавий результат. Не дивлячись на те, що більшість курганів були пограбовані, знайдені інформативні матеріали пізнього періоду існування Більського археологічного комплексу (друга половина V – IV ст. до н.е.) [Гречко, Демчук, Каряка, Крютченко, Ржевуська, 2019]. Наявність могильника в межах поселення була не припустима.

Ми спостерігаємо наступну картину, біля середини VI ст. до н.е. зводиться грандіозний комплекс укріплень у складі Західного та Східного Більського городищ, об'єднаних валом Великого. На Півночі будується додатковий захисний вузол – Куземинське укріплення. У зв'язку з вигідним розташуванням Більське городище стає ключовою ланкою у розвитку інфраструктури цілого регіону. Воно утверджується як міцний поселенський комплекс, можливо центр союзу племен [Шрамко, 1987, с. 24-25]. Побутує думка про використання різних традицій фортифікації під час зведення Західного та Східного укріплень, як свідчення їх асинхронного¹ існування та подальшого їх об'єднання валом Великого укріплення [Шрамко, 1987, с. 33-35]. На нашу думку, це пов'язано із топографічними особливостями та строкатістю рельєфу на території Східного укріплення. Наявні дані також не дозволяють з

---

¹ Західне укріплення вважалось більш давнім [Шрамко, 1987, с. 40].

упевненістю говорити про те, що Західне укріплення утворилось раніше [Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2017, с. 65]. На сьогодні можна говорити, що Велике укріплення разом з Східним та Західним були створені одночасно за єдиним планом. Більшість поселень, які виникають у безпосередній близькості до оборонної лінії, відносяться до середньоскіфського часу.

У V ст. до н.е. активне життя на городищі локалізується в межах Східного укріплення, а господарчо-побутове предграддя скорочується, та обмежується Південним валом. Подібний принцип ядра городища з великим предграддям, що практично не має культурних відкладень, простежується і на інших городищах центрах V–IV ст. до н.е. (Басівському на Сулі та городищі біля хут. Городище на Сіверському Дінці)

Ці дані підтверджуються аналізом античного імпорту, піки надходження якого припадають на другу половину VI та на IV ст. до н.е. [Задніков, 2014, с. 14]. Другий етап будівництва фортифікацій Східного укріплення, певно, синхронізується зі зведенням Південного валу.

Питання про час виникнення та термін експлуатації самих оборонних споруд городищ є досить складним та досі чітко не вирішене. Це спричинене відсутністю єдиної думки по вирішенню цієї проблеми серед науковців. Серед розмаїття суджень можна виділити три основних підходи.

Перший – це коли дослідники синхронізують час виникнення оборонних споруд з часом розквіту городища [Шрамко, Корост, Задніков, 2018, с. 95]. Але тут виникає декілька протиріч. Наприклад, що робити, якщо простежується декілька будівельних періодів. Проводячи паралель з античним світом, ми можемо побачити, що оборонні споруди в багатьох випадках виникають на багато раніше ніж період розквіту поселення.

Другий підхід – це датування за допомогою різноманітних хімічних аналізів. Він допомагає, якщо вирішувати проблему приналежності захисних

споруд до різних епох. Це ми можемо бачити на прикладі Мохначанського городища [Колода, 2002, с. 137 – 140]. Але для більш чіткого датування цей метод не підходить, бо його хронологічна розбіжність складає біля 160 років (+/- 80).

Третій метод полягає в тому, що насип валу датується за допомогою артефактів знайдених у ньому [Шрамко, 1987, с. 178, Гречко, Крютченко, 2017]. Цим методом ми можемо отримати лише дату *terminus post quem*, після якого вал був насипаний.

Перелік вказує на те, що усі існуючі методи мають недоліки, які гальмують темпи вирішення цього досить складного питання. На нашу думку, задля більш об'єктивного висновку треба дещо модернізувати третій метод. Мається на увазі, що визначати термін зведення та експлуатації оборонних споруд треба окреслювати наступним чином. За верхню дату брати хронологічну інтерпретацію знахідок з шарів, що підстеляють вал, а за нижню матеріал із середини валу.

Принципово важливим є трактування нашарувань валу, як синхронних, чи тих, що належать до різних будівельних періодів. На сьогодні дуже поширеним є підхід, який максимально збільшує кількість перебудов, починаючи з окремого використання рівчака в основі валу, навіть, споруд без рову [Шрамко, 1998, с. 24].

Важливим є питання про *перший, мінімальний будівельний період*. По периметру городищ тільки частокіл не використовувався, оскільки дуже важливе оборонне значення мали рови, які збільшували захисний потенціал в рази та були доволі простими у створенні. Відповідно, ми не схилиємось до думки дослідників, які вважають канавку в основі валу першим будівельним періодом [Шрамко, 1987, с. 28-29, Шрамко, 1998, с. 15]. Канавка була основою для створення надвальних дерев'яних конструкцій. Роботи першого етапу разом зі створенням канавки включали й викопування рову.

При дослідженнях Куземинського укріплення було прослідковано наступну послідовність дій [Гречко, 2015, с. 37–39]. Канавка викопувалась першою і, вірогідно, відігравала роль трасування лінії захисних споруд. Після чого, починали копати рів, висипаючи землю на деякій відстані від канавки, в яку, звичайно ще не були вставлені колоди. Первинне ядро від сповзання в канавку фіксувалось додатковими дерев'яними конструкціями (кілки, невеликий тин?). Наступним етапом було створення дерев'яної стіни, яка, крім захисної функції, тримала насип валу від сповзання у рів. Після чого облаштовувався бойовий майданчик. Судячи з рову, укріплення у Куземині не оновлювались. Можна зробити висновок, що не дивлячись на значну кількість шарів та прошарків, ми маємо справу з одним будівельним періодом, який мав декілька етапів протягом року. Тому виділення будівельних періодів по кожному з шарів є неправильним. Висновок про оновлення чи перебудову споруди слід робити, коли шари досипки валу корелюються з підчисткою та модернізацією рову (Мотронинське (Дод. Б. Рис. 95) та Северинівське (Дод. Б. Рис. 91-92) городища). Всі інші споруди (городища–сховища в першу чергу), вірогідно, були побудовані в один будівельний період.

3.2. Працевитрати на зведення захисних споруд

Масштаби давнього будівництва вражають величними оборонними спорудами городищ-гігантів, тому я присвятив окрему роботу цьому питанню [Крютченко, 2017, с. 60–65]. Основні результати даної роботи були наступними.

Довжина укріплень Більського городища сягає 37 км [Шрамко, 1987, с. 25–36]. Поруч з ними існували і невеличкі укріплені поселення. Так, на Люботинському городищі довжина лінії захисних споруд становить 800 м [Шрамко, 1998, с. 13]. На деяких мисових городищах, де укріплення

простежуються лише з напільного боку, довжина валів іноді не перевищує 100 м [Моруженко, 1989, с. 37].

Захисні споруди лісостепових городищ скіфського часу були потужними і, здебільшого простої конструкції. Донедавна зовнішня грандіозність укріплень та відсутність конкретних наукових розробок зі зведення оборонних споруд скіфської доби народжували численні гіпотези про городища як довгобуду. У своєму звіті С.А. Семенов-Зусер зазначав, що «зведення укріплень проводилось віками та було справою багатьох поколінь...» [Семенов-Зусер, 1949, с. 12]. Такі, непідтверджені фактами гіпотези, не враховують те, що, будуючись століттями, оборонні споруди втратили б своє стратегічне призначення.

Першу спробу математично розрахувати обсяг земляних робіт для зведення лісостепових городищ доби раннього заліза зробила А.О. Моруженко [Моруженко, 1989, с. 225–228]. Під час обчислення об'єму ґрунту, використаного на зведення оборонних споруд, вона застосувала у своїх розрахунках данні, наведені Б. А. Шрамком [Шрамко, 1975, с. 110]. Вал Західного Більського городища був представлений у вигляді сегмента 34 м завширшки та 8 м заввишки за загальної довжини укріплень 3306 м (у результаті отримуємо приблизно 600 тис. м³ ґрунту). Далі, спираючись на власний експериментальний досвід, автор вказує, що при рихленні ґрунту залізними мотиками та кістяними землерийними знаряддями праці, за умови, що в одному відрі містилося 10 дм³ ґрунту, давнім будівельникам потрібно було б витратити 20–30 хвилин на його наповнення та перенесення з рову на місце будівництва валу. За наведеними розрахунками, 40–55 тис. людей (імовірна кількість працездатного населення Більського городища) звели б укріплення за 200–280 днів [Моруженко, 1989, с. 225–228].

Слід зазначити, що в цьому розрахунку не беруться до уваги будівельні періоди у валах, об'єм яких розцінюється як єдина будівля. Будівництво

оборонних споруд, на думку авторки, потребувало значних працевитрат, а основна причина виникнення городищ – потреба в захисті, що з'явилася внаслідок постійних бойових зіткнень, як між племінними угрупованнями Лісостепу, так і через набіги кочовиків зі степу. До того ж, для будівництва укріплень треба було виконати, в порівняно короткий термін, великий обсяг робіт. А.О. Моруженко наводила це як один з доказів використання залежного населення у якості основного виконавця цих робіт [Моруженко, 1989, с. 226].

Другу спробу математично обчислити працевитрати на зведення укріплень наведено в праці В. М. Грицюка та І. А. Єфремова. У ній розрахунок обсягу праці на зведення захисних споруд здійснюється шляхом використання норм сучасної військової інженерії на прикладі Західного та Східного укріплень Більського городища.

З огляду на вихідні дані першого будівельного періоду Східного укріплення Більського городища, загальна довжина укріпленої лінії становить 3879 м [Грицюк, 2004, с. 87], глибина рову – 5,6 м, ширина у верхній частині – 5,4 м та 1,1 м – у нижній, підшва валу – 7,2 м, верхня ділянка – 3 м, висота – 2,5 м. Беручи за еталон армійські нормативи для викопування ґрунту малою саперною лопаткою [Грицюк, 2004, с. 92–94], В. М. Грицюк доходить висновку, що 1000 робітників 1 км валу першого будівельного періоду могли звести за 16 днів [Грицюк, Єфремова, 2006, с. 123–142].

Західне укріплення Більського городища має такі характеристики: довжина фортифікаційних споруд – 3270 м, глибина рову – 5 м, ширина у верхній частині – 20 м та 10 м – у нижній, підшва валу – 20 м та верхня ділянка завширшки 3 м та заввишки 9 м. Згідно з сучасними нормативами ручних земляних робіт, 1000 людей змогли б звести таке укріплення за 212 днів [Грицюк, Єфремова, 2006, с. 136]. Таким чином, у праці підкреслено можливість проведення подібних робіт у короткий термін.

Як бачимо, останнім часом у дослідженні фортифікаційних споруд скіфської доби поширилась тенденція до математичного обчислення обсягів працевитрат на їх зведення, що зумовило перегляд ідеї про довгобуду. Спроби реальних розрахунків та обчислень об'єму на зведення укріплень для лісостепових городищ скіфського часу базувалися на даних виключно Більського городища. Укріплення цієї пам'ятки є яскравим маркером рівня розвитку лісостепових племен, вони, певно, окрім усього, відігравали роль монументальної архітектурної споруди як притаманної риси всіх протоміських утворень [Шрамко, 1984, с. 218–230]. Проте, через величність та, безсумнівно, феноменальний масштаб фортифікаційних робіт на Більському городищі в дослідників з'являються хибні уявлення про обсяги робіт при зведенні інших, більш дрібних, укріплених поселень.

Слід зазначити, що системи розрахунків працевитрат уже давно й активно використовують дослідники інших історичних періодів. Для середньовічних пам'яток відомі розробки П. О. Раппопорта, який вирахував працевитрати та орієнтовну чисельність бригади будівельників для зведення дерево-земляних укріплень у трьох фортецях XII–XV ст. [Раппопорт, 1961, с. 214]. Досліджуючи середньовічне городище Індакар, О. В. Коробейников зібрав та узагальнив данні щодо працевитрат на розробку ґрунтів та зведення давніх земляних споруд у різних регіонах Євразії. Вчений критично оцінив перспективи та недоліки різноманітних нормативів на земляні роботи та окреслив властивості «ідеального» нормативу, розрахував обсяг праці підсипки та дернування погонного метра уявного земляного валу [Коробейников, 2005, с. 114–132]. У цих працях наголошено на безумовній трудомісткості робіт, але водночас підкреслено нежиттєздатність ідеї про довгобуду.

Варто зауважити, що в багатьох укріпленнях, досліджених шляхом розкопок, у перетині валу та рову простежено будівельні періоди та сліди ремонтних робіт; це свідчить про те, що окремі укріплені ділянки з часом теж

добудовувались. До того ж, більш ранній будівельний період ставав основою для наступного. Іноді давні будівельники замість підчищення старого рову віддавали перевагу зведенню поряд нового. Хибним, на нашу думку, є поширене уявлення про городища як статичні споруди, абрис яких створювали одночасно, єдиним та незмінним комплексом. На сьогодні відомі данні, що дають змогу розглядати захисні споруди городищ як ті, що перебудовувалися, розширялися та навіть переносилися. Нині, завдяки широкомасштабним розкопкам сіверськодонецької групи пам'яток, зокрема, на Циркунівському городищі, вдалося простежити динаміку розвитку укріплень протягом усього часу існування поселення [Крютченко, 2012, с. 31].

Давнє населення в повсякденному житті часто зіштовхувалось із земляними роботами. Тому, на нашу думку, обсяги фортифікаційного будівництва слушно порівняти з іншими об'єктами будівництва. Вимірювання обсягу робіт здійснювалося шляхом розрахунку обсягів зведення одного погонного метра валу та множення на загальну довжину укріпленої лінії (800 м). Таким чином, загальний об'єм земляних робіт для Люботинського городища становить 40 000 м³, при цьому 15 000 м³ використано в перший будівельний період. Інша частина об'ємом (25 000 м³) досипано під час другого будівельного періоду, а рештки першого будівельного періоду стали «фундаментом»-основою для другого [Шрамко, 1998, с. 11–21]. Об'єм насипу кургану розраховано за допомогою формули обчислення об'єму сегмента кулі або еліпса залежно від форми насипу.

Цікаво відзначити, що насип степового царського кургану Чортотлик (82 000 м³) [Rolle, Murzin, Alekseev, 1998: 60-64, Abb. 24] за об'ємом більше ніж удвічі перевищує насип валів обох будівельних періодів Люботинського городища (близько 40 000 м³). Але при цьому об'єм ґрунту насипів курганів Гришківського могильника, що складався із 51 насипу, орієнтовно становить

462 м³ [Гречко, 2012, с. 16–49], а це трохи більше ніж 1 % від загального об'єму валу Люботинського городища.

Доречно порівняти обсяги земляних робіт будівництва захисних споруд з роботами, здійсненими давнім населенням на території самих укріплених поселень. У 60-х рр. XX ст. експедиція під керівництвом Б. А. Шрамка провела розкопки згаданого вище Люботинського городища; тоді було досліджено 7190 м², що становить 17 % від площі городища. На розкритій ділянці виявлено залишки 18 садиб, кожна з яких була комплексом із господарчих ям та заглиблених приміщень. Для порівняння обсягів землерийних робіт розраховано об'єм ґрунту, що був викопаний для зведення кожної окремої будівлі. Шляхом математичних розрахунків там, де це дозволяла форма споруди, об'єм визначено за формулою обчислення об'єму геометричного тіла (циліндра, паралелепіпеда тощо); у разі складної конфігурації комплексу його форма розбивалася на прості фігури, об'єм яких потім складався. Таким чином, встановлено, що загальний об'єм земляних робіт давнього населення на дослідженій площі городища становить 472 м³. Якщо зробити припущення про те, що на недослідженій площі городища об'єм забудови буде пропорційним, то отримаємо цифру 2776 м³, тобто орієнтовний об'єм земляних робіт на території Люботинського городища за весь час його існування. Виходячи із зазначеного вище, загальний обсяг робіт за весь період існування городища для зведення господарчих та житлових споруд становить близько 18,5 % від об'єму, використаного на зведення першого будівельного періоду захисних споруд.

Історичні данні теж свідчать не на користь довгобудів. У 54 р. до н. е. внаслідок поразки римлян у битві при Адуатуці спалахнуло загальногальське повстання. Об'єднані сили повсталих оточили римський табір під командуванням Цицерона: «Схибивши у своїх очікуваннях, нервії оточують наш табір валом десять футів заввишки та ровом п'ятнадцять футів завширшки». Ці знання вони отримали від нас у своїх зносінах із нами за

попередні роки, а також використовували вказівки деяких полонених римлян із нашого війська, що були в них. Але за відсутності гідних для цієї справи залізних інструментів вони були змушені знімати дерен мечами, а землю вигрібати руками та виносити в плащах. З цього приводу можна було скласти собі уявлення про їхню чисельність: менше ніж за три години, вони звели лінію укріплень десять миль у колі та п'ятнадцять футів заввишки, а в наступні дні розпочали готувати та зводити башти розміром з висоту валу, багри для стін, шикуватись у “черепахи”, цьому їх також навчили ті самі полонені...» [Цезарь, 2002, с. 305]. Тобто за три години нервії та їхні союзники звели вал заввишки майже 2,96 м та рів завширшки 4,44 м і протягли цю лінію на 8 км 880 м, оточивши римський військовий табір [Goldsworthy, 2006, с. 304]. Для порівняння: це майже чверть периметра укріплень Більського городища, або одинадцять периметрів валів таких городищ, як Люботинське.

У скіфську добу будівництво оборонних споруд потребувало багато часу та великої кількості робочої сили – населення, що на період земляних робіт звільнялося від виготовлення продовольчих та ремісничих виробів. Укріплення були результатом колективної діяльності та важливим показником соціального розвитку давнього суспільства. Виконання та координація будівельних робіт для їх зведення потребували певного технічного рівня та структури суспільства. На користь цього свідчить наявність такого типу захисних споруд, як довгі вали [Гречко, 2010, с. 101]. Організація робіт зі зведення захисних споруд за межами поселень, спрямована на захист власних кордонів, свідчить, на нашу думку, про колективну оборону.

Під час земляних робіт будь-якого гатунку – чи то зведення оборонних споруд, чи насипання кургану – населенню Лісостепу доводилося виконувати низку складних земляних операцій, які потребували від будівельників не тільки спеціальних умінь та навичок, а й наявності певного роду інструментів. Дослідники виділяють такі знаряддя для рихлення ґрунту: різного роду мотики

(лопаточко-подібні, пальштабоподібні та ін.), колотушки, вірогідно, використовувалися також знаряддя з кістки та рогу (Дод. Б. Рис. 76). При сколюванні ґрунту йшли в хід дерев'яні плішні та ломи. Також, були відомі й дерев'яні лопати. Існує припущення про використання під час земляних робіт плуга. Для перенесення землі могли використовуватися плетені корзини, полотна та шкури тварин [Моруженко, 1989, с. 225–228].

Крім того, давнє населення городищ постійно зіткалося із земляними роботами, пов'язаними з експлуатацією захисних споруд, ремонтом-підчищенням або вдосконаленням уже наявних захисних споруд та зведенням нових укріплених ліній. Робота зі зведення дерево-земляних споруд також супроводжувала людей у повсякденному житті під час будівництва житла, господарчих споруд та, безумовно, поховальних комплексів. Перед обсягами працевитрат на спорудження городищ-гігантів тьмяніють навіть царські кургани. Але, в такому випадку, мова може йти про перевагу змісту над формою. Безсумнівно, зберігаючи оборонну функцію, укріплення городищ-гігантів є суспільно значущою спорудою, втіленою в масштабній виразній формі – «яскравій обкладинці» цих гігантських поселень. Обсяги праці на їх зведення в сотні разів більші, ніж на будівництво рядових городищ.

Функція ж інших укріплених поселень була більш утилітарною. Їх виникнення пов'язане з вирішенням питань колективної безпеки. Поява великої кількості городищ, частина з яких зводилася на вже існуючих відкритих поселеннях, теж вказує на прийняття рішення в бік цієї стратегії пасивного захисту. Таким чином, багато фактів вказують на те, що звичайні городища зводились у короткий термін та протягом усього часу свого існування ремонтувалися, перебудовувалися та добудовувалися, при цьому наслідками перебудови іноді ставали корінні зміни в конфігурації захисних споруд. Але роботи з їх будівництва були набагато більш трудомісткими, ніж під час побудови господарчих споруд, житла чи зведення поховальних конструкцій.

Перші згадки про укріплення городищ співпали з розквітом системи лінійних укріплень (редутів та ін.). Цей факт наклав відбиток на сприйняття укріплень першими дослідниками, як простих земляних насипів [Самоквасов, 1878, с.229; Городцов, 1923, с.49], навіть, за результатами перших розкопок сліди дерева, вугілля, канавки та стовпові ямки пов'язували виключно з навмисним обпаленням насипу [Хвойка, 1913, с. 39; Фабрицус, 1949, с. 87-88; Ильеновская, 1963, с.110]. Завдяки накопиченій з 50 - х років XX ст. широкій джерельній базі, ми можемо говорити, що в більшості випадків вали це руїни складних дерево-земляних конструкцій.

3.3. Експерименти з пропікання ґрунтів

Впродовж цієї тривалої дискусії основні позиції прихильників та противників цієї теорії базувалися на тезах, про доцільність та працемісткість подібних заходів в будові захисних споруд. Метою двох наших експериментів була реконструкція методів обпалу серцевини валів, запропонованих у публікаціях І.В. Фабриціус, В.В. Колоди та Д.С. Гречко (Дод. Б. Рис. 10) [Крютченко, 2013, с. 155-162.]. Так, у 2012 р. було розглянуто два гіпотетично можливих способи. Дослідники припускали, що на початковому етапі будівництва валу давні будівельники зводили вздовж майбутньої захисної лінії двоскатні шалашеподібні конструкції з колод та хворосту, після чого їх підпалювали та у полум'я закидали не підготовлену [Фабриціус, 1949, с. 87] або попередньо змочену глину [Гречко, Свистун, 2006, с. 26]. В результаті таких маніпуляцій мав утворитись шар щільної пропеченої глини, що слугував би фундаментом майбутньої дерево-земляної конструкції.

У 2012 р. на розчищеній ділянці поля був розчищений від трави майданчик розмірами 7 х 6 м, на якому була зведена опорна конструкція з вкопаних дубових стовпів діаметром 0,3 м та висотою 1,5 м від рівня денної поверхні. Відстань між стовпами дорівнювала 1 м, а загальна довжина

конструкції складала 4 м. На неї зверху встановили горизонтальну балку, від якої до землі щільно одна до одної під кутом 45^0 були встановлені балки каркасу діаметром 0,2 – 0,35 м. На зведення каркасу було використано 4 м³ акації та дуба. Середина утвореної двоскатної конструкції була заповнена хмизом та дрібними гілками діаметром до 0,1 м.

Експеримент розпочався о 14:00 першу половину дня було приділено збору необхідних матеріалів, розчищення майданчика та зведенню конструкції.

При горінні дерев'яної конструкції, через значну температуру багаття, процес закидання ґрунту у вогонь виявився нездійсненим, оскільки не було можливості наблизитись до палаючої конструкції на відстань ближче ніж 4 м. Через те, було прийняте рішення дочекатись прогоряння конструкції до стану гарячого вугілля.

За шість годин, конструкція прогоріла, від неї лишилась нижня частина опорних стовпів, прогорання через потужний напрямок вітру здійснилось не рівномірно. Так у східній частині конструкції на рівні горизонту утворилася подушка з вугілля у полум'ї, а з протилежного боку частина масивних балок, ще продовжувала горіти.

Заготівля ґрунту виконувалась з траншеї 2х4 м, з якої був вибраний дерновий та чорноземний шари до рівня бурих суглинків. Поперечна половина траншеї була скопана та залита водою, до стану утворення в'язкої кашоподібної субстанції. Половину конструкції, планувалося засипати волого глиною, а іншу сухою.

Засипка вугілля що палало проводилась лопатами, вже на початку, цього процесу було помічено, що глина в сухому та рідкому стані гасить полум'я перекриваючи доступ кисню. Після насипки на поверхні шару ґрунту потужністю в 0,3-0,5 м з боків була проведена підчистка торцевих частин згарища, яка показала відсутність очікуваних слідів термічного впливу. Над

конструкцією було вирішено розвести додаткове багаття з метою досягнути термічного впливу на глину з двох напрямків. Попередньо в насипу за допомогою пешнів та лопат була спроба утворити систему продухів, для сприяння більш рівномірного впливу температури на глину. Над насипом, що утворився після перекриття глиною палаючого вугілля додатково було розведене потужне багаття.

Через те, що експеримент зайняв велику кількість часу та сил (багаття над насипом було розведене об 23.00) багаття вирішено було лишити догорати під наглядом. На ранок під впливом вітру від верхнього згарища лишились виключно великі шматки вугілля. Золу та дрібні вуглинки з возвиховиська видуло вітром.

Перетин ділянки з вологою та сухою глиною дав однакові результати, глина не змінила кольору та утворила більш щільну сполуку виключно на межі безпосереднього контакту з вугіллям. Єдина різниця полягала в тому, що волога глина моментально гасила вогонь, в той час як суха давала вугіллю можливість тліти.

Частина вугілля продовжувала давати температуру, тому фінальна підчистка була здійснена під вечір того ж дня. Станом на 18.00 вугілля під насипом повністю загасло, результат перетинів був повністю тотожний попередньому.

Результати експерименту показали, що волога глина при термічній обробці в заданих умовах не пропікається і навпаки тушить багаття. Суха глина доволі крихка і не одразу гасить полум'я, але при утворенні великого прошарку цього ґрунту вугілля під насипом гасло, через припинення доступу кисню. Пропікання цієї породи пройшло тонким прошарком потужністю в 0,001 м виключно на ділянках які безпосередньо контактували з вугіллям. Сама можливість закидання ґрунту в подібну палаючу конструкцію нами повністю

відхиляється. Водночас було зроблене цікаве спостереження про те, що від багаття розведеного на височині, під впливом вітру, майже не лишається слідів.

Другий експеримент було проведено з урахуванням результатів першого експерименту у 2017 році під час роботи Більської археологічної експедиції. Зазвичай шари ґрунту, на яких простежені сліди обпалу мають пряму зворотню стратиграфію з ровом. Тобто, в їх основі лежать не глиняні пласти, а чорнозем, чи гумусовані суглинки з верхнього шару котловану рову. У своїх побутових спостереженнях, ми звернули увагу на те, що під впливом полум'я від багаття гумусовані ґрунти швидко змінюють колір і щільність.

На початок другого експерименту був зведений шалаш з дубових колод діаметром 0,2 м висотою в 1 м шириною у 2 м. Середину споруди заповнили дрібним хмизом. Обсяг деревини склав 2 м³. Після підпалу конструкції знов утворилася температура, що не давала близько підійти до споруди. Після прогорання конструкції за допомогою лопат ми перекрили шар вугілля гумусованим суглинком та дерном, таким чином, щоб з боків до вугілля потрапляв кисень. Тобто ґрунт розміщувався над шаром вугілля що палає, але не виходив за межі вугільної подушки, даючи змогу повітрю вільно проходити до вугілля. Вже під час засипки ґрунту в багаття ми помітили, що під впливом багаття гумус вигорав та ґрунт змінював колір. Після зведення над вугільним шаром подушки з ґрунту тління вугілля продовжилось. В такому стані ми лишили споруду на чотири години, після чого здійснили контрольний перетин. Вугілля, ще тліло. Суглинок, дійсно змінив свою щільність, а в тих місцях, що безпосередньо контактували з вогнем і колір - з темно-коричневого на цегляний. Вирішено було звести багаття над конструкцією, попередньо зробивши в ній отвори-продухи.

Нове багаття розклали шатровою конструкцією над залишками споруди. В ході його створення, були використані дубові колоди діаметром до 0, 2 та хмиз. Після прогорання багаття, ми дочекались доки конструкція охолоне та

провели черговий перетин. В перетині, особливо ближче до країв насипу, де вплив відкритого полум'я був більшим, ґрунт змінив свій колір та пропеченим. Змінений колір відповідав тій кольоровій гамі, яка характерна для ґрунтів у серцевинах валів.

В результаті було встановлено, що гумусовані ґрунти під впливом температури (шляхом вигорання органіки) змінюють свій колір та щільність. Експеримент показав, що ґрунт пропікався лише під дією високої температури протягом не менше ніж 2 годин, яка підтримувалась постійним додаванням дров та організації потрапляння повітря до основи насипу. Всі ці умови відсутні при звичайній пожежі укріплень.

Таким чином, в ході двох експериментів було доведено, що шари зафіксовані в валах, та інтерпретовані як сліди пропечення ґрунту, є слідами впливу високої температури протягом тривалого часу (понад 2 години) на гумусовані ґрунти.

3.4. Конструктивні особливості будови укріплень

Характерною рисою будови укріплень було вдале поєднання штучних дерево-земляних споруд та природних перешкод. Кам'яні елементи використовувались лише як додаткові елементи кріпиди валу, та не мали широкого розповсюдження (Дод. А. Табл. 3-4).

Штучні перепони від ворожого нападу, що представлені валами, ровами та ескарпами залежали від місцевих ґрунтів та локальних особливостей рельєфу.

Більшість дослідників городищ, проводять реконструкцію оборонних споруд, не використовуючи дані конкретних розрахунків, покладаючись лише на власну інтуїцію. Дієву схему реконструкції висоти оборонних споруд, в основі якої лежить принцип "контроль схилу", запропонований іжевським

археологом А.В. Коробейниковим. [Коробейников, 2005, с. 57-66] Уявімо спостерігача, який розташований на майданчику городища висотою H метрів. Визначимо дальність його географічного горизонту за формулою: $L = 3852 H$ [Коробейников, 2005, с. 55-57]. Підніжжя пагорба також є зоною важливою для оборони. Цю зону спостерігач може побачити цілком з рівня площадки городища лише в тому випадку, якщо він буде перебувати на брівці. Якщо ж він відійде від бровки, то ближня до підшви горба площа буде перекрита ній, і чим далі спостерігач буде віддалятися від бровки вглиб майданчики городища, тим більша площа зазначеної важливої зони буде ставати невидимою для нього. Однак від бровки наш спостерігач все-таки повинен відходити вглиб майданчики щоб розширити сектор спостереження на всі боки.

І тоді, для того, щоб виключити мертву зону, він повинен звернути увагу (лінію візування) вздовж схилу пагорба, на якому він знаходиться. Тобто його лінія візування повинна скласти з горизонтом той же кут, що і лінія схилу пагорба. А таку позицію наш спостерігач може отримати лише піднявшись над майданчиком городища. Уявімо для простоти викладу поверхню схилу пагорба як частина поверхні усіченого конуса. Якщо спостерігач знаходиться в точці на брівці пагорба, його лінія візування представляє пряму дотичну до цієї поверхні. Перетином конуса горизонтальною площиною є окружність. До однієї окружності в одній точці можна провести лише одну дотичну. Ця лінія утворює розгорнутий кут величиною 180° . Іншими словами, перебуваючи в будь-якій точці на 14 15 брівці, спостерігач не може отримати сектор спостереження, теоретично перевищує в горизонтальній площині 180° . Обчислимо параметри спостережної вишки через відомі нам величини. Припустимо, що нам вдалося виміряти інструментально або на плані висоту цього пагорба над рівнем заплави ВС, відстань від слідів передбачуваної спостережної вишки до схилу, в сторону якого велося спостереження FB, а також кут цього схилу β . Спробуємо отримати з наявних даних максимум інформації, вдавшись до тригонометричним прийомам рішення трикутників.

Висоту вежі $AB = FB \operatorname{tg} \beta$. Говорячи строго, отримана при обчисленні цифра - є висота позиції спостерігача. Тоді, щоб отримати мінімально можливу висоту вишки, з отриманої цифри слід відняти висоту спостерігача від ступень до рівня очей (наприклад, 1,5 м). Зрозуміло, всі отримані числові значення можуть бути прийняті лише в першому наближенні і потребує повторному огляді іншими способами, деякі з них ми пропонуємо в нашій роботі. Обговоримо схему стосовно обраної пам'яки. Городище розташоване на високому мису правого корінного берега р. Харків [Фукс, 1933, с. 91-111]. Із західного і східного боку воно оточене ярами, глибина яких досягає 28 м. Схили до яру ескарповані [Шрамко, 1958, с. 103-108]. При найближчому розгляді виявляється на увазі той факт, що по східній кромці городища проходить невеликий вал, а на західному схилі він не простежується. Знову вдаємося до найпростішого моделювання. Кут східного схилу дорівнює 38° . Середина валу знаходиться на відстані 3,5 м від краю яру. Виходячи з вищевикладеної формули, для повного контролю східного схилу будівельникам потрібно було підняти кут зору захисника до 2,8 м над рівнем мису. З отриманої цифри слід відняти висоту спостерігача від ступень до рівня очей (наприклад, 1,5 м). Отже, для поліпшення градусу огляду потрібно було б підняти захисника на 1,3 м. І як видно з ілюстрації при ескарпів з кутом 30° для контролю укусу захиснику городища просто не було необхідності збільшувати висоту свого поля зору. І як ми бачимо з плану городища, валів по кромці там на сьогодні не простежуються.

У випадках використання валів в якості несучої опори для дерево-земляних конструкцій в залежності від використаного ґрунту простежено сім прийомів зведення (Дод. А. Табл. 3).

Перший, відомий за перетинами на головному дворі Циркунівського та другого Зарічного городищ. Стародавній насип зверху перекривався шаром глини потужністю 0,2-0,4 м, завдяки чому над неоднорідним за складом тілом

валу утворювалась своєрідна крипіда [Крютченко, 2016, с. 116-119; Приймак, Коротя, Осадчий, 2006, с. 6] (Дод. А. Рис. 41, 60).

Другий спосіб, найбільш простий у виконанні притаманний для невисоких насипів, та характеризується зворотною стратиграфією з вибіркою рову. Він характерний для додаткових ліній оборони, що склалися з лінії укріплень вал-рів. Подібні конструкції зафіксовані на третьому дворі Циркунівського городища та лінії, що захищала в'їзд до Книшівського городища [Гавриш, 1993, с. 90; Крютченко, 2016, с. 119, рис. 4] (Дод. А. Рис. 61).

Знаковою відмінністю третього прийому є те що глиняна, або глиноземна основа валу розміщена у зовнішній лінії валу. Вірогідно, подібний прийом мав завадити сповзанню насипу в рів. Подібний принцип будівництва відомий з перетинами на Більському [Шрамко, 1972, с. 3—5; Граков, 1959; Шрамко, 1966, с. 21—23; Шрамко, 1967, рис. XLV.1; Шрамко, 1987, с. 29; Гавриш, 2006, рис. 3; Гречко, 2014, рис. 3] та Глинському городищах [Гейко, 1995, рис. 63].

Четвертий прийом прямо протилежний попередньому. Насип первинного валку тут навпаки простежувався у внутрішній частині валу. Цей принцип простежений на Більському [Шрамко, 1966, рис. XXXVI], Кам'янському [Моруженко, 1968, с. 3-5] та городищі Сосонка 1 [Моруженко, 1968, с. 6] у Поворсклі. П'ятий прийом доволі детально описаний у першому розділі. Його сутність полягає в тому, що над денною поверхнею штучно утворювався шар пропеченого до цегляного стану ґрунту, в який монтували дерев'яні стовпи несучих елементів надвальної конструкції. Подібні конструкції відомі на теренах Лісостепу Східної Європи. Археологічно зафіксовані на Більському, Басівському, Книшівському, Циркунівському, Великому Гомільшанському, Кам'янському, Марицькому, Нартівському, Ширяївському, Водяному, Караванському, Люботинському, Донецькому,

Мохночанському, Глинському, третьому Зарічному, Ворожб'янському та городищах Полкова Микитівка та Сосонка. Шостий спосіб зафіксований у парі з попереднім, та відомий за розкопками на Великому Гомільшанському городищі. Тут в основі валу полягає суцільне глиняне ядро, що розміщене в центрі валу [Семенов-Зусер, 1949, с. 4-8, рис. 16].

3.5. Типологія захисних споруд

За результатами розкопок вали городищ можна поділити на чотири категорії (Дод. А. Табл. 3; Дод. Б. Рис. 77). Основним критерієм розподілу слугує функціональне призначення даного елементу захисних споруд.

До *першої категорії* я відношу елементи багаторядної системи оборони, що набули широкого розповсюдження у пізньоскіфський час. Вони представлені серією розташованих поспіль один за одним паралельних ліній валів та ровів, що значно збільшують глибину оборони. Ця категорія захисних ліній використовувалась в якості системи захисту городища з напільної сторони (городище біля хут. Городище, хут. Костів, Кочеток II та Знам'янське на Сіверському Дінці, Сосонка 3 на Ворсклі, Бездрик на Сулі, Кузіна Гора, Марицьке, Нартово), посилення оборони недостатньо крутого схилу мису, непридатного для ескарпування (Басівське та Глинське городище в Посуллі), а також системи захисту в'їзду чи входу на городище (Циркунівське городище). Цей прийом був широко розповсюджений на пам'ятках Середнього Дону (Большое Сторожевоє, Кам'янка та ін.).

Повний перетин профілю проведений на городищах Нартове та Переверзеве I. Частково досліджені споруди на Циркунівському, Марицькому та Опішнянському городищах. У більшості випадків вал – це руїни дерево-земляної наземної конструкції. В основі споруди був закладений дерев'яний палісад, що складався із потужних стовпів закріплених у вузькій канавці на

рівні давньої денної поверхні. Так, на городищі Мариця А.І. Пузіковою було досліджено повздовжню канавку по периметру майданчика городища (фундамент дерев'яної стіни?) [Пузикова, 1974, рис. 2].

На городищі Переверзево 1 у 1972 р. А.І. Пузіковою було розкопано захисну стіну, яка проходила у напрямку північний-схід південний-захід. Канавка від неї була забутована мішаним ґрунтом (глина, пропечена земля, вугілля, попіл). Стовпові ямки розташовано системно в два ряди, одна навпроти одної. Розкопом 1979 р. Було зафіксовано продовження стіни. Ситуація виявилась схожою, але вся північна частина канавки була зайнята стовповими ямками. Деякі з них розташовувались впритул одна до одної. Паралельно цій стіні, на схід, розташовувався ще один ряд стовпових ям, деякі з них були заповнені шаром світлої глини (штучно укріплені). На схід від частоколу було простежено ще три канавки від фундаментів стін. Очевидно, що оборонна система складалась з дерев'яних стін, розташованих паралельно одна одній. Для вивчення збережених залишків оборонних споруд в західній частині городища було закладено траншею, яка продовжувала лінію розкопу 1979 р. Під час перетину валу виявлено, що його насип складався з чорнозему, з домішками вугілля. Під валом зафіксовано залишки п'яти паралельних оборонних стін, які простежено за канавками заповненими вугіллям, золою, шматками пропеченого ґрунту [Пузикова, 1972, с. 16-19, рис. VII-VIII].

На городищі Нартово у 1969 р. А.І. Пузіковою було закладено траншею у північній частині городища, в місці, де укріплення найкраще збереглися (Дод. Б. Рис. 55). Землю для насипання основи валу брали на майданчику городища, про що свідчать характерні для культурного шару знахідки. Другий вал було зведено на природному підвищенні. Його насип складався з почергово розташованих шарів глини, чорнозему, пропеченого ґрунту з домішками вугілля та золи. З внутрішньої сторони простежено канавку від опорних стовпових конструкцій. Ці конструкції мають сліди дії вогню. Перший рів

виник в процесі насипання валу. Другий рів мав пласке дно та ступінчастий зовнішній борт [Пузикова, 1969, с. 1-3, рис. V].

На Циркунівському та Опішнянському городищах, вірогідно, вал слугував основою, для надвальної дерево-земляної конструкції. У першому випадку це, вірогідно, спричинене тим, що під ґрунтовим насипом валу, зафіксовано рів, який мав два будівельні періоди. Зрушений ґрунт не давав можливості надійно зафіксувати палісад на місці засипаного рову. Насипаний з культурних шарів та тіла валу попереднього будівельного періоду новий вал зверху був перекритий шаром глини, яка утворювала своєрідну крепідку та запобігала розмиванню насипу [Крютченко, 2016, с. 114-123]. У другому, укріплення проходили вздовж ескарпованого схилу яру [Троцька, 2002, с. 7-8, рис. 18]. Крутизна схилу змушувала давніх будівельників піднімати бойовий майданчик валу з метою контролю за схилом з безпечної позиції [Крютченко, 2010, с. 13-15].

Поява у пізньоскіфський період такого елементу захисту як багаторядна система свідчить про розповсюдження у цей період тактики концентрованого штурму з напільної сторони. Збільшення глибини оборони, за рахунок зведення додаткових захисних ліній, змушувало атакуючих, кілька разів долати захисні лінії під щільним вогнем захисників городища, за однією з версій багаторядна система давала змогу використовувати простір між захисними лініями в якості господарчих та житлових об'єктів [Шевченко, 2008, с.142-145].

Друга категорія валів представлена насипами, що не мають слідів від використання дерев'яних елементів. Вони зафіксовані в якості укріплених ліній додаткових нежилых предградь розміщених з напільної сторони, та конструкцій захисту входу або в'їзду.

У 2010 р. К.Ю. Пеляшенко було закладено розкоп перпендикулярно валу та рову третьої оборонної лінії городища. Вал мав один будівельний період. Біля підніжжя валу та під його насипом не зафіксовано чорноземного ґрунту,

який, імовірно, було знято перед спорудженням оборонної лінії, він зберігся лише частково. Замість нього над материковою глиною було насипано чорноземний ґрунт зі шматками вугілля та глиняної обмазкою. Над ним фіксувався прошарок глинистого ґрунту та шар щільного чорнозему з білими прошарками. Перекриває насип однорідний шар чорнозему. Жодних слідів дерев'яних конструкцій валу не виявлено [Крютченко, 2016, рис. 4]. Шляхом розкопок цей елемент був досліджений на Книшівському городищі. Тут так само у структурі валу спостерігалася зворотня стратиграфія вибірки ґрунту з рову [Гавриш, 1993, рис. 90].

Зазвичай, вони менш потужні ніж вали основної захисної лінії, та розміщені паралельно від неї на відстані 25-40 м (другий двір Циркунівського, предграддя городища Токарі), або напівколом (Книшівське городище) чи спіраллю навпроти в'їзду (Кам'янське, Сосонка 1).

До *третьої категорії* ми віднесли вали, що в давні часи слугували основою для розміщених зверху дерево-земляних конструкцій. За результатами розкопок подібні конструкції зафіксовані на шістнадцяти городищах. У басейні Ворскли це городища Більське [Шрамко, 1966, с. 21, табл. 18; Шрамко, 1972, с. 3-5], Сосонка 1 [Моруженко, 1968, с. 6], Полкова Микитівка [Моруженко, 1969, рис. XXVI.1], Зарічне 2 [Гречко, Крютченко, 2018, с. 42-46], Зарічне 3 [Гречко, Берест, Коротя, Крютченко, 2017, с. 202-223], Городне [Моруженко, 1975, с. 133-146] та Опішнянське [Троцька, 2002, с. 7-8, рис. 18], Книшівське [Гавриш, 1989] та Ворожба [Приймак, 2006, с. 17, рис. 51] на Пслі, Глинське [Гейко, 1995, рис. 63] в Посуллі. Циркунівське [Гречко, 2005, с. 5 –14; Пеляшенко, Крютченко, 2009, с. 228-230.; Пеляшенко, 2016, с. 214-218], Велика Гомільша [Семенов-Зусер, 1949, с. 4-8, рис. 16], Водяне [Колода, 2003, с. 2—4], Караван [Шрамко, 1958, с. 103-108], Люботин [Шрамко, 1961, с. 18 – 21] та Мохнач [Колода, 2002, с. 137 – 140] на Сіверському Дінці.

Саме для цієї категорії укріплень характерна наявність пропеченого ґрунту в серцевині насипу валу [Крютченко, 2013, с. 155-162], або основа насипу складалась з глиняного ядра [Семенов-Зусер, 1949, с. 4-8, рис. 16]. В таких випадках дерев'яна надвальна конструкція мала вигляд стіни з опорних стовпів розміщених в один ряд, що знаходились на певній відстані один від одного, а простір між ними закривали горизонтально розміщені плахи чи колоди. Нижня частина опорних стовпів зглиблялася в шар глини або у пропечену серцевину [Гречко, Свистун, 2006, с. 18–29]. У тому випадку якщо вал в основі мав мішану неоднорідну основу надвальна конструкція зводилась з двох рядів стовпів [Шрамко, Шрамко, 1992, с. 45], один з яких, вірогідно, використовувався для зміцнення конструкції, та перешкоджав її зсуву.

Четверта категорія укріплень представлена валами, що утворились в результаті руйнації наземної дерево-земляної споруди. Укріплення такого роду досліджені на Більському [Шрамко, 1971, с. 6—14; Шрамко, 1972, с. 1—3; Гречко, 2014, с. 6-12; Шрамко, 1966, с. 12; Гавриш, 2006, рис. 3; Шрамко, 1967, рис. XLV.1; Шрамко, 1987, рис. 5], Кам'янському [Моруженко, 1968, с. 3-5] городищах на Ворсклі, Циркунівському [Пеляшенко, Крютченко, 2008, с. 223 – 224; Пеляшенко, 2010, с. 321 – 323], Караванському [Шрамко, 1961, с. 18 – 21], Люботинському [Шрамко, 1961, с. 26] в басейні Сіверського Дінця, Марицькому [Пузикова, 1974, рис. 2], Нартовому [Пузикова, 1969, рис. 4], Переверзево 1 [Пузикова, 1979, рис. 4] та Глебівському [Пузикова, 1997, с. 100-101] на Сеймі, городищах Вакалівщина [Приймак, 2006, с. 11, рис. 30] та Бездрик [Приймак, 2006, с. 13, рис. 12] на Пслі.

Якщо на городищах Нартово, Кам'янському, Марицькому, Переверзево 1 та північному в'їзді Циркунівського городищі наземні споруди були елементом багаторядної системи та принцип їх організації детально описаний вище, на решті пам'яток подібні споруди характерні для однорядних захисних ліній. Наземні конструкції можна поділити на *два типи*. До *першого* ми

відносно укріплення, що складались із двох паралельних дерев'яних стін, простір між якими був заповнений ґрунтом. Так на Люботинському городищі, спочатку оборонні споруди городища не мали валу, а складалася з рову і деревоземляної стіни, побудованої безпосередньо на похованому ґрунті, який ще не мав помітних культурних відкладень. Стіна складалася з двох рублених стінок – зовнішньої і внутрішньої, простір між якими було заповнене землею, піском і глиною. Колоди вкладалися горизонтально вздовж оборонної лінії закріплювалися вертикальними стовпами стойками [Шрамко, 1998, с. 14–15]. У 1984-1985 роках А. І. Пузикова здійснила перетин укріплення на городищі Глебово. Насип валу складався з шару чорнозему, залягав мішаний ґрунт з чорнозему, суглинку і крейди. Центральна частина лінзи валу була сильно пропечена. Також тут виявлено дві канавки від оборонних стін, якими вал був посилений частково. Канавки від стін були виявлені і в інших частинах городища, очевидно, воно було оточене ними по периметру. Відстань між стінами варіюється в межах від 0,8-1,2 до 2-,25 м. Ґрунт навколо канавки був оточений суцільним золистим прошарком. Рів був відносно глибокий – 2,9 м від висоти валу. Його схили пологі, а дно округле або конусоподібне в іншій траншеї [Пузикова, 1997, с. 100-101].

Особливою рисою, що супроводжує даний тип захисних споруд, є наявність великого за обсягом рову. Вірогідно це пов'язано з тим, що забутовка простору між дерев'яними елементами конструкції, потребувала значних обсягів ґрунту.

Другий тип наземної дерево-земляної конструкції представлений канавкою або одним рядом стовпових ям, зафіксованих на рівні давньої денної поверхні. В них впускались стовпи палісаду або основні опорні стовпи закладної конструкції. З внутрішньої сторони на земляному пандусі був розміщений бойовий майданчик. Фронтальна частина в деяких випадках мала слід косої підсипки, що, імовірно, перешкоджав підпалу конструкції [Шрамко,

1998, рис. 7; Моруженко, 1968, с. 3-5; Пеляшенко, Крютченко, 2008, с. 223 – 224].

Рови досліджені в кількісному показнику досліджені набагато слабше ніж вали (Дод. А. Табл. 4). З наявних на сьогодні даних ми змогли виокремити чотири прийоми зведення цих споруд.

Тип I – рови, що мають у розрізі трикутні обриси з більш-менш загостреним дном, представлений матеріалами городищ біля с. Караван, Велика Гомільша тощо. Усі вони теж мають дуже просте облаштування. Ширина їх верхньої частини становить від трьох до 24 м, до низу вони звужуються і сходять нанівець. Глибина – сягає від 1,55 (Караван) до 5,50 м (Більське городище) від рівня похованою ґрунту. Найчастіше зовнішній схил більш крутий, ніж внутрішній. Це можна пояснити лише тим, що на внутрішній схил при спорудженні валу виносили землю з рову. В нижній частині могли влаштовувати плаский майданчик шириною до 1 м, як ми спостерігаємо на городищах Більськ [Шрамко, 1966, с. 22—23, табл. 19, Шрамко, 1971, с. 6—14; 1972, с. 1—3] та Циркуни [Пеляшенко, Крютченко, 2008, с. 223-224; Пеляшенко, 2010, с. 321 – 323], а також у рові Перекіпського валу [Окatenко, Крютченко, 2016, с. 257-259]. Іноді в нижній частині рову, по краю майданчика, простежується канавка [Гречко, 2014, с. 6-12, Шрамко, Шрамко, 1992, с. 45, Пеляшенко, 2016, с. 214-218, Троцька, 2002, с. 7-8, рис. 18]. Про її функціональне призначення, щось сказати важко. Глибина такої канавки зазвичай не перевищує 0,25 м, тому, скоріш за все, ми простежуємо сліди підчистки валу.

Тип II – трапецієподібні рови з сплосченим дном, представлений матеріалами городищ біля с. Водне та інших. Ширина сплосченої нижньої частини доходить до 2,60 м. Стінки ровів влаштовані з цього принципу, як й у ровах I типу, тобто контрескарп має великий кут нахилу проти ескарпу. Пласке дно ровів мало, можливо, певне призначення. У ньому зручніше було таємно

пересуватися захисникам фортеці під час облоги. До цього типу слід віднести і рів Люботинського городища, особливістю якого є сліди надовбів у дні. Майданчик, дно якого із боку рову, закінчувалася конусоподібної ямою глибиною 0,8 м і з діаметром внизу 0,35 м. У цих ямках, були укріплені, як вважав Б.А. Шрамко, загострені дерев'яні кілки [Шрамко, 1998, с. 16–17]. Однак, на нашу думку, створюючи рови-трапеції давні будівельники мали на меті вилучити великий об'єм ґрунту для створення потужних наземних дерево-земляних споруд, чи високих валів. Сліди перебудови валу на Циркунівському [Пеляшенко, 2010, с. 321-323] та Люботинському городищах [Шрамко, 1998, с. 16–17] свідчать про те, що перевага надавалася саме трикутним в профілі ровам.

Іноді схили рову обмазували глиною. Це робилося, як вважав П. Д. Либеров, для того щоб було важко їх подолати, чи в тому випадку, коли рів виритий в піщаному ґрунті. Так, глиною були обмазані стінки рову Люботинського городища, товщина обмазки тут була від 15-20 до 40-45 см [Шрамко, 1998, с. 17].

Тип III. На Сеймі відомий ще один тип ровів у вигляді вузьких та глибоких канав. Подібні конструкції відомі як елемент багаторядної захисної системи та простежені на городищах Марицьке, Нартове та Переверзево 1 [Пузикова, 1969, рис. 4; Пузикова, 1974, рис. 2; Пузикова, 1979, рис. 4].

Тип IV так званих заокруглених ровів відомих з розкопок на Книшівці [Гавриш, 1993] та Переверзево 1 [Пузикова, 1979, рис. 4], скоріш за все, пов'язаний з вибіркою ґрунту для будівництва захисних стін ніж з вагомим елементом оборони поселення. В профілі ці споруди мають вигляд заокругленої канави.

Особливістю будови більшості ровів, що мають в нижній частині майданчики, є те що контр-ескарп в них був більш пологим ніж ескарп. Це давало можливість захисникам проводити вилазки та безпечний відступ з лінії

зору супротивника. Підтрикутні в плані рови зазвичай мали однакові кути нахилу з зовнішньої та внутрішньої лінії укріплення. Вони слугували скоріш пасивною лінією оборони.

Таким чином, рів міг слугувати як елементом пасивної, так і активної оборони, та джерелом для отримання ґрунту при спорудженні валу. Розмаїття типів ровів, навіть на окремо взятому городищі, вказує на те, що при зведенні цього елементу оборони був здійснений спеціальний та усвідомлений вибір давніх будівельників.

Вхід на городище був найбільше вразливим місцем в усій фортифікаційній системі. Комплекс в'їздів на городища мав забезпечити поселення нормальним функціонуванням, як в мирний так і у військовий час. Тому будова та захист його вимагали великої майстерності й загалом високого знання військової справи. Більшість городищ розташовані на високих, крутих мисах, тому входи найчастіше влаштовувалися з напільної сторони. Іноді городища мали декілька входів. Будівельники прагнули максимально захистити їх, зводивши додаткову систему валів і ровів або ж використовуючи предграддя, які оточували головний двір, задля досягнення тактики фланкуючого обстрілу.

Виходячи, з аналізу конкретного матеріалу, можна надати наступну класифікацію входів. *Тип I* – вхід це розрив у системі укріплень. У ньому відрізняються *два види*: 1) розташований з напільного боку (Караван, Яковлівське, Заказарівське тощо); 2) перебуває з боку схилу мису (Циркуни, Баранівське, Велика Гомольша та інших.).

Тип II представлений входами додатково захищеними валами і ровами. З огляду на розбіжності в системі додаткових укріплень, для цього типу виділяються *два види*. Городища з входами першого виду мають додатковий вал біля входу, що йде паралельно основному. До цього виду слід віднести один із трьох входів на городище Циркуни та інші. Другий вид становлять

городища зі входами, які мають складнішу систему додаткових укріплень з кількох валів і ровів, які йдуть паралельно основному. Така конструкція простежується на городищах біля хут. Городище. Проте цінність додаткових споруд, таких городищ знижується у зв'язку з тим, що перерви в обороні для входу були розміщені на одній лінії [Моруженко, 1985, с.173].

Захисні споруди багатьох городищ містять в собі ознаки перебудови як окремих своїх елементів (валів та ровів), так і захисних ліній. Тобто, могли кардинально змінювати свої абрисы як в сторону збільшення (Циркунівське городище), так і в бік зменшення (Південний вал Більського городища). Не дивлячись на те, що створення дерево-земляних конструкцій побутового та сакрального характеру було невід'ємною частиною життя населення Лісостепу скіфського часу, зведення захисних споруд було дуже трудомістким та енергозатратним заходом. Прагнення до округлих форм та спроби максимально використати природні перепони свідчить про намагання давнього населення уникнути великих обсягів роботи, без шкоди для обороноздатності. Не зважаючи на великі обсяги праці, оборонні споруди не слід розглядати як довгобуду. Певно, в більшості випадків вони зводились в короткий термін за умов мобілізації великої кількості робочої сили.

На сьогодні за результатами розкопок вали городищ можна поділити на чотири категорії. Основним критерієм розподілу слугує функціональне призначення даного елементу захисних споруд. Рови за наявних на сьогодні даних ми змогли поділити на чотири типи з урахуванням їх форми у перетині. В цілому для всієї території Дніпро-Донецького Лісостепу притаманні схожі прийоми будівництва захисних споруд. Відмінності залежали від місцевих ґрунтів та локальних особливостей рельєфу, часто диктувалися новими умовами часу.

РОЗДІЛ 4.

РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ У НАСЕЛЕННЯ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

4.1. Витоки будівельної традиції населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу

Масштабне будівництво укріплень на півдні Східної Європи починається у перехідний період від доби бронзи до раннього заліза. На Нижньому Дунаї біля важливої переправи будується городище Картал [Бруяко, 2005, с. 55], у Нижньому Побужжі – Дикий Сад [Горбенко, 2018, с. 7-14], а у пониззі Дону – Лівенцівська фортеця [Братченко, 2006, с. 231]. Перші городища на теренах Правобережного Лісостепу з'являються у передскіфський час, у IX ст. до н.е. у племен чорноліської культури [Тереножкин, 1961, с. 40-41], серед яких виділяється Суботівське [Гершкович, 2016, с. 76-78]. На Лівобережжі синхронно з чорноліськими з'являються городища у носіїв бондарихінської культури [Буйнов, 2005, с. 246-256]. Це було пов'язано з загальною ситуацією, що склалася на той час на півдні Східної Європи. Вона була пов'язана з пересуванням низки племен та посиленням міжплемінних сутичок [Тереножкін, 1952, с. 3-14; Тереножкин, 1954, с. 94-111; Тереножкин, 1961, с. 40-41].

Не останню, а, імовірно, вирішальну роль, відіграв перехід населення степів Північної Євразії до нового способу життя – кочування. Суспільства номадів були значно агресивнішими за землеробів, яким з початку I тисячоліття до н.е. потрібно було шукати шляхи захисту від набігів. Одним з них стало створення штучних укріплень довкола поселень, адже сила кочовиків не в облозі, а у несподіваному нападі. При цьому, слід зазначити, що ці заходи, аж до створення централізованих держав землеробів у Середні віки, особливих успіхів захисникам перших городищ не приносили. Осілі племена раз-по-раз

потрапляли у різного роду залежність від номадів [Медведев, 1999; Скорый 1999; Скорый, 2003, с. 75].

Початок доби раннього заліза співпав зі значними міграціями великих груп населення, що кардинально змінили систему розселення племен не тільки у Степу, але й у Лісостепу. Постзрубне та бондарихінське населення наприкінці IX ст. до н.е. залишає Дніпровське лісостепове Лівобережжя, імовірно, у наслідок перших контактів з кочовиками [Буйнов, 2016, с. 74–89]. Нечисельне населення регіону, до появи на Ворсклі у другій половині VIII ст. до н.е. населення з Дніпровського лісостепоного Правобережжя, було репрезентовано групами кочовиків передскіфського часу [Буйнов, 2005, с. 246–256].

У період з останньої третини VIII по середину VI ст. до н.е. землеробські племена проживали лише у басейні Середньої та Нижньої Ворскли. Кочовики в цей час використовують територію Посулля, Поворскля та західну частину басейну Сіверського Дінця [Гречко, 2016]. Землероби та кочовики на цій території у ранньоскіфський час створюють військово-політичне об'єднання під егідою останніх, як це сталося у Дніпровському лісостеповому Правобережжі [Скорый, 2003]. На сьогодні немає даних, які б підтверджували існування городищ ранньоскіфського часу, що, скоріш за все, було обумовлено відсутністю загрози з боку сусідів, перш за все, зі Степу. Представники цього військово-політичного об'єднання у Лісостепу і були найбільшою силою у регіоні, тобто в той час переважала не захисна військова стратегія [Хохоровски, 1996, с. 219], а наступальна.

Після середини VI ст. до н.е. відбуваються суттєві зміни у Дніпро-Донському Лісостепу. Це було пов'язано з проникненням у регіон значної кількості землеробського населення, імовірно, з Київського Подніпров'я, Поросся та можливо, більш західних територій [Гречко, 2016]. В цей час заселяються території Дніпро-Донського Лісостепу. Саме тоді створюється феноменальне Більське городище, яке досягає свого розквіту у наступні півстоліття [Гречко, Крютченко, Ржевуська, 2018].

Рух племен біля середини VI ст. до н.е. був обумовлений появою нових груп кочовиків, які прийшли зі сходу через Передкавказзя у Північне Причорномор'я та далі до Середньої Європи. Після цього населення фактично полишає поселення та могильники припиняють функціонувати на Середньому Дністрі та у Побужжі (східноподільська та західноподільська групи пам'яток) [Гречко, 2016]. Частина кочовиків ранньоскіфського часу з Середнього Дністра, імовірно, приєднались до нових номадів та взяли участь у створенні культури Векерзуг [Хохоровски, 2013]. Номади ранньоскіфського часу вже, скоріш за все, змішались з місцевою племінною елітою.

На період з середини VI по кінець першої третини V ст. до н.е. припадає максимальний розквіт поселенської структури у лісостеповому регіоні [Гречко, 2010; Шрамко, 2010; Гречко, Каравайко, 2012]. Саме в цей час будується абсолютна більшість укріплень Дніпро–Донського Лісостепу [Крютченко, 2017]. Відповідно, пошуки витоків традиції будівництва укріплень ми можемо шукати в середовищі осілих племен IX–VII ст. до н.е. лісостепової зони півдня Східної Європи.

Пошукам витоків традиції фортифікаційної архітектури скіфського часу населення Дніпро–Донського Лісостепу не було приділено значної уваги фахівців. П.Я. Гавриш вважав, що традиції створення оборонних споруд племен лівобережного Лісостепу пов'язані з племенами бондарихінської культури [Гавриш, 2000, с. 149]. Однак слід відмітити, що дослідження укріплень городища даної культури біля с. Веселе на Харківщині вказують на те, що в той час традиції фортифікації лише зароджувались. Захисні споруди складалися, імовірно, з частоколу на вершині невисокого земляного валу та глибокого рову (Дод. Б. Рис. 98) [Буйнов, 2005, с. 248, рис. 1, 1-3].

На території Прикарпаття та Подністров'я на другому етапі існування голіградської групи виникає ряд городищ. Дослідники виділяють два типи городищ цієї групи: мисового типу та розташовані у низинах серед боліт. На городищі поблизу с. Лисичники вал був насипаний із змішаного ґрунту

отриманого при спорудженні рову. Зовнішній схил валу і схили рову були вкриті панциром із вапнякових плит. Щоб надати фронтальній стороні валу більшої крутизни і попередити її сповзання, поверх панцира знаходилася обпалена глиняна обмазка [Малеев, 1987, с. 87]. Це певно найбільш ранній випадок використання обпалу глини в фортифікації на теренах Східної Європи.

Основним типом голіградських городищ є мисові укріплення із найбільш простою схемою, коли мис відокремлюється від відкритої напільної сторони ровом та валом, завдяки чому створювалася кругова система оборони. Для деяких городищ характерним є існування кількох ліній оборони зі сторони плато Городниця [Малеев, 1987, с. 98], Широка Поляна [Тимошук, 1974, с.19–20]) чи навіть кілька "дитинців" з круговою системою оборони із валів та ровів (Широка Поляна, Волока [Тимошук, 1974, с.19-20]). Для більшості городищ характерне облицьовування зовнішніх схилів валів та ровів панциром із кам'яних плит, а у багатьох цей панцир додатково був вкритий обпаленою глиною. Так, на Волоцькому городищі у конструкцію валу входить ядро з обпаленої глини. Для городищ у басейні річок Серет та Прут, на відміну від городищ Дністровського басейну, характерним є існування ровів з обидвох сторін валу. Внутрішній рів є меншим за зовнішній. Певно він не носив оборонної функції, та утворився в результаті виїмки землі з внутрішнього майданчика городища. На Лисичниківському городищі як оборонні башти використовувалися скелі, що були з'єднані між собою стіною із каміння та глини.

За плануванням городищ, їх топографічним розташуванням, конструкцією оборонних споруд городища голіградської групи значно відрізняються від городищ групи Гава [Прохненко, 1998, с.9], що свідчить про існування двох різних традицій будівництва укріплень в межах культури Гава-Голігради. Деякі аналогії голіградським городищам знаходимо у культурах раннього залізного віку. Зокрема використання ровів з обидвох сторін валу зустрічаємо на Яничському городищі чорноліської культури [Тереножкин,

1961, с. 17]. Пропечене глиняне ядро у конструкції валу (як це бачимо на Волоцькому городищі] є конструктивною особливістю валів скіфського часу [Свистун, Чендев, 2003, с. 133.]. Певні аналогії укріпленням голіградських городищ знаходимо на городищах пізнього етапу трипільської культури. Зокрема планування більшості трипільських городищ аналогічне голіградським: городища розташовані на мисах і укріплені лише з напільної сторони, хоча, власне, таке планування є характерним для всіх епох [Збеневич, 1975, с. 32–40.]. А на деяких із трипільських городищ (наприклад, на городищі Жванець-Шовб) зовнішні схили валів та ровів вкривалися панциром із каменю [Мовша, 1974, с. 310–311]. Однак тривалий проміжок часу між існуванням згаданих культур робить малоімовірним припущення про використання населенням голіградського типу трипільських традицій будівництва укріплень. На нашу думку, голіградські традиції будівництва оборонних споруд мають переважно автохтонне походження. Крім того, дані археології свідчать про відсутність настільки далеких міграцій осілого населення у передскіфський час. Захисні споруди культури Гава-Голігради малоімовірно могли бути прототипом для городищ Дніпровського Лісостепу.

Абсолютно іншу планіграфію, місце розташування та традиції зведення захисних споруд мали племена доби фінальної бронзи. Так городище Дикий Сад (XII–XI ст. до н.е.) було потужною фортецею, що розташовувалась на високій терасі лівого берега гирла річки Інгул, в місці її злиття з річкою Південний Буг. Городище складається з двох ровів: навколо «цитаделі» та зовнішнього, який охоплював «передмістя». Обидва рови змикалися з давніми корінними балками, замикаючи коло оборони. Споруди в середині укріплення були розташовані вздовж лінії річки Інгул і практично примикали один до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс [Горбенко, 2018]. Подібну ситуацію ми спостерігаємо на городищі Ливенцівка [Кияшко, 1994].

Очікувано, враховуючи походження лівобережного населення скіфського часу, ми знаходимо дуже близькі традиції створення фортифікацій у

Дніпровському лісостеповому Правобережжі середини VII – VI ст. до н.е. (Дод. Б. Рис. 89 – 95) (Шарпівське, Трахтемирівське, Мотронінське тощо) [Фабриціус, 1949, с. 80-91; Фіалко, Болтрик, 2003; Хохоровски, Скорый, 2006, с. 77].

Питання використання традицій фортифікаційного будівництва у якості допоміжного етнокультурного маркера потребує додаткового обґрунтування. Однак, можна говорити, що підстави для цього наявні. Поява нових типів укріплень та зміни можуть вказувати на складні етнокультурні процеси в давнину.

Традиція фортифікаційного будівництва населення Дніпро-Донського Лісостепу не має місцевих коренів і була привнесена на цю територію у готовому вигляді з Правобережжя. Наприклад, технологія пропікання серцевини фіксується археологічно у останньому регіоні. Цей будівельний прийом добре відомий на городищах Середнього Дону V– IV ст. до н.е. О.П. Медведєв аргументовано вказує на заселення цього регіону переселенцями з Дніпро-Донецького Лісостепу [Медведєв, 1999, с. 45].

Аналіз всієї сукупності даних дозволяє стверджувати, що традиції створення дерево-земляних фортифікацій племен Дніпро-Донського Лісостепу скіфського часу пов'язані з тими, які існували на батьківщині землеробського населення регіону – Дніпровському лісостеповому Правобережжі. З Правобережжям пов'язаний і весь культурний комплекс осілого населення Лівобережжя, зокрема, керамічне виробництво [Пеляшенко, 2016, с. 214-218]. Наразі, можна говорити про близькість традицій спорудження укріплень зі спорідненими племенами Правобережжя. Інші культурні групи раннього залізного віку не впливали на формування цих традицій, що говорить про їх достатню консервативність (рівчак під стовпи, пропечена серцевина, форми ровів тощо). Безумовно, ці традиції залежали від природньо-географічних умови регіону – відсутність, у достатній кількості каміння, наявність значної кількості деревини та специфіка ґрунтів. А, оскільки, землеробські племена

східноєвропейського Лісостепу мали єдине походження та займали одну екологічну нішу, то й традиції створення укріплень в межах даного етнокультурного масиву племен були схожими. Цей висновок корелюється з концепцією господарсько-культурних типів (ГКТ) та розробками А.О. Моруженко (1988), з одним уточненням, що частина близьких етнічних груп належали одному ГКТ та мешкали у схожих ландшафтах, тому за цим стоїть не тільки одноманітність у пристосуванні до навколишнього середовища, а часто і спільність походження груп населення.

4.2. Городища в контексті військової тактики племен півдня Східної Європи скіфського часу

Городища на сьогодні збереглися по-різному. Вали та рови укріплень з часом, сильно замулились та опливли, від дерев'яних конструкцій лишилися лише стовпові ями. Під впливом природних та антропогенних факторів на цілій низці городищ окремі ділянки та, навіть, вся захисна лінія вже візуально не простежується. Це призвело до того, що ідентичні поселення в археологічній літературі описані по-різному, в залежності від стану від стану збереженості. Ці фактори ускладнюють наше розуміння архітектурних та інженерних рішень, що використовували давні будівельники, а також ролі що відігравали стародавні фортифікації у житті населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу.

Більшість дослідників сприймають городища як поселення зі штучно зведеними захисними спорудами, що мали протидіяти нападу. Протягом багатьох років вчених здебільшого цікавили великі за площею укріплені поселення, а основна увага приділялася їх військовому потенціалу та розміру захисних споруд [Шрамко, 1984, с. 218–230; Мурзин, Ролле, 1998; Дараган, 2017; Крютченко, 2018]. Зазвичай, ці поселення сприймали як пряму відповідь

на зовнішню загрозу від своїх сусідів та степових кочовиків. Збільшення обсягу наших знань про ці пам'ятки вказує, що вони відрізняються за своїми топографічними, планіграфічними рисами, потужністю культурного шару та в багатьох випадках існували в різних хронологічних діапазонах. На фоні кількісного збільшення джерельної бази, серед дослідників, набирають популярності спроби залучити укріплені поселення для історичних соціальних та економічних реконструкцій [Медведев, 1999, с. 60-66; Медведев, 2004; Гречко, 2010, с. 28-29] Тож, на сьогодні були виокремлені городища-центри заселеної округи; так звані “сховища”; загони для худоби; обнесені валами культові комплекси тощо [Разуваев, 2005; Гречко, Свистун, 2006, с. 18–29; Гречко, 2010, с. 28; Шевченко, 2010 та інші]. Поява цілої серії нових термінів відображають невдоволення дослідників широким за змістом терміном «городище». Втім, на нашу думку, через брак планомірних розкопок на широкій площі та при наявному стані джерельної бази, єдиною беззаперечною їх функцією є захисна.

На теренах Східної Європи розвиток захисних споруд розпочався, ще за доби пізньої бронзи [Тереножкин, 1961; Буйнов, 2005, с. 246-255], а розквіту свого досяг у другій половині VI – V ст. до н.е. [Моруженко, 1985]. Класифікація пам'яток сильно ускладнена обставинами наведеними вище. Однак існують серії укріплень, що, не зважаючи на розбіжності в топографії, зведені дуже схожим чином (наприклад, Кам'янка, Сосонка 1, Токарі). Натомість два розташованих неподалік один від одного городища можуть кардинально відрізнитись (комплекс городищ біля с. Сосонка). Імовірно, кожна така споруда була результатом втілення знань і навичок колективу з урахуванням традицій, наявних людських ресурсів та вимог часу. Нажаль, на сучасному рівні знань ми мало можемо сказати про архітектурні традиції населення Дніпро-Донецького регіону скіфського часу. Однак, на низці пам'яток ми простежуємо певний порядок розташування захисних ліній, який

впливав на кінцевий вигляд плану городища. Хоча здебільшого розміри майданчика городища диктувалися формою обраного мису або плато.

Розвиток фортифікації простежується в ускладненні системи захисту в'їзних/вхідних конструкцій, додаткових предградь та оборонних ліній. Захисні споруди ранньоскіфського часу, здебільшого мають просту у плані форму та утворюють навколо поселення замкнену систему оборони (Мотронинське, Немирівське та ін.). Обороздатність підвищувалась зазвичай збільшенням пропорцій валу та рову. При наявності кількох будівельних періодів простежується пріоритетна функція саме дерево-земляних конструкцій, зведення яких вимагала великої кількості ґрунту. Для забезпечення його у необхідної кількості робили широкий та глибокий трапецієподібний рів. Після замулення якого зазвичай зводили вже більш ефективний трикутний в перетині: Люботинське городище [Шрамко, 1998, с. 20-21, рис. 3] та Циркуни [Пеляшенко, 2010, с. 321-323].

Середньоскіфський час характеризується розповсюдженням додаткових захисних ліній, що утворювали не житлові предграддя та окремі лінії оборони з напільного боку, з боку в'їздів чи входів та інших ділянок, що потребували посиленого захисту [Моруженко, 1985]. Додаткові укріплення зводились шляхом будови рову та валу без використання дерев'яних конструкцій. Такі додаткові посилення з напільної сторони облаштовувались на відстані 50 - 90 м від основної (третій двір Циркунівського городища), що дорівнює дальності ефективного пострілу з лука [Черненко, 1981]. Для захисту в'їзних/вхідних конструкцій могли створюватись складні системи з замкнених додаткових предградь, що давали змогу захисникам в разі штурму проводити фланкуючий обстріл по атакуючим (городища Кам'янка, Сосонка 1, Токарі, Куземинське укріплення Більського городища). Інший метод використання допоміжних захисних ліній складався у створенні перешкоди безпосередньо перед в'їздом чи входом на городище (Коломак). Подібний прийом, мав ускладнити

вірогідність швидкого доступу супротивника до найбільш уразливого місця у захисній конструкції.

Наприкінці V - IV ст. до н.е. набувають популярності захисні споруди утворені почерговою комбінацією з кількох валів і ровів (городища Кочеток 2, Знам'янське, біля хут. Городище, Басівка та ін). Так звана багаторядна система мала на меті посилити глибину нерозривної системи оборони городища. В разі штурму ворог змушений був би кілька разів долати на своєму шляху штучні перепони. Використання цього прийому зустрічається як для захисту входів чи окремих вразливих ділянок, так і для створення системи захисту по всьому периметру городища. Можливо, подібна модель оборони пов'язана з розповсюдженням активних у штурмових заходах дій піхоти.

Не дивлячись на наявність складних прийомів захисту, існувала тенденція до створення надвеликих за працевитратами захисних ліній. На деяких середньоскіфських (Велике укріплення Більського городища) та пізньоскіфських пам'ятках (Кочеток II) цей процес призводив до створення цілої системи показової демонстрації міці, де потужність захисних споруд у порівнянні з площею та культурним шаром пам'яток явно перевищують базові вимоги захисту. В той же час частина захисних споруд зводиться до символізму (Південний вал Більського городища). Попри велич або символічність, подібні споруди мали всі ознаки притаманні типовій тогочасній фортифікації. Тобто виконуючи утилітарну функцію, могли одночасно відігравати роль певного символу, що підвищував вагомість поселення та/або його жителів.

Про використання городищ в якості військового прихистку в разі ворожої навали свідчать сліди нападу, простежені на низці пунктів Правобережного Лісостепу (Трахтемирівське та Рудковецьке городище), а також на пам'ятках суміжних регіонів (Смоленице-Мольпир, Стжегом, Віцина тощо). І хоча ми зараз навели приклади вдалих для нападників результатів штурму навряд чи продовження традиції будівництва городищ можна вважати наслідком упередженого виживання місцевого землеробського населення.

Протягом всього часу їх існування відбувався постійний процес ремонту, відновлення та перебудови. Зміна площі пам'ятки та конфігурації захисних споруд, шляхом їх ускладнення та посилення створювали певний ефект відбору. Таким чином, більш слабкі, неефективні системи захисту, з невдалим місцерозташуванням швидко занепадають, натомість вдалі варіанти існують протягом значного проміжку часу. В якості прикладу можна навести городища-сховища, до яких віднесена ціла серія фортифікацій зі слабким, або повністю відсутнім культурним шаром [Крютченко, 2017]. Здебільшого це прості в плані укріплення, з одного двору, рідше з використанням додаткового предграддя з напільної сторони [Крютченко, 2017, табл. 1]. Складається враження, що вони не розвивались в часі та ніби застигли в своїх первинних формах. Цілком імовірно, що слабка насиченість культурного шару на них пов'язана з їх коротким терміном існування в якості городища. В деяких випадках ці укріплення певно взагалі не були введені в експлуатацію [Крютченко, 2017, с. 192].

При зведенні масштабних городищ-“гігантів”, де була задіяна велика кількість робочої сили, давні будівельники мали змогу ігнорувати особливості рельєфу та природних перепон, шляхом будівництва штучних захисних ліній. Подібні пам'ятки і сьогодні вражають нашу уяву, наприклад, Більське городище. В них втілене прагнення створити потужну кругову систему оборони, що слугувала як для практичного захисту, так і вселяла в серця сусідів якщо не страх, то повагу. Втім, більш вагомим для розуміння стратегічного задуму будівництва давніх фортифікацій для нас слугують маленькі укріплення. І хоча укріплення в давні часи існували на цих пам'ятках по всьому периметру, найпотужніші лінії оборони простежуються в основному з боку плато, а наявні додаткові укріплення мають на меті посилити захист в'їзду/входу. Таке явище могло бути пов'язано з браком робочої сили або часу на створення укріплень. При зведенні захисних споруд в таких умовах,

будівельникам необхідно було обирати пріоритети відповідно нагальних потреб колективу.

Зазвичай городища розміщувались на високих мисах чи відрогах плато [Моруженко, 1985]. На думку багатьох дослідників, така топографія допомагала місцевому населенню виконувати візуальний контроль над прилеглою територією на багато кілометрів навколо [Крютченко, 2010, с. 13-15]. Так, спостерігач, що знаходиться на поверхні землі, у зв'язку з природною кривизною її поверхні здатний побачити лише до лінії горизонту. Для людини середнього зросту цей показник складає близько 5 км, але якщо підняти спостерігача на майданчик мису висотою в 40 м, лінія горизонту спостереження збільшиться вже до 24 км.

У скіфський час основним тактичним прийомом оборони було розташування захисних споруд на порівняно вузькому мисі або оточеному ярами останці корінного берега. Цей прийом дозволяв сконцентрувати найбільш потужні захисні споруди у місці вірогідного прориву нападника - з напільного боку. Ворожі дії при штурмі з інших сторін були обмежені природною крутизною схилів, що зменшували можливість швидкої ескалади та знижували ефективність використання стріл та праці по крутій траєкторії. Не зважаючи на те, що рекорд дальності пострілу з лука в античному світі складав 521 м [Черненко, 1984, 138-140] малоімовірно щоб його ефективна дальність перевищувала 50-60 м.

Мала площа більшості городищ не дозволяла використовувати проти них тактику хибного штурму, у зв'язку з тим, що порівняно невеликий периметр захисної лінії унеможлиблював розосередження сил захисників. Великі за площею укріплені поселення вимушені були обносити більш потужними штучними захисними спорудами.

Важко оцінити роль в обороні відкритих селищ супутників, що часто фіксуються неподалік від захисних споруд (передмістя городищ Караван та Чернецькій Яр у сіверськодонецькому Лісостепу). З одного боку їх забудова

могла стати на заваді форсованому нападу, з іншого під прикриттям стін господарчих та житлових споруд штурмуючи мали змогу накопичувати сили поблизу стін та воріт перебуваючи у відносній безпеці.

Фронтальні ділянки оборони на коротких відрізках мали прямолінійні абрис, на більш широких приймали форму звернутої назовні дуги. Подібні прийоми призводили до рівномірного розподілу фронтального вогню та ліквідації незахищених секторів. Широке розповсюдження отримало використання передової стіни, у вигляді невеликої ділянки перед в'їздом чи додаткового нежилого предграддя (Коломацьке, Книшівське та ін.). Це дозволяло захисникам посилити можливості фронтального обстрілу, скоротити мертву зону та захистити підступи до стін та воріт.

Окрім мисових, відомі повністю циркульні укріплення, які мали природні перепони по всьому периметру. Захисні споруди в них облаштовувались вздовж краю верхнього майданчика. Подібну топографію ми спостерігаємо на Ширяївському городищі [Каравайко, 2017].

Особливу проблему складає реконструкція дерев'яних захисних конструкцій. Якщо стосовно використання певних будівельних прийомів ми можемо зробити висновки з наявних археологічних джерел, то реконструкція їх висоти є досить суб'єктивною. На сьогодні відомі два прийоми оформлення основної стіни [Гречко, 2010, с. 31; Шрамко, 1987, рис. 5]. Перша представлена палісадом та фіксується у вигляді канавки на рівні давньої денної поверхні (Більське, Книшівське, Циркунівське, Переверзєво-1, Марицьке та Нартове). Друга являє собою окремі опорні стовпи, розміщені на певній відстані один від одного (Кам'янське, Більське, Караванське, Люботинське та Коробові хутори). Дослідники пов'язують їх зі слідами від закладної конструкції [Шрамко, 1998 с. 15; Гречко, 2010, с. 31].

Єдиним науково обґрунтованим методом обчислення висоти верхнього бойового майданчика на нашу думку слугує об'єктивний фактор контролю внутрішнього схилу рову. Тобто захисник мав бути розміщений на такій висоті,

щоб здійснювати візуальний контроль над майданчиком ескарпу чи підрізаного схилу яру. Таким чином, кут нахилу ескарпу у місці перетину з лінією фронтальної дерев'яної конструкції дасть нам точку імовірного розташування очей спостерігача. Вирахувавши з відрізка від точки перетину до рівня давньої денної поверхні умовну відстань від ніг до очей спостерігача (1,6-1,7 м) отримаємо висоту бойового майданчика захисних споруд (Дод. Б. Рис. 81-83).

Проблемним лишається питання обороноздатності подібних статичних конструкції та їх здатність протидіяти тактичним прийомам нападників. Тактика штурму кочовиків домонгольського періоду мало висвітлена у писемних джерелах. Так уривчасті дані свідчать про використання раптових набігів невеликими групами з метою швидкого оволодіння брамою. В такому випадку захоплений зненацька гарнізон не міг здійснити належного спротиву (наприклад, розповідь Полієна про набіг Амаги [Граков, 1971; Ростовцев, 1925; Harmatta, 1950; Пуздровский, 1991]).

Висока мобільність кінноти та широке використання потужної зброї дальнього бою (складних луків) була запорукою успіху скіфів в боях з арміями осілих землеробських народів. Тим не менш, не можна зводити їх тактику виключно до формату кінного бою. Важливою її складовою була дія піших загонів, тобто спішування вершників під час бою. Виходячи з матеріалів зображень на предметах торевтики (гребінь з кургану Солоха) та писемних джерел (битва при Фаті) піший бій був відомий військам степів Північного Причорномор'я [Черненко, 1984]. В більшості випадків кочовики зіпшувались з коней, якщо цього вимагав рельєф чи обставини ведення бою (штурм укріплень) [Бобров, 2012, с. 105-135].

В ході кінних рейдів кочовики завжди прагнули швидко взяти штурмом великі міста, що зазвичай були захищені потужними захисними спорудами. Без використання облогової техніки швидко взяти штурмом укріплення практично неможливо, а тривалі осади не були притаманні номадам, через брак провіанту та фуражу [Бобров, 2012].

На думку дослідників сусідні племена лісової зони (юхнівська та мілоградська культури) не становили загрози для місцевого населення [Каравайко, 2012, с. 17], тож вірогідним джерелом агресії можна вважати степових кочовиків та сусідів по Лісостепу.

Розвиток лісостепової фортифікації дає нам змогу простежити еволюцію тактики тогочасної військової майстерності. На перших однорядних городищах, ще не були розповсюджені складні системи захисту в'їзду. Це, на нашу думку, вказує на відсутність розповсюдження прийомів прямого штурму укріплень. Натомість у більш пізні часи основна увага була приділена саме обороні в'їздів та напільних ділянок городища. Поява, та розповсюдження складних багаторядних укріплень у пізньоскіфський час вказує на розповсюдження штурмових дій нападниками, що вже не обмежувались грабунком навколишніх селищ.

4.3 Регіональні особливості городищ та захисних споруд

Городища Дніпро-Донецького Лісостепу підпорядковувались спільним правилам будівництва захисних споруд, але у зв'язку з особливостями природно-географічних умов та факторами, що ми наразі не зможе пояснити, виділяється серія локальних особливостей.

Всебічний розгляд матеріалів, відомих нам на сьогодні у лісостеповому міжріччі Дніпра та Дона, дозволяє говорити, що, при наявності низки локальних особливостей, городища даної території містять ряд загальних рис, які свідчать про певну єдність традицій їх створення, які могли сформуватися на цій території лише в результаті довготривалих безперервних контактів племен, що тут проживали.

В даній роботі схожі елементи вдалося простежити в розташуванні укріплених поселень та їх будові. Городища розташовувались на високих берегових мисах, або на краю плато, зазвичай біля значних лісових масивів, на

відстані від великих річок. Вони були різноманітних типів, в залежності від їх розташування, характеру оборонних споруд та наявності предградь. Найбільш розповсюдженими були поселення простої схеми, які мали головний двір укріплений лише з напільної сторони (тип I за А.О. Моруженко). Городища з кільцевою системою оборони відомі на Ворсклі та Сіверському Дінці [Крютченко, 2018].

Найскладнішими системи укріплень відомі також в цих двох регіонах, особливо, на Ворсклі (з двома, трьома і, навіть, чотирма предграддями). Для ворсклинських поселень характерним є розташування предградь навколо головного двору.

У сіверськодонецькій групі основним типом були городища з примикаючим до нього з одного боку предграддям, а якщо їх було два - тоді друге примикало до першого. Значна частина поселень зі складною системою оборонних споруд була збудована за єдиною схемою, з урахуванням місцевих особливостей рельєфу, тобто передграддя будувалися одночасно з головним двором, та не були результатом його розширення, але існують і виключення, наприклад, Циркунівське городище [Крютченко, 2016, с. 122-123].

Укріплення традиційно складалися з валів та ровів. Невід'ємною частиною оборонних споруд були дерев'яні конструкції. Часто використовувалось ескарпування схилів мису з метою посилення лінії оборони. Надійний захист входу досягався низкою різноманітних заходів: розташуванням його в найбільш недосяжній частині городища, зведенням додаткових укріплень, добре обміркованим плануванням інших частин укріплення або особливим розташуванням предградь. Результатом цього була можливість використання тактики фланкування.

В середньому площа городищ становить близько 6,5 га (Дод. А. Табл. 1; Дод. Б. Рис. 1). Відомі городища-гіганти, такі як, Більське на Ворсклі (5000 га) та Басівське на Сулі (170 га) та, навпаки, укріплення-“карлики” типу Горналь 2 на Пслі (0,3 га) або Глебово на Сеймі (0,4 га) та інші. Більша частина

мініатюрних городищ знаходиться на Сеймі [Білінський, 2018, каталог]. Тут лише п'ята частина з усіх відомих пам'яток має площу більше 1 га. Схожу ситуацію ми спостерігаємо в верхів'ях Псла [Білінський, Кабанов, 2015]. Це явище пов'язане з особливостями ландшафту Придніпровської низовини, де, на відміну від сильно розчленованої Середньоруської височини, у системі надзаплавних терас наявність у межах річкових терас вторинних форм рельєфу дуже незначна. Зручні для будівництва городищ миси та ділянки терас мають невелику площу. Середня площа городищ в цьому регіоні 0,8 га. Вірогідно, подібну незручність компенсували великою кількістю парних городищ. В Посейм'ї зафіксовано, щонайменше, вісім скупчень маленьких за площею городищ, розташованих на відстані 1-6 км одне від одного [Білінський, 2018; Каравайко, 2015, с. 65-76]. Для інших регіонів середній показник площі укріплення становить близько 6 га для середньої течії Сіверського Дінця та Псла, та майже 10 га для Ворскли та Сули. Цікаво, що найменша середня площа укріплень корегується з високою долею простих за планом городищ.

Особливу увагу звертає на себе Перекіпський вал, що є проявом не звичайної фортифікації городищ, та споруджений на кордоні зі степом, між басейнами Ворскли та Сіверського Дінця (Дод. Б. Рис. 74) [Крютченко, 2017].

В будові захисних споруд простежуються певні регіональні особливості. При спорудженні наземної дерево-земляної конструкції, зазвичай, обирався один з двох варіантів будівництва. Перший, фіксується у вигляді стовпових ям від основ закладної конструкції на давній денній поверхні. Подібний прийом наразі виявлений лише у ворсклинському регіоні на Білському [Шрамко, Шрамко, 1992, с. 45; Гавриш, 2006, рис. 3], Кам'янському городищах [Моруженко, 1968, с. 3-5] та у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця, на Караванському [Шрамко, 1961, с. 26], Люботинському [Шрамко, 1961, с. 18 – 21] та городищі Коробові Хутори [Шрамко, 1954].

Другий варіант будівництва ми простежуємо у вигляді канавки, в яку закріплювали палісад з щільного ряду вертикальних колод. Як елемент

однорядної системи захисту він відомий на Більському [Шрамко, 1971, с. 6-14; Шрамко, 1972, с. 1-3, Шрамко, 1987; Гречко, 2014] та Циркунівському городищах [Пеляшенко, Крютченко, 2008, с. 223-224]. Як характерна риса багаторядних укріплень цей варіант широко розповсюджений на городищах Марицьке, Нартове та Переверзево 1 в Посейм'ї [Пузикова, 1974, рис. 2; Пузикова, 1969; Пузикова, 1979; Пузикова 1982].

Стовпові ямки, як елемент надвальної дерево-земляної конструкції, фіксуються у валах. Їх було зафіксовано на пам'ятках в басейнах річок Ворскла (Полкова Микитівка, Більське [Шрамко, 1971, с. 6-14; Шрамко, 1972, с. 1-3; Граков, 1959; Шрамко, 1987; Шрамко, Шрамко, 1992, с. 45; Шрамко, 1966; Гавриш, 2006], Сосонка [Моруженко, 1968, с. 6; Моруженко, 1969], Псел (Книшівське [Гавриш, 1993]) та Сіверський Донець (Мохначанське, Циркунівське, Люботинське [Шрамко, 1961; Шрамко, 1967, с. 27, табл. 19; Колода, 2001, с. 12; Гречко, 2005].

З моменту свого створення, у середньоскіфський час Більське городище стає центом для великого регіону, що включає, вірогідно, пам'ятки Дніпро-Донецького Лісостепу. За площею воно для всього регіону є безумовним лідером. Але, як вже згадувалось вище, у пізньоскіфський час, його площа значно скорочується, і хоча планіграфія оновленого поселення досі достеменно не з'ясована, за нашими прогнозами, вона була зменшена щонайменше на 60%. У результаті змін Східне Більське городище стало ядром поселення, а Південний вал відокремлював велике господарське предграддя від некрополів. У цей час подібні за структурою та значення пам'ятки виникають на Сіверському Дінці (біля хут. Городище) та на Сулі (Басівське) [Моруженко, 1968, с. 6; Гречко, 2005].

Конструктивні особливості будови ровів корелювалися з особливостями будови валу. В тих випадках, коли для зведення останнього використовували велику кількість ґрунту, викопували великий трапецієподібний в перетині рів. Такі конструкції відомі на Сеймі, Пслі, Ворсклі та Сіверському Дінці [Шрамко,

1987, с. 27-31; Пузикова, 1997, с. 100-101; Пеляшенко, 2010, с. 321 – 323; Шрамко, 1961, с. 18 – 21]. Який згодом заміняв менший за обсягом трикутний в перетині рів. Подібний прийом зафіксований на Циркунівському та Більському городищах [Пеляшенко, 2010, с. 321 – 323; Шрамко, 1961, с. 26]. В басейні Сейму, з городищ Нартове та Переверзево 1 походять дані про рови у вигляді вузьких та глибоких канавок, що були одним з елементів багаторядної захисної лінії [Пузикова, 1969, рис. 4; Пузикова, 1979, рис. 4]. У ворсклинському регіоні велика частка ровів мають трикутний в плані перетин, а їх нижня частина представлена у вигляді плаского майданчика з видовженою канавкою [Троцька, 2002, с. 7-8, рис. 18; Гречко, Крютченко, 2018, с. 42-46; Гречко, 2014, с. 6-12; Шрамко, Шрамко, 1992, с. 45]. Суто трикутні рови широко відомі в басейні Сіверського Донця [Пеляшенко, Крютченко, 2008, с. 223 – 224; Пеляшенко, 2010, с. 321 – 323; Пеляшенко, 2016, с. 214-218; Семенов-Зусер, 1949, с. 4-8, рис. 16; Шрамко, 1958, с. 103-108; Шрамко, 1961, с. 18 – 21] та Ворскли [Моруженко, 1968, с. 6; Троцька, 2002, с. 7-8, рис. 18; Шрамко, 1987, рис. 7].

Таким чином, на території Дніпро-Донецького Лісостепу існувала розвинена мережа укріплень. Для спільного захисту населення регіону було споруджено довгий вал, який перекривав вільний прохід для номадів уздовж Муравського Шляху біля с. Перекіп на Харківщині. Городища півночі регіону (Сейм та Верхній Псел) мають значно менші розміри у порівнянні з Посуллям, Ворсклою та Дінцем. Доволі специфічними є і дерево-земляні конструкції Посейм'я (декілька рядів канавок, “житлові” стіни). Близькі конструкції виявлено на Верхньому Доні, що, імовірно, пов'язано з заселенням цього регіону з Сейму [Медведев, 1999, с. 66-89]. На тлі всіх городищ, виділяється Більське. Цей феноменальний комплекс було створено не з метою захисту величезної незаселеної території, а як центральне місце племен Дніпро-Донецького Лісостепу середини VI – V ст. до н.е.

4.4. Захисні споруди городищ Дніпро-Донецького Лісостепу в контексті розвитку фортифікації східноєвропейського Лісостепу

Перші укріплені поселення на теренах Східної Європи з'являються ще в добу енеоліту [Виноградова, 1983, с. 18]. Втім, їх зведення припиняється разом із трипільською культурою. Наступний спалах будівництва городищ приходить на кінець II тис. до н.е. та пов'язаний з кризою індустрії бронзи [Ванчугів, Іванова 2013, с. 335-344]. Паралельно з цим проходять значні кліматичні зміни. Результатом цих подій став злам традиційних господарчих укладів, що призвело до підвищення ролі скотарства. Нові хвилі кочовиків потрапляли у північно причорноморський степ [Бруяко, 2005, с. 154; Гречко 2016, с. 146]. Разом з тим, залізні знаряддя праці підвищили ефективність сільськогосподарських робіт, що призвело до росту кількості населення. Вже з VII ст. до н.е. у лісостеповій та лісовій зонах розпочинається розвиток поселенської структури осілих землеробів. Процес освоєння регіону проходив із Заходу на Схід і вже у середині VI ст. до н.е. ми спостерігаємо у регіоні справжній поселенський бум (Дод. Б. Рис. 87) [Крютченко, 2017, с. 60].

З середини VII ст. до н.е. засновуються перші грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря. Новоприбулі колоністи, майже одразу, встановили складні і різноманітні військові, культурні та торговельні зв'язки з місцевим населенням [Марченко, Шауб, 2003, с. 333-336].

Залюднення нових територій в результаті зростання кількості населення, збільшення надлишкового продукту з розвитком металургії заліза, зростання мобільності населення у зв'язку зі збільшенням ролі скотарства, налагодження стійких каналів обміну та наявність перманентної потенційної загрози від кочовиків призвели до збільшення кількості городищ. В нових умовах осіле населення створюючи укріплені пункти обирає дефензивну стратегію, задля контролю та захисту територій та сухопутних торгових комунікацій [Хохоровський, 1996, с. 217-219].

Серед пам'яток милоградської культури на території сучасної Білорусі більшість, навпаки, розташована в низовині, та їх форма не залежала від рельєфу місцевості. Проте, принцип розташування решти городищ тут лишався ідентичним [Лошенков, 1990, с. 13].

На вибір місця кожного окремого укріплення впливала необхідність використання певного типу рельєфу, з урахуванням господарчих та воєнних потреб, враховувались також особливості ґрунтів та розташування джерел води. Принципи організації місця укріплених поселень Лівобережного Лісостепу також притаманні носіям юхнівської культури [Каравайко, 2012, с. 17-18] та племен Середнього Дону [Шевченко, 2010, с. 110].

На низці юхнівських поселень, а також у Дніпро-Донецькому Лісостепу укріплення споруджувались не відразу. Зокрема, на городищі Пісочний Рів населення деякий час мешкало у відкритому селищі, на це вказує зафіксований під валом культурний шар (Дод. Б. Рис. 97) [Мельниківська, 1970, с. 20]. Аналогічна ситуація була помічена і на ділянці під валом городища Кудеярів Бугор [Падин, 1966 с. 137]. Тому можна припустити, що на ранніх етапах існування культура фортифікації не мала великого значення і складалася із стіни-частоколу чи низького полісаду.

Укріплені поселення Юхнова відрізняється від культур інших сусідніх територій. Так, укріплені лісостепові поселення займають більшу площу, та мають більш потужні оборонні споруди. Основна відмінність юхнівських городищ від мілоградських полягає, передусім в топографічних умовах. Так звані укріплення болотного типу характерні для милоградської культури [Лошенков, 2011, с. 39-49]. Наразі подібні поселення не було зафіксовані в Подесейні та Посеймі [Каравайко, 2013, с. 139-140]. На відміну від більшості одношарових мілоградських пам'яток, юхнівські городища мають культурні шари датовані більш пізнім часом. Передусім в романський період та в період Київської Русі. Однією з особливостей населених пунктів Десни є схил поверхні мису в напрямку річкового потоку. Іноді поблизу укріпленого пункту

фіксують відкриті селища. Площа таких поселень становить в середньому 0,3-1 га. Селища розташовані поза подібною агломерацією мають відносно невелику площу (0,1–0,6 га) [Каравайко, 2012, с. 22-23].

Ряд особливостей фіксується при порівнянні лісостепових городищ басейну межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця з укріпленими поселеннями милоградської, юхнівської, та городецької культур. Зазвичай, городища влаштовувалися на мисах, але милоградські мають форму, близьку до прямокутної [Лошенко, 1990, с. 3], тоді як на аналізованій нами території вони підтрикутних або округлих контурів.

Своєрідністю милоградських поселень є використання болот [Мельниковская, 1967 с. 26]. Серед лісостепових городищ можна виділити лише одне болотяне поселення – Сабинінське [Дьяченко, 2012, с. 178]. Певні відмінності є і у будові укріплень. Вали і рови милоградських городищ розташовані на півметровій відстані від майданчика поселення [Мельниковская, 1967, с. 29]. У Лісостепу ж рови часто влаштовувалися на схилі мису, тобто нижче майданчика самого поселення.

Городища городецької культури також влаштовувалися на мисах. Зазвичай, вони теж мають трикутну у плані форму. З напільної сторони захищені валом і ровом (іноді кількома валами і ровами). Уздовж валу, основу, якого становили пласти обпаленої глини, споруджувалася огорожа з подвійного тину, укріпленого стовпами. Простір між тинами було засипано землею [Моруженко, 1975, с. 11]. Такий тип деревоземляних стін зустрічається у басейні Сіверського Дінця (Люботин та інших).

Особлива увага приділялася доступу до джерел питної води. В деяких випадках колодязі знаходились в межах укріплень. Подібні об'єкти зафіксовані на Східному Більському [Шрамко, 1973, с. 84], Коломацькому [Радзиевская, 1981, с. 306] та Книшівському городищах [Гавриш, 2013, с. 48]. Однак, для більшості укріплень притаманне розташування по дрібних притоках та біля джерел, серед розгалуженої яругово-балкової системи. Варто підкреслити, що

городища не часто розташовувались на берегах великих річок [Моруженко, 1969, с. 12]. Втім, для племен Дніпровського лісостепового Правобережжя та носіїв городецької культури [Сарапулкіна, 2010, с. 44], навпаки, існують тенденцію тяжіння до великих водних артерій.

У лісостеповій зоні в басейні Дніпра та Дону навколо городищ існувала серія відкритих селищ-передгородь пов'язаних один з одним територіально (Черовносове, Караван та ін.). Шляхом цього утворювались своєрідні агломерації. Традиція розташування відкритих селищ поряд з укріпленими поселеннями притаманна для носіїв городецької [Сарапулкіна, 2010, с. 35, 38-39] та, певною мірою, юхнівської культур [Каравайко, 2012, с. 22-23].

Для планування більшості городищ у лісостеповій та лісовій зонах обирали прості форми з однорядною захисною лінією. Чітко простежується тяжіння до округлих форм, та організацію найпотужніших укріплень з напільного боку. У будові городищ багато спільного: наявність валів, ровів, розподіл на основне укріплення і предграддя тощо. Б.М. Граков, досліджуючи степове Кам'янське городище, зазначав, що за планом воно збігається з найбільшими городищами Лісостепу [Граков, 1954 с. 54–55]. Справді, можна говорити про спільну ідею, яку поклали в основу будівництва великих оборонних споруд Степу та Лісостепу. Зведення додаткових предградь з метою додаткового захисту або збільшення площі поселення притаманне культурам Лісостепу [Моруженко, 1989, с. 66-70] та милоградській культурі [Лошенков, 2011, с. 53]. Можливо, що в деяких випадках розділені захисними спорудами частини городищ використовувались для різних господарчих цілей.

Оборонні споруди городищ раннього залізного віку досить потужні як на той час, але відрізняються технічної простотою. Помітно прагнення населення максимально використовувати задля потреб оборони природні перешкоди, та уникнути зайвих витрат людського праці. Там, де місцевість дозволяла, вал і рів робили зі сторони плато. На решті ділянок лише посилювали крутизну схилів до 30-40°. Для цього верхня частина схилу на 10-

15 м зрізалася і виходила на горизонтальний майданчик завширшки від 3 до 8 м. У окремих випадках замість горизонтального майданчика уздовж скатів влаштовувався невеличкий рів. Нарешті, там, де схили посилювалися простим ескарпуванням їх верхньої частини, краєм городища все-таки іноді додатково насипали ще невеличкий вал заввишки близько 1 м. Вал, звісно, не служив серйозною перешкодою для нападників, але з дерев'яної огорожею міг приховувати захисників городища від стріл, дротиків і каміння [Шрамко, 1962, с. 189]. Кількість валів і ровів однією ділянки оборонної лінії коливається від однієї до чотирьох.

Серед лісових культур (дніпро-двинської [Алексеев, 1967, с. 146-147; Шадыро, 1985 с. 4-6], д'яківської [Сыроватко, 2016, с. 41-92] та штрихованої кераміки [Егорейченко, 1980, с. 82-89]) подібний будівельний прийом не відомий. У пізньоскіфський період серед населення Лісостепу [Крютченко, 2018, с. 118; Шевченко, 2010, с. 54] та у носіїв юхнівської культури [Каравайко, 2013, каталог] набуває популярності багаторядні системи оборони.

Як свідчать матеріали археологічних досліджень практично всі городища Лісостепу Східної Європи в скіфський час були місцями постійного проживання певної кількості населення. На це вказує розташування городищ в сприятливих топографічних умовах, прагнення розмістити городища ближче до джерел води чи навіть включити їх у межі захищені укріпленнями, потужність культурного шару та його насиченість. На більшості городищ досліджених шляхом розкопок, отримано достатньо переконливі докази інтенсивного життя у скіфський час. Більшість городищ інших культур також постійно використовувались місцевим населенням.

Населена частина городища перебувала на певній відстані від зовнішніх укріплень чого було цілком достатньо, щоб будівлі не піддавалися обстрілу у разі облоги ворогами. Ця заселена територія перебувала не в центрі городища, а ближче до його краю. Таке планування характерне як для степового Кам'янського городища, так і для городищ басейну Сіверського Дінця

(Люботинського та інших.) і Дніпровського Правобережжя (Немирівського, Пастирського, Трахтемирівського та інших.), однак, у їх конструкції є певні відмінності.

Особливістю городищ Правобережного Лісостепу є розташування великих джерел води та річок біля самих поселень, тоді як населення Лівобережжя переважно користувалося водою, джерело якої перебувало поза межами поселень. Для городищ Правобережжя та Побужжя характерною ознакою є наявність головного двору, розташованого всередині поселення (Грубське, Немирівське та інші) [Моруженко 1975, рис. 1–3; Дараган, 2017, 399, рис. 1].

Слід підкреслити, що у степовій Скіфії городища відрізняються від лісостепових матеріалами будови укріплень. Так, для будівництва укріплень степових скіфських городищ широко використовувалося каміння, іноді цеглу-сирець [Граков, 1954, с. 151; Погребова, 1958, с. 109], тоді як переважна більшість валів лісостепових городищ споруджена з землі та дерева.

Городища лісостепової течії Дніпра та Дону за площею розподіляються на шість класів: I клас - представлений невеликими поселеннями до 2 га; II клас - площею від 2 до 6,5 га; III й - від 7,5 до 10 га; IV клас - від 12 до 15 га; II та IV класи можуть бути згруповані в середні розміри. Зростання показників у цьому діапазоні є відносно послідовним, за винятком переходу між III та IV класами. V клас - великі поселення площею від 28 до 42 га. Клас VI репрезентовано городищами-гігантами [Білинський, 2018, с. 223]. Для пам'яток Дніпровського лісостепового Правобережжя площа коливається в межах 10-30 га, а іноді 200, 500, 700 га, навіть, більше, то для території Середнього Дону, Сейму та Верхів'ї Псла показник значно нижчий. Основна доля пам'яток на даній території, при потужності культурного шару в 0,2 – 0,4 м мають площу 0,5–7 га [Шевченко, 2010, табл. 5-6; Білинський, 2018, с. 215, рис. 1; Крютченко, 2017, с. 60]. У юхнівській культурі площа більшості городищ взагалі не перевищує 0,5 га [Каравайко, 2012, с. 17]. Майже 67% милоградських городищ утворюють

замкнені майданчики що не перевищують 1 га та лише 1,8 % - долають бар'єр у 4-9 га [Лошенков, 2011, с. 54-59, табл. 4].

За розмірами, зберігається цікава тенденція до зменшення середньої площі із заходу на схід, та з півдня на північ. Системи захисних споруд городищ Східної Європи всюди представлена валами, ровами та ескарпами. І хоча в більшості випадків їх залишки простежуються тільки зі сторони плато укріплення в давні часи проходили по всьому периметру [Тереножкин, 1961, с. 14; Пузикова, 1981, с.13–14.]. Вона підпорядковувалась природним формам рельєфу обраної для облаштування городища. В тих випадках коли укріплення проходили вздовж широкого напольного боку мису, то система захисту набувала дугоподібної форми. В тому випадку, якщо мис мав видовжену форму межа укріплення проходила в найвужчих місцях. Ці дії є показником прагнення максимально скоротити працевитрати на зведення захисних споруд, не втрачаючи обороноздатність.

Предграддя, що добудовувались до головного двору (центрального укріплення) та були додатковими спорудами, які прикривали вхід в основну частину поселення, відігравали значну роль в фортифікаційній системі. Найбільш яскраво ці городища представлені у басейні Дона та Ворскли. На городищах Сосонка та Кам'янка у Поворсклі виразно проявляється прийом прикриття предграддями проходів до центрального укріплення. Тут вхід до головного двору зі сторони річки прикриває північне та південно-західне предграддя. Невеликі розміри останнього (0,2 га) та відсутність на ньому культурного шару вказує на використання цієї ділянки лише з метою оборони. Вал, яким обнесено предграддя, має в плані ромбовидну форму та найзахідніша частина його виступає по відношенню до входу на городище на 75 м. Досить добре могла прострілюватися місцевість зі значного за площею північного предграддя. Завдяки цьому, населення городища і під час облоги могло користуватися водою з річки. Загалом на городищі Сосонка 1 три предграддя

захищають спуск до річки: два південно-західних та одне південне, що забезпечували надійний захист підходу до головного двору зі сторони річки.

У ворсклинській групі поселень особливо треба відмітити своєрідність Більського городища, чи скоріше, цілої системи городищ. Це два самостійних укріплення, пов'язаних між собою спільним валом, що охоплював територію, яка знаходиться між ними. Дослідження Б.А. Шрамка показали, що частини Більського городища відрізняються від згаданих раніше укріплень [Шрамко, 1957, с. 188-197]. Але, не дивлячись на своєрідність, все-таки в основній схемі Більського городища мають місце загальні риси, що зближують його з більш дрібними городищами поворсклинської групи. Це, передусім, наявність декількох менших за розмірами укріплень, оточуючих велике. Таким чином, типологічно він відноситься до типу IX. Городища другої групи, що складається з головного двору та предграддя, не отримали широкого розповсюдження на Сеймі. Городища третьої групи, що мають два та більше предградь, відсутні на Сеймі та Пслі.

Аналіз топографії укріплених поселень басейна Сули, Псла, Середнього Дону, верхів'їв Ворскли та Сіверського Дінця показує, що в даному регіоні основним за походженням та розповсюдженням є городища типу IV (головний двір з додатковими спорудами для захисту входу), а також типу V, які складаються з головного двору та предграддя, укріплені лише з боку поля. Тип IV у інших регіональних системах не знаходить аналогів, а тип V у середній течії Дінця та у Посеймі з'являється лише у середині VI – V ст. до н.е. [Гречко, Свистун, 2006, с. 18-29]. Таким чином картографування та їх аналіз системного полігону (його розпочали проводити ще у 80-х роках XX ст. Ю.М. Бойко та А.О. Моруженко виходячи зі схеми – поселення, локальна система поселень, регіональна система, регіон [Бойко, 1985, с. 83-89]) дозволив виділити та території Дніпро-Донського Лісостепу чотири регіональні системи: сейминську, ворсклинську (у середній течії), сіверсько-донецьку (у середній течії), північну – посульсько-донецьку. До складу останньої входять наступні

регіональні зони: Посулля, басейн Псла, верхня течія Ворскли та Сіверського Дінця, Середній Дон.

Систему розташування городищ по регіональним системам представлена у таблиці, показує, що кожна з них має певну особливість у типах городищ: у Посейм'ї основними за поширенням були I та II типи, у ворсклинській системі - I та IX, у сіверськодонецькій – I та III, а у посульсько-донецькій (північній) – I, II, IV та V типи.

Не дивлячись на деякі особливості, городища лісостепового межиріччя Дніпра та Дону об'єднують схожі топографічні та типологічні ознаки загального плану оборонних споруд. Цілком характерною рисою є розумне поєднання природних та штучних укріплень. Більшість городищ захищено ровами та валами лише з боку поля (I, II, V, та VI типи). Якщо схили мису зайнятого поселенням були достатньо круті, то вони цілком задовольняли потреби захисту. Там, де була потреба у більш істотних укріпленнях, вся площа городища з усіх боків оточувалась валами та ровами – III, IV, VII-X типи за класифікацією А.О. Моруженко [Моруженко, 1989, с. 32-43]. Наприклад, городище Циркуни займає мис, що плавно спускається у долину річки Харків. Природньої крутизни схилів тут було недостатньо. Тому вся територія головного двору була оточена валом, а у південній, найбільш вразливій частині, мис було перерізано двома валами та ровами [Шрамко, 1956, с.106].

По краю плато, що теж має пологі схили, розташоване Люботинське городище. Вся площа його обнесена валом та ровом [Шрамко, 1998, с. 22-40.]. Доволі складна система укріплень характерна для городища біля хут. Городище (сіверськодонецька регіональна система) [Буйнов, 2002, с. 93.], особливо, у східній частині, де оборонна лінія виходить на домінуючу над місцевістю висоту. Тут споруджена система з трьох, а на одній з ділянок, навіть, чотирьох валів та ровів. Це ключова позиція оборони. З захопленням її ворог отримував би можливість безперешкодно обстрілювати звверху усю територію поселення, тому укріплення тут були такими міцними [Шрамко, 1962, с. 31-45.].

Традиція укріплення городищ кількома предграддями з'явилася на теренах Лісостепу ще у передскіфський час [Тереножкин, 1961, с. 27, рис. 16] та широко розповсюджується тут з VI ст. до н.е. Поза кордонами Лісостепу вона зустрічається у милоградській культурі [Лошенков, 2011, с. 53]), в Дакії у низці кельтських оппідумів [Филип, 1961, с. 124, 126]. У більш пізній час, система оточення головного двору предграддями зустрічається також на слов'янських та ранньогерманських городищах [Шрамко, 1962, с. 188]. Таке широке розповсюдження та довготривале існування городищ з предграддями, напевно, не випадковість. Предграддя давали певну перевагу захисникам, тому що супротивник був вимушений декілька разів брати штурмом укріплення. До того ж, збільшувалася глибина оборони. Так, на городищі біля хут. Городище вона складала 55-132 м., на Караванському – 57-145 м, на Кам'янському - 90-135 м.

Для будівництва захисних споруд використовували ґрунт з рову, камінь, дерево та шар з внутрішнього майданчика городища. Вали на всій території представлені у двох варіантах. Перший - це залишки наземної дерево-земляної конструкції. В такому випадку під насипом валу, чи на схилі майданчика городища фіксуються стовпові ямки чи канавки, в яку кріпилася основа плетеної стіни, чи палісада.

Другий варіант – це була основа для дерев'яної конструкції розташованої над валом. В цьому випадку широке розповсюдження отримувала технологія пропікання глиняної серцевини валу. На городищах вона зазвичай фіксується в самій основі валу, в неї безпосередньо заглиблювалась стовпова конструкція дерев'яної стіни. Подібні шари зафіксовані на великій серії городищ скіфського Лісостепу [Ильинская, 1957. с. 243; Пузикова, 1969, с 45; Моруженко, 1985. с. 168; Бирюков, 1998, с. 98, 99; Синюк, Безруцкий, 2001. с 156, 157; Шевченко, 2007, с. 78; Крютченко, 2013, с. 155-162].

В лісовій зоні, на городищі Казарське д'яківської культури був зафіксований повністю пропечений вал [Монгайт, 1961, с. 66, рис. 27], в інших випадках простежуються лише окремі шари. Спорудження насипу з пропеченої

глини відомо також на городищах в басейні Оки — Льговському, Троїце-Пеленицькому, Шатрищенському, Казарському, Городецькому, Шишкинському [Монгайт, 1961, с. 66, рис. 27; Фоломеев, 1993, с. 7; Фоломеев, 1994, рис. 1, 2], за даними дослідників цей метод характерний для IV—III ст. до н. е. Серед д'яківських городищ ідентичні за структурою вали відомі на пам'ятках Савіки, Коробово, Троїцке, Луковня II [Смирнов, 1986, с. 88, рис. 1; Александровский 1998, с. 337]. На пам'ятках городецької культури цей прийом теж відомий, однак в деяких випадках замість ядра використовувався камінь [Сарапулкіна, 2010, с. 54]. Аналогічна техніка зафіксована і в валах милоградських городищ (Дод. Б. Рис. 100) [Лошенко, 2011, с. 60-85].

Загальна картина підтверджує висновки дослідників про вплив природно-географічних умов на характер будівельних традицій місцевого населення. Яскравим прикладом цьому служить локальні відомості про використання каменю при зведенні захисних споруд. При цьому розселення споріднених племен відбувалось у схожих ландшафтах та кліматичних зонах [Ріман, 1985], тому часто за спільним ГКТ стоїть і етнічна близькість.

Можна говорити про те, що укріплення Дніпро-Донецького Лісостепу відповідають в цілому рівню розвитку фортифікаційної справи Європи VI – V ст. до н.е. Простих фортифікацій було достатньо для захисту від набігів нечисельних груп кочовиків чи розбійницького нападу сусідів. Хоча поява у V – IV ст. до н.е. багаторядних захисних ліній свідчить про деякі зміни у військовій тактиці. Можливо тактику набігів змінив безпосередній штурм захисної лінії. Однак, ще не настав час створення складних укріплень з ламаної лінією валів та додатковими укріпленнями, а проти широкомасштабної агресії всі вищеописані городища не змогли би встояти. Концентрація населення в цей час була ще незначною. Традиції зведення фортифікацій населенням скіфського часу східноєвропейського Лісостепу не мають свого продовження в III–I ст. до н.е. Захисні споруди та городища зарубинецької культури істотно відрізняються. Тому ми сьогодні, часто за загальним абрисом профілю валу та

рову, можемо говорити про належність городища до скіфського часу. Все це, як і спорудження “товстих” («розкопаних») могил у Степу, що також є візитівкою скіфів, пов’язано зі специфічною конструкцією насипу. На нашій території наступний прорив у сфері настає лише після виникнення ранньофеодальної держави – Київської Русі.

Отже, порівняння городищ басейну Лівобережжя Дніпра та Сіверського Дінця з іншими районами дає можливість виявити загальні принципи розташування створення та укріплення поселень і підкреслити ті особливості, що склалися у близьких за побутом і господарством племен у схожих географічних умовах. На території Дніпро-Донецького Лісостепу існувала розвинена мережа укріплень. Для спільного захисту населення регіону було споруджено довгий вал, який перекривав вільний прохід для номадів уздовж Муравського Шляху біля с. Перекіп на Харківщині. Городища півночі регіону (Сейм та Верхній Псел) мають значно менші розміри у порівнянні з Посуллям, Ворсклою та Дінцем. Доволі специфічними є і дерево-земляні конструкції Посейм’я (декілька рядів канавок, “житлові” стіни). Близькі конструкції виявлено на Дону (Дод. Б. Рис. 96), що, імовірно, пов’язані з заселенням цього регіону з Сейму [Медведев, 1999, с. 66-89; Пузикова, 1996, с. 210; Пузикова, 1999, с. 279]. На тлі всіх городищ, виділяється Більське. Цей феноменальний комплекс було створено не з метою захисту величезної незаселеної території, а як центральне місце племен Дніпро-Донецького Лісостепу середини VI - V ст. до н.е.

Таким чином, за доби раннього заліза населення Дніпро-Донецького Лісостепу мало будівельні традиції генетично пов’язані з Дніпровським Правобережжям (Дод. Б. Рис. 89 – 95). З середини–другої половини VI ст. до н.е. на основі власних специфічних природно-географічних умов проходить процес формування власної традиції. Спільні походження та екологічна ніша, сприяли створенню близьких укріплень в межах даного етнокультурного масиву племен. Вже у VI–V ст. до н.е. деякі особливості будови укріплень

перейняли північні лісові племена (захисне предграддя, багаторядна система захисту, пропечена серцевина валу).

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненої роботи вдалося отримати повну і системну характеристику захисних споруд Дніпро-Донецьких городищ скіфської доби. Це доповнює знання щодо історії військового мистецтва давнього населення Лівобережної Лісостепової України доби раннього заліза.

У вивченні городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу автором виділено 4 основні етапи їх дослідження, що характеризують процес накопичення даних та поступового формування на теренах України та Росії археологічних шкіл з орієнтованих на вивчення скіфської епохи. Перший охоплює час здебільшого топографічних згадок та триває до XIX ст., тобто до перших археологічних досліджень. Накопичення неконкретизованих даних по різноманітним пам'яткам минулого стало причиною появи перших на нашій території археологічних досліджень.

Городища локалізувалися на високих берегових мисах, або на краю плато, зазвичай в зоні крупних лісових масивів, на відстані від великих річок. Вони були різноманітних типів, в залежності від їх розташування, характеру оборонних споруд та наявності предградь. Типологізація городищ дозволила виділити певні типи укріплень, які характерні тільки для кожного окремого локального регіону, але в цілому автор згоден з типологією А.О. Моруженко. Найбільш розповсюджені поселення простої схеми, які мали головний двір укріплений лише з напільної сторони. Городища з круговою системою оборони відомі на Ворсклі та Сіверському Дінці, разом з найбільш складними системами укріплень, особливо на Ворсклі: з двома, трьома і навіть з чотирма предграддями. Для ворсклинських поселень характерне розташування предграддь навколо головного двору. У сіверськодонецькій групі основним типом були городища з примикаючим до нього з одного боку предграддям, якщо ж їх два, то друге примикає до першого. Значна частина поселень зі

складною системою оборонних споруд була збудована за єдиною схемою, але в той же час існують городища, на яких простежується їх розвиток від простих форм до більш складних.

Запропонований варіант систематизації городищ, що базується на розумінні принципів оборони. Виходячи з того, що в ході створення городища, шляхом комбінації природних і штучних перешкод, захисники зводили кругову оборону поселення і не обмежувалися укріпленням лише напільного боку. За принципом будови, враховуючи фактор їх просторового розвитку в часі виділено шість типів городищ. Водночас, ми визнаємо, що на сучасному рівні знань класифікація А.О. Моруженко не має альтернатив.

Укріплення склалися з валів та ровів. Невід'ємною частиною оборонних споруд були дерев'яні конструкції. Часто використовувалось ескарпування схилів мису з метою посилення лінії оборони. Надійний захист входу досягався низкою різноманітних заходів: розташуванням його в найбільш недосяжній частині городища, або зведенням додаткових укріплень, чи добре обміркованим плануванням інших частин укріплення, або особливим розташуванням предграддь. Результатом цього була можливість використання тактики фланкованого обстрілу.

Однією з важливих авторських доробок у вивченні оборонних споруд є розробка типології надвальної дерев'яної конструкції. В світлі останніх публікацій з'явилася можливість створити типологію, засновану на будівельних особливостях і функціональному призначенні дерев'яних конструкцій. Нам вдалося виділити три типи конструкцій. До першого типу відносяться вали, які в своїй основі мали свого роду секції, заповнені сумішшю глини з чорноземом. Такі конструкції були широко відомі в Європі. У західній літературі вона іменуються *Kastenbou*. На території Дніпровського Лівобережжя цей тип укріплень представлений на Люботинському і Каменському городищах.

Другий тип представлений укріпленнями, дерев'яна стіна яких фіксувалася безпосередньо у верхній частині валу і зовні не мала жодного додаткового кріплення. Ймовірно, саме при зведенні укріплень подібного роду застосовувалася технологія пропалювання серцевини валу, щоб додати стовпам велику стійкість. Інколи допускалося існування похилого насипу, який захищав деревину від підпалу (Сосонка, Циркуни). Третій тип представлений секційними укріпленнями, що мали з тильного боку піднесення з дерева або землі, що служило опорою конструкції, а також що полегшувала підхід військ до укріплень. Важливо відзначити, що в даного типу споруд не були жодних пристосувань для захисту від підпалу (Велике Сторожове, Трахтеміров, Східний Більськ). Подальші дослідження в цій області дозволять перевірити правильність даних спостережень.

У роботі висвітлене питання про працевитрати при спорудженні городищ скіфського часу. Автори минулих років частенько обмежувалися лише припущеннями, якщо не рахувати роботу В.М. Грицюка і І.А. Ефремова, але і вона торкається тільки Більського городища. Для розрахунків трудовитрат в період раннього і пізнього середньовіччя, вже давно розроблені і активно використовуються метричні системи. Аналогів для скіфського часу доки не існує. У даному дослідженні ми розглядаємо цю проблему, залучаючи досягнення фахівців в різних областях і хронологічних періодах. Всі розрахунки проводилися за даними Люботинського городища. На тлі сучасних експериментів, етнографічних паралелей та розрахунків наведено, що захисні споруди зводились у короткий термін та не були довгобудами.

Цікавих висновків вдалося дійти при детальному розгляді питання про пропікання серцевини валу. Ця техніка дійсно мала місце на ряді городищ басейна Дону та Дінця. Вдалося простежити певну закономірність її використання. До неї зверталися лише в тому разі якщо частокіл або стовпи по гребню валу не заривали в материк, тобто для фіксації стовпів на гребні. Через

складність проведення робіт такого характеру для ця техніка притаманна лише для першого будівельного періоду.

В ході створення реконструкції захисних споруд, були використані авторські напрацювання з типології, а також принцип контролю схилів. Це дозволило з використанням програми AutoCAD провести графічну реконструкцію низки давніх укріплень.

Наведено, що перші укріплення з'явилися ще у 2 й половині – середині VI ст. до н.е. Практика їх зведення продовжувалась до кінця IV ст. до н.е. Частина укріплень створювалась на вже наявних до того відкритих селищах, інша одразу як укріплений пункт.

Проведена робота з картографування усіх відомих на сьогодні городищ. Завдяки чому нам вдалося встановити, що місце розміщення городищ тяжіло до старовинних торгівельних шляхів та простежити певну систему у їх розміщенні. Виокремлюється з цього кола система штучних укріплень навколо Перекіпського валу (Коломацьке, Грашківське, Іллюхівське, Старовалківське городища), які перетинали сухопутний Муравський шлях. Схожу, але більш масштабну ситуацію ми спостерігаємо на Більському городищі, де укріплення Великого валу, перекривають вододіл, між басейнами Сухої Груні та Ворскли.

Перші городища в лісостеповому міжріччі Дніпра та Сіверського Дінця відомі серед пам'яток бондарихінської культури, склалися вони лише з одного головного двору. Час появи більшості городищ можна окреслити середньоскіфським часом. Система укріплення предграддями з'явилася на теренах Дніпровського Правобережжя у чорноліський час та розповсюджується на Лівобережжі з VI ст. до н.е., особливо на пам'ятках V ст. до н.е. Простежено, що традиція фортифікаційного будівництва населення Дніпро-Донського Лісостепу не має місцевих коренів і була привнесена на цю територію у сформованому вигляді з Правобережжя.

Локальні особливості городищ підпорядковані кільком факторам. Здебільшого менша площа укріплень притаманна для пам'яток розміщених на теренах Дніпровської низовини, в той час, як городища в межах Середньоруської Височини дещо більші за площею. Іншим важливим фактором є риса часу, ранні укріплення прості та мають однорядну захисну лінію, для пізніх характерна багаторядна лінія оборони. Усебічний розгляд матеріалів, відомих нам на сьогодні у лісостеповому міжріччі Дніпра та Сіверського Донця виявив, що за наявності низки локальних особливостей городища даної території містять ряд загальних рис. Вони свідчать про певну єдність традицій їх будови, що могли сформуватися на цій території лише в результаті довготривалих неперервних контактів племен, які тут проживали.

Підтверджуються висновки дослідників про вплив природно-географічних умов на характеристики будівельних традицій. За розмірами та плануванням городища Східноєвропейського Лісостепу становлять єдину групу, яка відрізняється за своїми характеристиками від сусідніх регіонів. Можна говорити про те, що укріплення Дніпро-Донецького Лісостепу відповідають в цілому рівню розвитку фортифікаційного будівництва Європи VI – V ст. до н.е. Простих фортифікацій було достатньо для захисту від набігів нечисельних груп кочовиків чи розбійницького нападу сусідів. Хоча поява у V – IV ст. до н.е. багаторядних захисних ліній свідчить про деякі зміни у військовій тактиці.

ДОДАТКИ

Додаток А. Таблиці

Табл 1. Каталог городищ Дніпро-Донецького Лісостепу

	Назва городища	Площа в Га	Тип будови укріплень						Ступінь дослідженості					Джерела та література
			I прості	II з предтр	III з вухами	IV багаторядні	V з дитинцем	VI тип Більськ	Досліджена площа м ²	Стационарне/Сховище	Досліджена укріплень	План укріплень	Датування (ст. до н.е.)	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
Ворскла														
1.	Більськ	>5000					+	+	>60000		+	+	VI-IV	Шрамко, 1987
2.	Борисовка	7,58		+								+	VI-IV	Дьяченко, 2016
3.	Борисовка-1											+	VI-IV	Сарапулкіна, 2014
4.	Борисовка-2												VI-IV	Сарапулкіна, 2014
5.	Високе	1,88	+						Шурф			+	VI-IV	Дьяченко, 2016
6.	Городне										+	+	VI-IV	Моруженко, 1975
7.	Грашкове			+								+	VI-IV	Моруженко, 1975
8.	Журавне 3												VI-IV	Осадчий, Коротя, Берест, 2006

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
9.	Зарічне 2					+				сх	+	+	VI-IV	Осадчий, Коротя, Берест, 2006
10.	Зарічне 3		+								+	+	VI-IV	Осадчий, Коротя, Берест, 2006
11.	Кам'янка	9,09			+						+	+	VI-IV	Дяченко, Задников, 2015
12.	Кардашів Вал (Опішня)	4,1	+								+	+	VI-IV	Гейко, Коваленко, Сапегін, Троцька, 2003
13.	Коломак			+								+	VI-IV	Радзиевская, 1992
14.	Мощеное	0,29		+								+	VI-IV	Дьяченко, 2016
15.	Ново-Іванівка												VI-IV	Археологія та стародавня історія Полтавської області
16.	Полкова Микитівка		+						4413		+	+	VI-IV	Моруженко, 1988
17.	Пороз 1	20	+									+	VI-IV	Дьяченко, 2016
18.	Серетино												VI-IV	Сарапулкіна, 2014
19.	Смородіно	0,44	+									+	VI-IV	Дьяченко, 2016
20.	Сосонка 1	13,9			+						+	+	VI-IV	Моруженко, 1975
21.	Сосонка 2		+									+	VI-IV	Осадчий, Коротя, Берест, 2006
22.	Сосонка 3	6,5				+				сх		+	V-IV	Осадчий, Коротя, Берест, 2015

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
23.	Стасі	28	+									+	VI-IV	Супруненко, Гейко, Кулатова, 1999
24.	Хрущова Микитівка											+	VI-IV	Моруженко, 1975
25.	Чернеччина		+									+	?	Осадчий, Коротя, Берест, 2006
Псел														
26.	Бездрик	12,93				+					+	+	VI-IV	Гречко, Берест, Коротя, Осадчий, Крютченко, 2016
27.	Битиця	6,5	+								+	+	VI-IV	Сухобоков, Юренко, 2003
28.	Бушмено	1,15											VI-IV	АКР т. 2
29.	Вакалівщина	8									+		VI-IV	Коротя, Кравченко, 2003
30.	Ворожба	5,42				+					+	+	VI-IV	Ляпушкин, 1961
31.	Горналь	0,62	+									+	VI-IV	АКР т. 2
32.	Горналь 2	0,3	+									+	VI-IV	АКР т. 2
33.	Гочево	0,18		+								+	VI-IV	АКР т. 1
34.	Долгий Колодезь 3	0,26	+									+	VI-IV	АКР т. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
35.	Долгий Колодезь 4	0,96										+	VI-IV	АКР т. 1
36.	Картамышево	0,8	+									+	VI-IV	АКР т. 2
37.	Картамышево 2	0,12											VI-IV	АКР т. 2
38.	Книшівка	5,35		+					5661		+	+	VI-IV	Гавриш, 2000
39.	Корочка	1,36	+									+	VI-IV	АКР т. 1
40.	Кривицькі Буди	0,75		+								+	VI-IV	АКР т. 1
41.	Малий Вистороп	4,8											VI-IV	Фукс, 1930
42.	Токарі	5,23			+						+	+	VI-IV	Білінський, 2015
43.	Черевки	3,23		+					>2			+	V-IV	Шерстюк, 2019
Сейм														
44.	Артюшково	0,57	+									+		АКР т.2
45.	Боржок	0,61										+		Билинский, 2012
46.	Будища	1	+			+						+		Билинский, 2012
47.	Буканово	0,71	+									+		АКР т.2
48.	Бунякіне 1	1,8	+						Шурф	сх		+	V-IV	Каравайко, 2015
49.	Бунякіне 2	0,46												Билинский, 2017
50.	Вікторове (Барвінкова Гора)	0,45	+									+		Билинский, 2017
51.	Воргол	1,3				+					+	+		Білінський, 2011
52.	Глебово	0,4									+	+	VI-СЕР. V	АКР т.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
53.	Горки 2	0,59	+									+		Каравайко, 2015
54.	Дроняєво													Чубур, 2002
55.	Івановское	1,73	+									+		АКР т.2
56.	Івановское 2	0,62				+						+		АКР т.2
57.	Іоніне		+									+		Билинский, 2012
58.	Камінь	0,4										+		Билинский, 2012
59.	Комаровка	1,12	+									+		АКР т.1
60.	Котлево	0,61	+									+		АКР т.1
61.	Кузіна Гора	0,95				+			4700			+	VI-СЕР. V	АКР т.1
62.	Лещинівка 2	0,28	+									+		АКР т.1
63.	Ліново	0,8	+						Шурф	сх		+	V-IV	Каравайко, 2015
64.	Ліпіно	0,96										+		АКР т.2
65.	Мариця	0,73	+						3950		+	+	VI-СЕР. V	Пузикова, 1981
66.	Мешково	0,24	+									+		АКР т.1
67.	Мешково 2	0,55	+									+		АКР т.1
68.	Моїсєєве	0,98										+		АКР т.1
69.	Мухіно	0,59	+									+		АКР т.1
70.	Нартово	0,39									+	+	VI-СЕР.V	Пузикова, 1969

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
71.	Нова Слобода					+						+		Каравайко, 2015
72.	Нова Слобода 2	0,4	+						Шурф	сх		+	V-IV	Каравайко, 2015
73.	Переверзєве 1	0,325	+						2768		+	+	VI-СЕР. V	АКР т.1
74.	Переверзєве 2	0,315				+							VI-СЕР. V	АКР т.1
75.	Плаксіне	0,48				+						+		АКР т.1
76.	Погорелівка	0,51	+									+		АКР т.2
77.	Погорелівка 2	0,82										+		АКР т.2
78.	Пригородня Слободка	0,43				+						+		АКР т.2
79.	Путівль (Микільська Гірка)		+									+		Билинський, 2012
80.	Ратманово 2	0,55	+											АКР т.1
81.	Ратмоново 1	0,5	+									+		АКР т.1
82.	Ратське	0,6	+									+		АКР т.1
83.	Рильськ	1,67	+									+		АКР т.2
84.	Рильськ 2	0,88		+								+		АКР т.2
85.	Ротівка	≈1	+						Шурф	сх		+	V-IV	Каравайко, 2015
86.	Сваркове		+									+		Билинський, 2012
87.	Солов'ївка	0,65	+									+		АКР т.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
88.	Спасьське	0,52												Билинский, 2012
89.	Сухая	4,6										+		АКР т.2
90.	Тураївка	0,6	+									+		АКР т.1
91.	Тураївка 2	0,4	+									+		АКР т.1
92.	Ховзівка	0,59	+									+		Билинский, 2017
93.	Чечевизня 2	0,72											VI- СЕР.V	АКР т.2
94.	Шатохіне	0,46				+						+		АКР т.2
95.	Ширяєво	0,91	+						>300		+	+	VI-СЕР. V	Каравайко, 2017
96.	Щуклінка	1,44							312			+		АКР т.1
97.	Юр'ївка	0,54				+						+		АКР т.1
Сіверський Донець														
98.	Бараново	1,4		+					3			+	V-IV	Ляпушкин, 1961
99.	Большое Городище											+		Ляпушкин, 1961
100.	Велика Гомільша	7	+						<150		+	+	V-IV	Шрамко, 1962
101.	Верхньояблучково		+									+		Сарапулкіна, 2014
102.	Водяне	2,5		+					2677	сх	+	+	V-IV	Гречко, Свистун, 2004
103.	Городище	32					+		1951		+	+	V-IV	Гречко, Буйнов, 2005

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
104.	Дмитріївка													Сарапулкіна, 2014
105.	Донецьке	2		+					<1100	сх	+	+	V-IV	Шрамко, 1962
106.	Зайцівське													Окатенко, 2016
107.	Знам'янське					+						+		Свистун, Квитковский, Юшков, 2016
108.	Іллюхівське			+										Окатенко, 2016
109.	Караван	3,2		+					300		+	+	VI-IV	Шрамко, 1957
110.	Коробові Хутори	1,5				+			<1500		+	+	V-IV	Колода, 2004
111.	Костенкі (Закозарівське)	12,5	+									+		Гречко, 2010
112.	Костів					+						+		Окатенко, Свистун, 2017
113.	Кочеток 2					+						+		Свистун, 2006
114.	Кошляково 1													Дьяченко, 2016
115.	Крапівне 1													Дьяченко, 2016
116.	Люботин	4,2	+						7193		+	+	VI-IV	Шрамко, 1998
117.	Мартове					+						+	V-IV	Крыганов, 1992
118.	Мохнач	1,4	+						<1600		+	+	V-IV	Колода, 2002
119.	Нововодолазьське		+							сх				Окатенко, 2016
120.	Одринське		+											Окатенко, 2016
121.	Петропавлівка	2,3				+						+		Дьяченко, 2016

1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
122.	Ракітнянське													Окатенко, 2016
123.	Сабиніне	≈ 2,6							Шурф	сх		+	V-IV	Шрамко, 1962
124.	Сажное													Сарапулкіна, 2014
125.	Стара Симонівка													Окатенко, 2016
126.	Старовалківське													Окатенко, 2016
127.	Староводолазьське		+											Окатенко, 2016
128.	Таранівка	2,2	+						17	сх		+	V-IV	Крютченко, 2016
129.	Філіпове 1													Дьяченко, 2016
130.	Філіпове 2	≈ 2,30							Шурф?	сх			V-IV	Дьяченко, 2016
131.	Холки													Сарапулкіна, 2014
132.	Хорошівське	33	+						83	сх	+	+	V-IV	Шрамко, 1991
133.	Циркуни	3,65		+					≈1000		+	+	К. VI-поч. III	Крютченко, 2016
134.	Червоносівське	4,4	+						2			+	V-IV	Задников, Шрамко, 2003
135.	Чернецький Яр	1,2	+						27,5	сх		+	V-IV	Корохіна, Окатенко, 2004
136.	Щербинівське													Окатенко, 2016
137.	Яблочново	3,27	+									+		Сарапулкіна, 2014
138.	Яковлівське	1,14	+						25	сх		+	V-IV	Ляпушкін, 1961

Сула														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	12	13	14	15	16
139.	Басівка	170					+		1206		+	+	К. VI- поч. III	Іллінська, 1965
140.	Ведмеже	1,35		+								+	VI-IV	Гречко, Берест, Коротя, Осадчий, Крютченко, 2016
141.	Великі Будки (Січ)	1,42	+									+	V-IV	Ильинская, 1967
142.	Глинськ	14,1				+			762		+	+	VI-IV	Гейко, 2000
143.	Клепачі	9,2											VI-IV	Ляпушкин, 1961
144.	Малий В'язівок	30											VI-IV	Ляпушкин, 1961
145.	Монастирище												VI-IV	Копилов, 1946
146.	Свиридівка	7,56	+						130			+	VI-IV	Білозор, Гейко, 2002
147.	Сухоносівка	5,8		+								+	VI-IV	Іллінська, 1949
148.	Хитці	3,45											VI-IV	Іллінська, 1949

Табл. 2. Дослідження захисних споруд Дніпро-Донецького Лісостепу.

№	Назва городища	Місце перетину/підчистки	Досліджений елемент			в`їзд	Примітки	Автор та рік розкопок
			вал	рів	ескарп			
	Ворскла							
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Кам'янка	Західна частина головного двору	+					Моруженк, 1968
2	Сосонка	Східна частина головного двору	+	+				Моруженко, 1968
3	Полкова Микитівка	Північно-Східна частина городища	+					Моруженко, 1969
4	-	Південна частина укріплення	+					Моруженко, 1969
5	Мащанка	Пошкоджена ділянка	+				Частково досліджений вал	Приймак,Коротя,Осадчий, 2006
6	Зарічне 2		+					Приймак,Коротя,Осадчий, 2006
7	Зарічне 3		+					Приймак,Коротя,Осадчий, 2006
								.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8	Кардашів Вал		+	+				Троцька, 2002
9				+				Троцька, 2002
10	Городнос							Моруженко, 1969
11	Коломацьке	Головний двір		+				Радзієвська, 1992
	Ворскла-Псел							
	Більськ	Східне укріплення						
12	-	Північно-східна частина укріплення	+				Частково досліджений вал	Шрамко, 1961, с. 26, табл. 14
13	-	Південний в'їзд				+		Шрамко, 1966, с. 21, табл. 18; 1972, с. 3—5
14	-	Південна частина укріплення	+	+				Шрамко, 1966
15	Більськ	Південна частина укріплення	+				Розкоп по грабеню вала	Шрамко, 1967, с. 27, табл. 19
16	-	Східна частина укріплення	+	+				Шрамко, 1971, с. 6—14; 1972, с. 1—3
17	-	Південний вал	+	+				Гречко, Крютченко, 2018
18	-	Куземинське укріплення						
		Велике укріплення						
19	-	Північна частина валу	+					Скорий, Супруненко, Приймак, Коротя, 2008

1	2	3	4	5	6	7	8	9
20	-	Північно-східна частина валу	+	+				Гречко, 2014
	-	Велике укріплення						
21	-	Західна частина укріплення	+					Граков, 1959
22	-	Західна частина укріплення	+				Частково досліджений вал	Гречко, Крютченко, 2016-17
23	-	Східна частина укріплення	+	+				Шрамко, 1988-89
24	-	Східна частина укріплення	+					Шрамко, 1966
25	-	Північна частина валу	+	+			Частково досліджений вал	Шрамко, 1966
26	-	Північна частина валу	+					Шрамко, 1977
27	-	Західна частина укріплення	+					Шрамко, 1977
28	-	Північна частина валу	+					Гавриш, 2006
29	-	Північна частина валу	+	+				Гавриш, 2006
30	-	Західна частина укріплення	+	+				Кулатова, 1997
31	-	Західна частина укріплення	+	+				Кулатова, 2000
32	-	Північна частина валу	+					Приймак, 2006
33	-	Північна частина валу	+					Шрамко, 1967
34	-	Північна частина валу	+	+				Городцов, 1906
		Західне укріплення						

1	2	3	4	5	6	7	8	9
35	-	Східна частина	+				Частково досліджений вал	Гавриш, 2006
36	Більськ	Південна частина укріплення	+	+				Шрамко, 1987
37	-	Південна частина укріплення	+				Частково досліджений вал	Шрамко, 1966
38	-	Західна частина укріплення	+	+				Городцов, 1906
	Псел							
39	Книшівка	Північно-Східна ділянка основного укріплення	+	+				Гавриш, 1989
40	-	Передграддя	+	+				Гавриш, 1993
41	-	В'їзд на головний двір	+	+		+		Гавриш, 1993
42	Битиця	Основне укріплення	+	+				Сухобоков, Григорьев, 1985
43	Вакаловщина		+					Приймак, Коротя, Осадчий, 2006
44	Бездрик		+	+				Приймак, Коротя, Осадчий, 2007
45	-		+				Часткове дослідження валу	Приймак, Коротя, Осадчий, 2008
46	Ворожба		+					Приймак, Коротя, Осадчий, 2009
47	Токарі		+					Приймак, Коротя, Осадчий, 2009

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Сейм							
48	Мариця	Східна частина внутрішнього валу	+					Пузикова, 1974
49	-	Схил городищенського миса	+					Пузикова, 1973
50	-	Північна частина укріплення	+	+				Пузикова, 1975-1976
51	-	Південна частина укріплення	+	+				Пузикова, 1975-1976
52	Нартове	Західна частина укріплення	+	+				Пузикова, 1969
53	-	Південна частина укріплення	+					Пузикова, 1969
54	-	Північна частина укріплення	+					Пузикова, 1969
55	Переверзево 1	Західна частина укріплення	+	+				Пузикова, 1979
56	Переверзево 1	Південно-західна частина укріплення	+	+				Пузикова, 1979
57	-	Південна частина укріплення	+	+				Пузикова, 1979
58	Ширяєво	Північно-східна частина укріплення	+					Ільїнська, 1950
59	Воргол	Східне городище	+	+				Березовець, 1955
60	Глебівське	Напольна сторона	+	+				Пузикова, 1997, с. 100-101
61	-	Напольна сторона	+	+				Пузикова, 1997, с. 100-101

	Сіверський Донець							
1	2	3	4	5	6	7	8	9
62	Городище	Східна частина зовнішньої лінії укріплень	+				Розкоп по гребеню валу	Буйнов, 2001
63	Циркуни	Другий двір	+				Підчистка валу	Гречко, 2005
64	-	Головний двір	+	+				Пеляшенко, Крютченко, 2008
65	-	Третій двір	+	+				Пеляшенко, 2010
66	-	Головний двір	+	+				Пеляшенко, 2010
67	-	Східний ескарп	+	+	+			Пеляшенко, 2015
68	Велика Гомільша	Північна частина укріплення	+	+				Семенов-Зусер, 1949
69	-	Північна частина укріплення	+					Семенов-Зусер, 1949
70	-	Північна частина укріплення	+					Семенов-Зусер, 1949
71	Водяне	Зовнішня лінія укріплень	+	+			Рів досліджений частково	Колода, 2003
72	Караван	Головний двір	+	+				Шрамко, 1958
73	-	Головний двір	+					Шрамко, 1961
74	Люботин	Північна частина укріплення	+	+				Шрамко, 1961
75	-	Східний в'їзд				+		Шрамко, 1962
76	Хорошео	Зовнішня лінія укріплень	+				Частково досліджений вал	Шрамко, 1952

1	2	3	4	5	6	7	8	9
77	Донецьке	Вал	+					Шрамко, 1957
78	Мохнач	Північна лінія укріплень	+	+				Колода, 2001
79	Мохнач	Східна частина укріплення	+					Колода, 2002
80	-	Головний двір						Шрамко, 1953
81	Коробові Хутори	Західна сторона верхньої лінії укріплень	+					Шрамко, 1954
82	Перекипський вал	Західна ділянка	+	+				Окatenко, Крютченко, 2016
		Сула						
83	Басівка	Північний вал	+				Шурф на місці розораного вала	Ільїнська, 1947
84	-	Башта	+				Частково досліджений вал	Ільїнська, 1957
85	-	Аршавське	+	+				Болтрик, Бунятян, Фіалко, 1992
86	-	Аршавське	+	+				Болтрик, 1993
87	-	Малий Городок	+					Болтрик, 1994
88	Глинськ	Південна частина укріплення	+					Гейко, 1995
89	Свиридівка		+					Гейко, 1997, с. 57-58

Табл. 3. Особливості будови валу

Табл. 3. Особливості будови валу																		
Назва городища	Місце перетину/ підчистки в системі укріплень	Конструктивні особливості будови Валу																
		Залишки деревоземляної конструкції валу						Тип конструкцій валу				Сруктура насипу валу						
		На рівні денної поверхні			В тілі валу		Зали шки кам'я них елеме нтів	Багаторядний	Вал I	II Вал з ДЗ зверху	III Руїни наземної ДЗ	Глиняна кресіда	Заворотня стратиграфія	Основа у зовнішній частині	Основа у внутрішній частині	Пропечення	Мішаний ґрунт	Глиняне ядро
		стовпові ями	дерево	канавка	стовпові ями	Дерево												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Кам'янка	Західна частина головного двору	+									+				+	?		
Сосонка	Східна частина головного двору				+					+					+	+		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
	Західна частина укріплення				+					+				+				
	Західна частина укріплення																	
Більське городище	Східна частина укріплення	+	+		+					+	+			+				
	Східна частина укріплення				+						+				+			
	Північна частина валу																	
	Північна частина валу																	
	Західна частина укріплення																	
	Північна частина валу	+	+		+						+			+				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
	Північна частина валу										+			+				
	Західна частина укріплення																	
	Західна частина укріплення																	
	Північна частина валу																	
	Північна частина валу										+			+				
	Північна частина валу																	
	Західне укріплення																	
	Східна частина																	
	Південна частина укріплення			+	+						+			+				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Циркунівське городище	Другий двір				+					+						+		
	Головний двір			+						+	+		+					
	Третій двір								+				+					
	Головний двір		+					+			+	+						
	Східний ескарп									+								
Велика Гомільша	Північна частина укріплення		+							+						+		+
	Північна частина укріплення		+							+						+		+
	Північна частина укріплення		+							+						+		+
Водяне городище	Зовнішня лінія укріплень									+						+		
Караванське городище	Головний двір					+				+						+		

Табл. 4. Конструктивні особливості будови рову.

Назва городища	Місце перетину/підчистки в системі укріплень	Конструктивні особливості будови Рову									
		Профіль рову						Додадкові елементи			
		Трапеція	Трикутник	Трикутник з майданчик ом	Трикутник з майданчик ом та канавкою	Вузка та глибока канавка	Заокруглен ий	канавки	стовпові ямки	Зовнішня обваловка	укріплення схилів
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Кам'янка	Західна частина головного двору										
Сосонка	Східна частина головного двору		+								
Полкова Микитівка	Північно-Східна частина городища										
	Південна частина укріплення										
Мащанка	Пошкоджена ділянка										
Зарічне 2											
Зарічне 3											
Опішнянське			+		+						
								+			

Табл. 5. Городища-сховища Дніпро-Донського Лісостепу.

№п.п.	Назва пам'ятки	Басейн ріки	Площа (в га)	Потужність культурного шару (в метрах)	Тип за О.О. Моруженко		Досліджена площа м ²	Датування (століття до н.е.)
					клас	тип		
1.	Аверіно	Середній Дон	12	—	I	I	<200	V— початок III
2.	Волошино III	Середній Дон	6	0,6	I	VII	Шурф	V— початок III
3.	Волошино IV	Середній Дон	4,5	0,4	I	I	Шурф	V— початок III
4.	Волошино VI	Середній Дон	6	0,4—0,6	II	III	Шурф	V— початок III
5.	Кудярово	Середній Дон	10	—	II	II	Шурф	V— початок III
6.	Тромбаки	Середній Дон	6	—	II	VII	Шурф	V— початок III
7.	Большое Костомарівське	Середній Дон	30	—	I	I	Шурф	V— початок III
8.	Мале Костомарівське	Середній Дон	7	—	I	I	Шурф	V— початок III
9.	Рамонь I	Верхній Дон	1	0,3	I	?	Шурф	V— початок III
10.	Рамонь II	Верхній Дон	0,4	0,25	I	I	Шурф	V— початок III

№п.п.	Назва пам'ятки	Басейн ріки	Площа (в га)	Потужність культурного шару (в метрах)	клас	тип	Досліджена площа м ²	Датування (століття до н.е.)
11.	Староживотинне I	Верхній Дон	0,25	—	I	X	Шурф	V— початок III
12.	Устьє II	Верхній Дон	0,1	0,2	I	I	Шурф	V— початок III
13.	Верхнє Турово	Верхній Дон	0,5	—	I	I	Шурф	V— початок III
14.	Шестаково	Верхній Дон	0,15	—	I	I	Шурф	V— початок III
15.	Липовка	Середній Дон	Н.д	—	II	III	Шурф	V— початок III
16.	Скупа Потудань,	Середній Дон	0,35	0,25	I	I	Шурф	V— початок III
17.	Гора Біла II,	Верхній Дон	0,2	0,25	I	I	Шурф	V— початок III
18.	Шубноє	Середній Дон	10	—	I	II	Шурф	V— початок III
19.	Верхня Покровка I	Середній Дон	0,4	—	I	I	Шурф	V— початок III
20.	Водяне	Сіверський Донець	2,5	—	I	I	2677	V—IV
21.	Сабинино	Сіверський Донець	≈ 2,6	—	II	II	Шурф	V—IV

№п.п.	Назва пам'ятки	Басейн ріки	Площа (в га)	Потужність культурного шару (в метрах)	клас	тип	Досліджена площа м ²	Датування (століття до н.е.)
22.	Яковлівське	Сіверський Донець	1,14	0,2	I	I	25	V—IV
23.	Філіпове 2	Сіверський Донець	≈ 2,30	—	I	I	Шурф?	V—IV
24.	Донецьке	Сіверський Донець	2	0,2-0,3	I	IV	1100	V—IV
25.	Мохначанське	Сіверський Донець	1,4	— окремі знахідки	I	I	1600	V—IV
26.	Таранівське	Сіверський Донець	2,2	0,3	I	VII	17	V—IV
27.	Хорошівське	Сіверський Донець	33	— окремі знахідки	I	III	83	V—IV
28.	Чернецький Яр	Сіверський Донець	1,2	До 0,5	I	VI	27,5	V—IV
29.	Сосонка 3	Ворскла	≈ 6,5	—	I	I	0	V—IV
30.	Нова Слобода II	Сейм	0,4	0,2-0,4	I	I	Шурф	Друга половина V—IV
31.	Ліново	Сейм	0,8	0,3-0,4	I	I	Шурф	Друга половина V—IV

№п.п.	Назва пам'ятки	Басейн ріки	Площа (в га)	Потужність культурного шару (в метрах)	клас	тип	Досліджена площа м ²	Датування (століття до н.е.)
32.	Бунякине I	Сейм	1,8	0,25-0,3	I	I	Шурф	Друга половина V—IV
33.	Ротівка	Сейм	≈1	0,25-0,35	I	I	Шурф	Друга половина V—IV

Додаток Б.

Ілюстрації

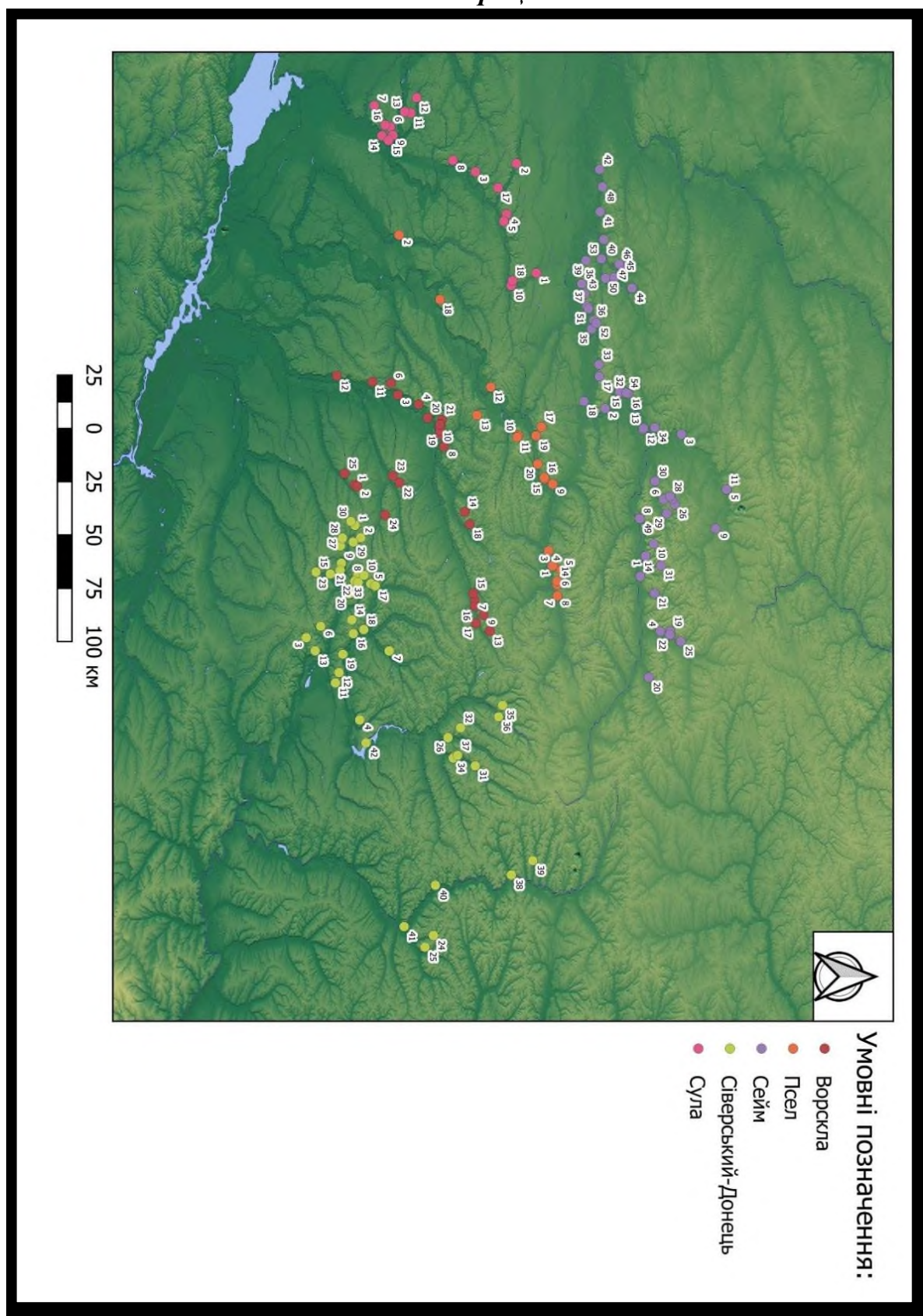

Рис. 1. Городища скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу.

Ворскла		Псел		Сула		Сейм		Сейм		Сіверський- Донець		Сіверський- Донець	
№	Name	№	Name	№	Name	№	Name	№	Name	№	Name	№	Name
1	Копмак	1	Довгий Колодязь	1	Гострий Шпиль	1	Куліна Гора	31	Бужаново	1	Старі Ватки	31	Большое Городище
2	Новованівка	2	Черевки	2	Вермеже	2	Артюшково	32	Рильськ 2	2	Барилівське	32	Копляково 1
3	Котелівське	3	Довгий Колодязь 2	3	Глинськ	3	Моїсєєв	33	Лешинівка 2	3	Вєстка Говольща	33	Чернєцький Яр
4	Журавне	4	Корочка	4	Баська	4	Шуклінка	34	Мухомо	4	Кочеток 2	34	Дмигіївка
5	Зарічне 3	5	Кривий Буди	5	Сн	5	Ратаново 2	35	Гірки 2	5	Лькобєтін	35	Сажноє
6	Більськ	6	Бушіїне	6	Клепачі	6	Солод'ївка	36	Бунякіне	6	Таранівське	36	Сабінїне
7	Борисовка	7	Картамішєво	7	Малий В'язівк	7	Цивакїне	37	Нови Слобода	7	Циркули	37	Яблочино
8	Кам'янка	8	Картамішєво 2	8	Сеїридівка	8	Попорєтївка	38	Ширяєво	8	Городище	38	Хотки
9	Мошенє	9	Курилівка	9	Хитці	9	Шагохїне	39	Пугиць	9	Зим'яцькє	39	Петропільська
10	Сосонка 2	10	Токарі	10	Великі Будки	10	Чечєвнїя 2	40	Воргол	10	Караван	40	Верхньоділове
11	Опішня	11	Бєздрік	11	Сухоносівка	11	Ротманово	41	Кампіль	11	Мамич	41	Стара Симопілька
12	Стасі	12	Ворожба	12	Лутови	12	Івановське	42	Славське	12	Сотовецькє	42	Марїове
13	Високє	13	Малий Висторп	13	Постав-Мука	13	Івановське 2	43	Ділово	13	Коробові Хутори		
14	Пороз	14	Гочеє	14	Мгар	14	Діліно	44	Сварковє	14	Яковлівськє		
15	Брисівка 1	15	Горналь	15	Лука	15	Рильськ	45	Іонїне	15	Чермоносоно		
16	Брисівка 2	16	Горналь 2	16	Вільшанка	16	Пригородня Слобода	46	Вікторове	16	Хорощє		
17	Серетино	17	Вакалїшина	17	Монастирище	17	Сухая	47	Будища	17	Закарївськє		
18	Смородїно	18	Книшівка	18	Великі Будки	18	Комаровка	48	Боржок	18	Домєщє		
19	Зарічне 2	19	Битиця			19	Гієбєне	49	Погорєтївка 2	19	Вєдєне		
20	Чернєчина					20	Ратськє	50	Коплонка	20	Ракїтїнськє		
21	Мащанка					21	Нартоє	51	Нова Слобода 2	21	Староводоласькє		
22	Полкова Микитівка					22	Метїмон	52	Бунякіне 2	22	Оприльськє		
23	Городне					23	Мешково 2	53	Ротівка	23	Нововодоласькє		
24	Хрушова Микитівка					24	Перевєрєвє	54	Пригородня Слобода 2	24	Філіпповє		
25	Грашковє					25	Перевєрєвє 2			25	Філіппон 2		
26	Сосонка 1					26	Котїєво			26	Кратїєвськє		
27	Сосонка 3					27	Турайїва			27	Зайцїєвськє		
						28	Турайїва 2			28	Щєрбїнівськє		
						29	Кур'ївка			29	Косїїв		
						30	Марїаш			30	Гілохїєвськє		

Умовні позначення до Рис. 1.

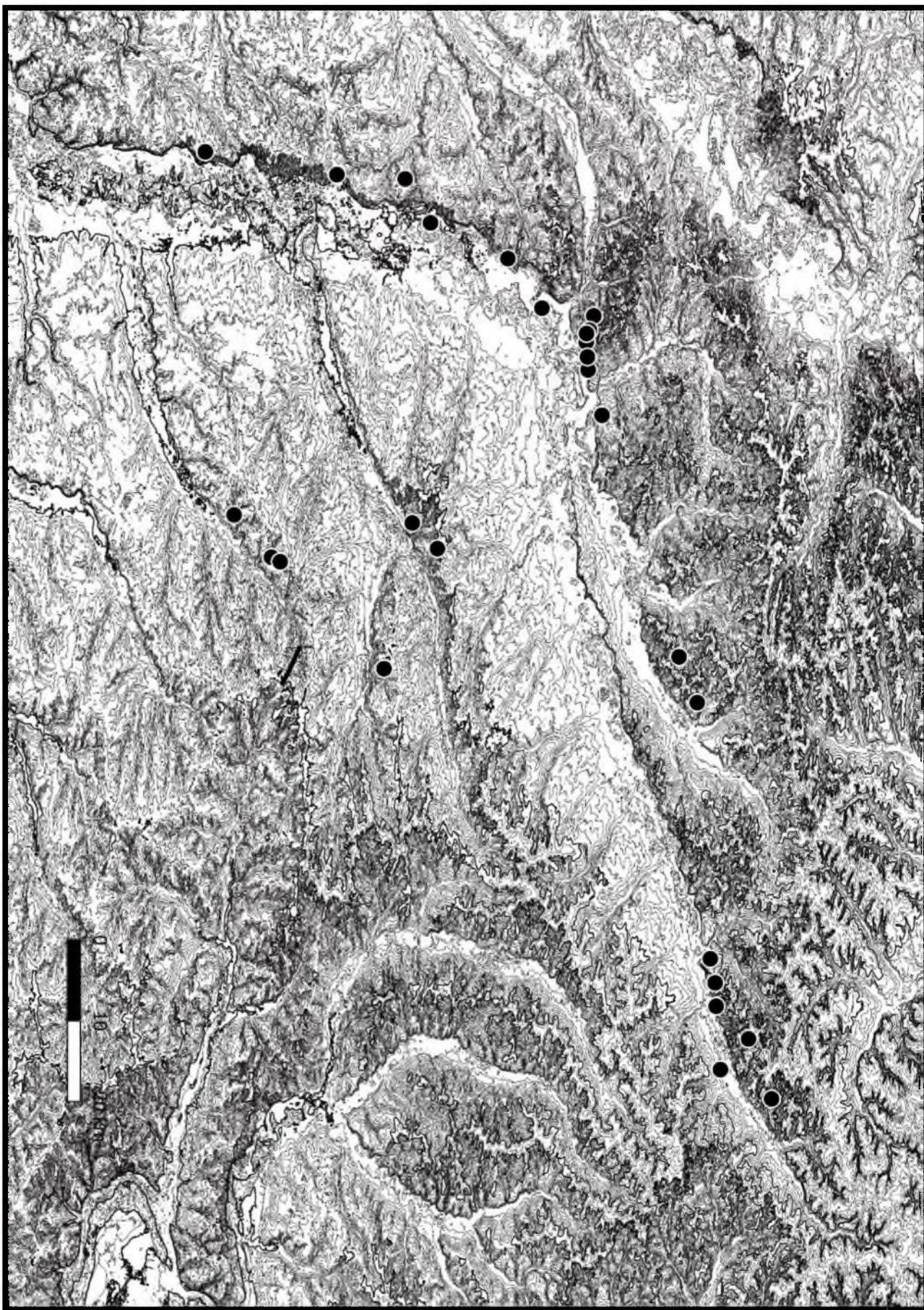

Рис. 2. Городища скіфського часу басейну р. Ворскла.

Рис. 3. Городища скіфського часу басейну р. Псел.

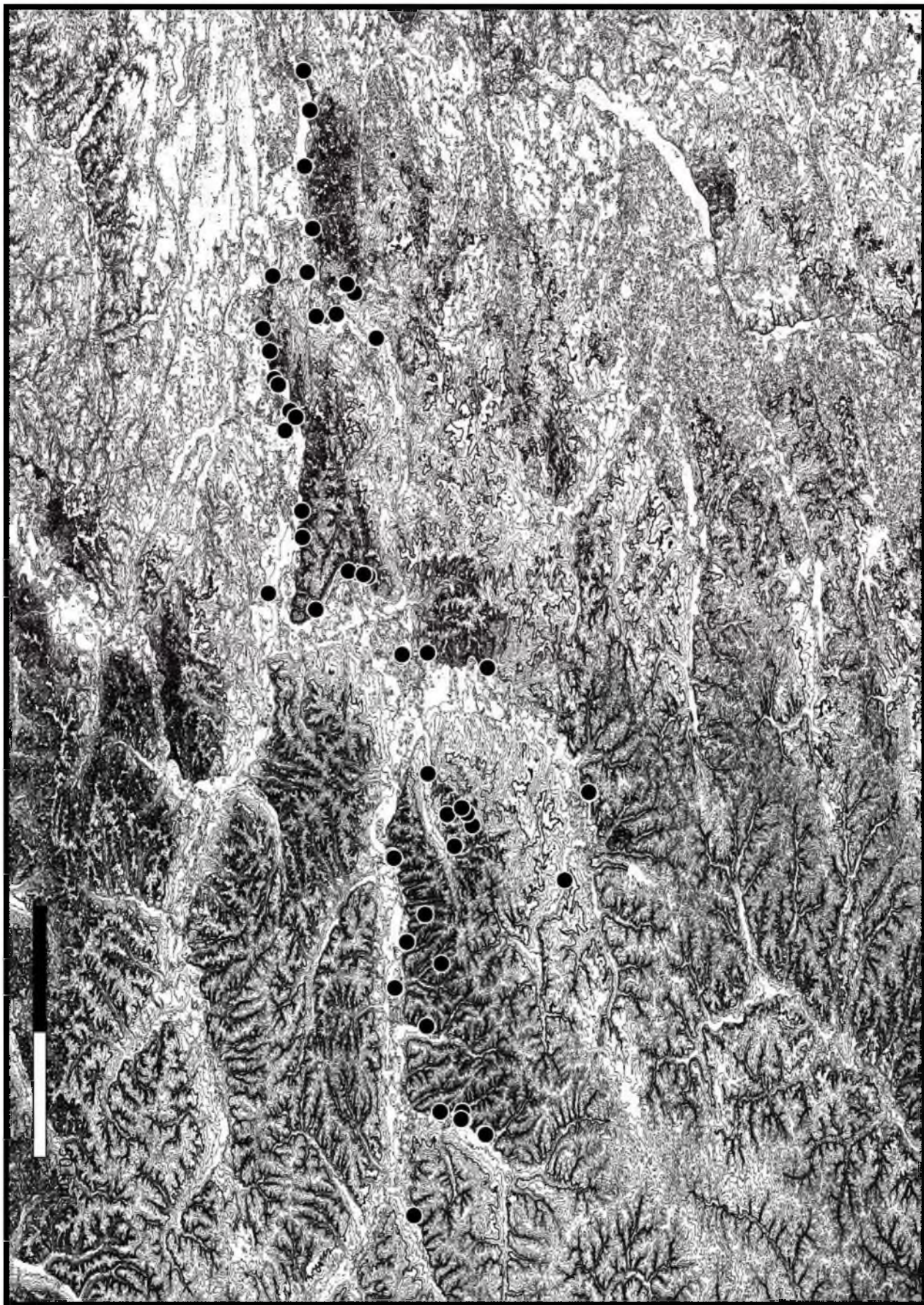

Рис. 4. Городища скіфського часу басейну р. Сейм.

Рис. 5. Городища скіфського часу басейну р. Сіверський Донець.

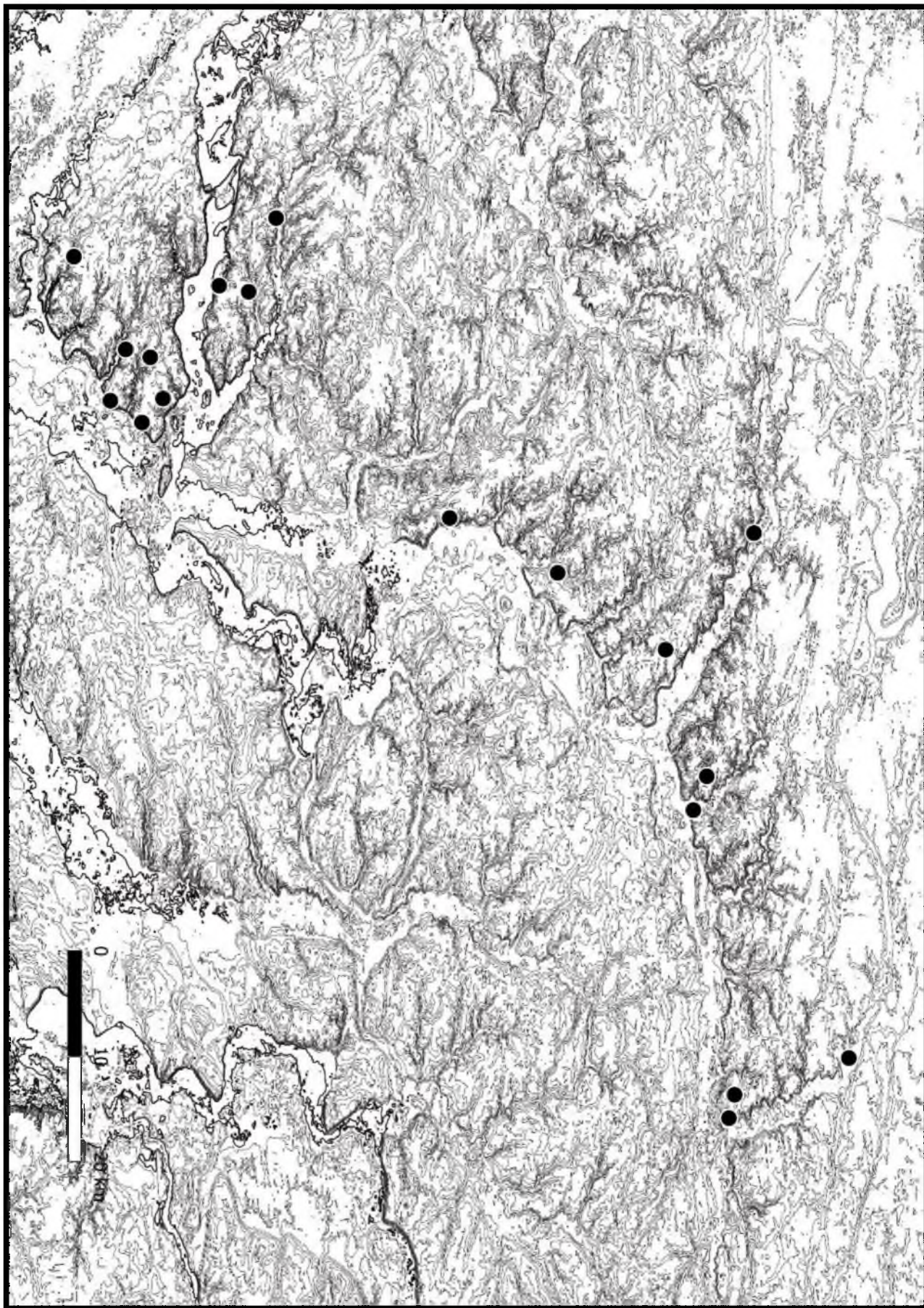

Рис. 6. Городища скіфського часу басейну р. Сула.

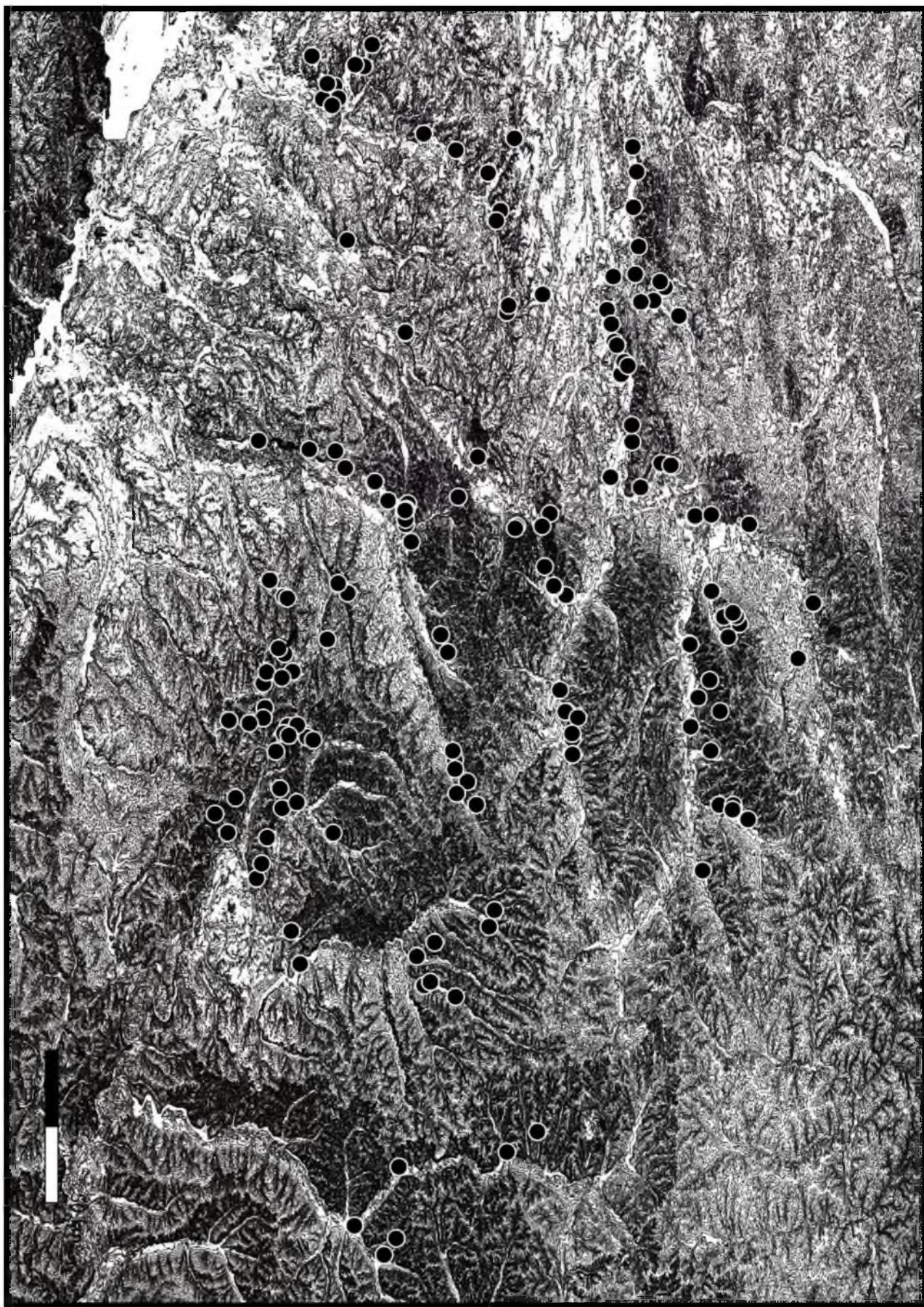

Рис. 7. Городища скіфського часу басейну Дніпро-Донецького Лісостепу.

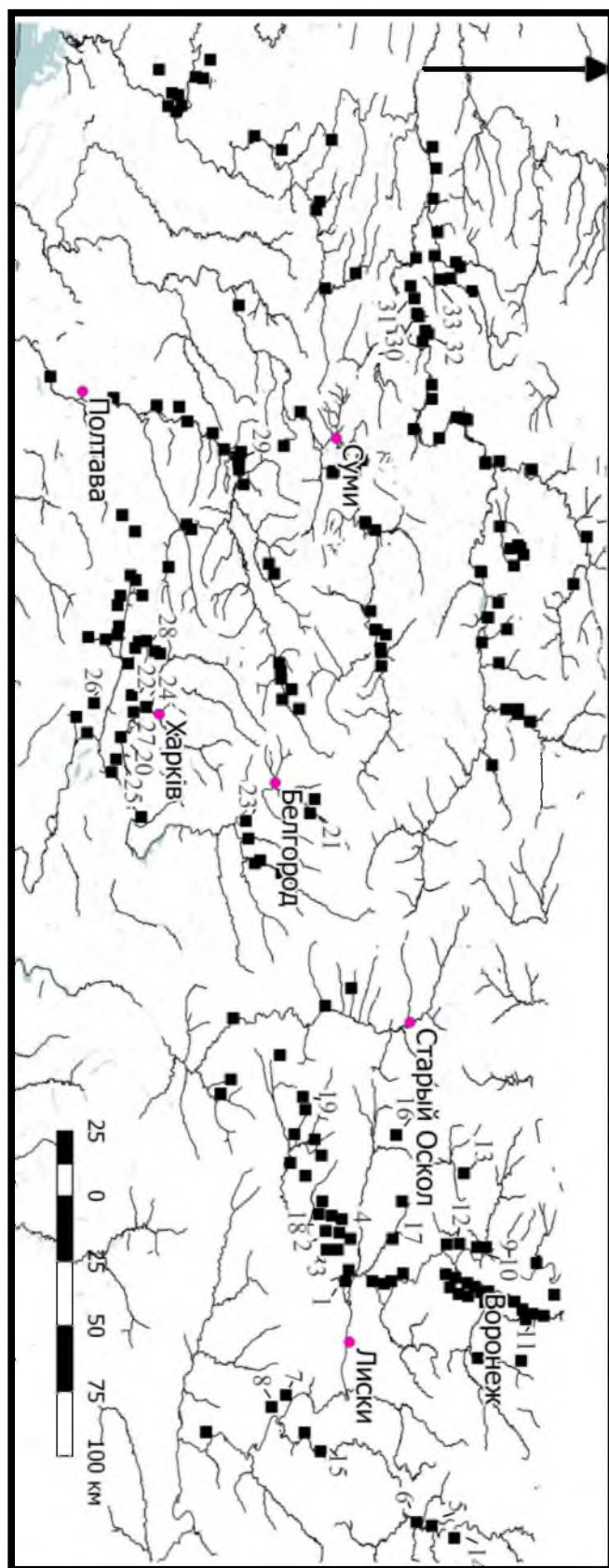

Рис. 8. Городища-сховища скіфського часу Дніпро-Донського Лісостепу.

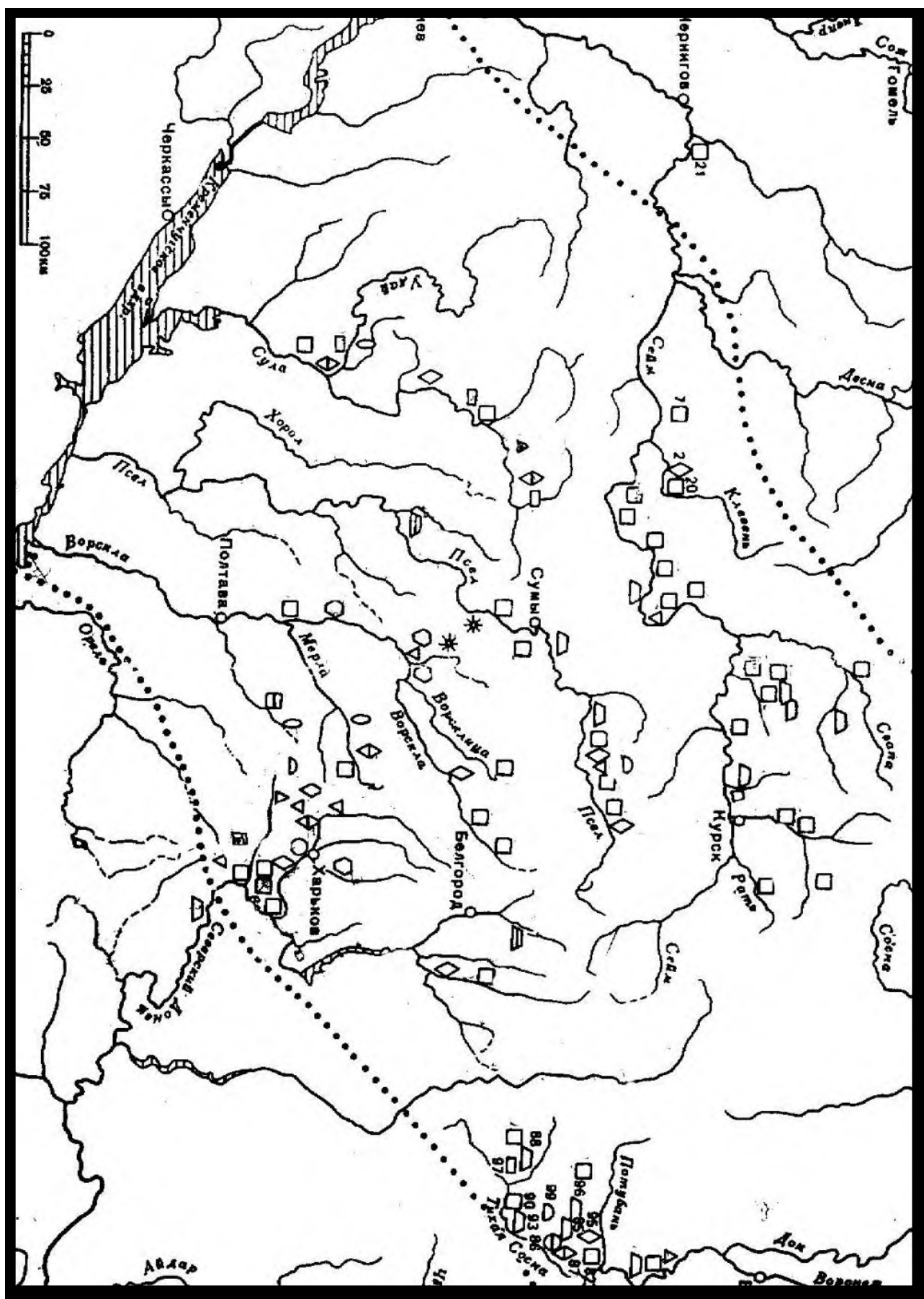

Рис. 9. Городища скіфського часу Дніпро-Донського Лісостепу (за Моруженко, 1989).

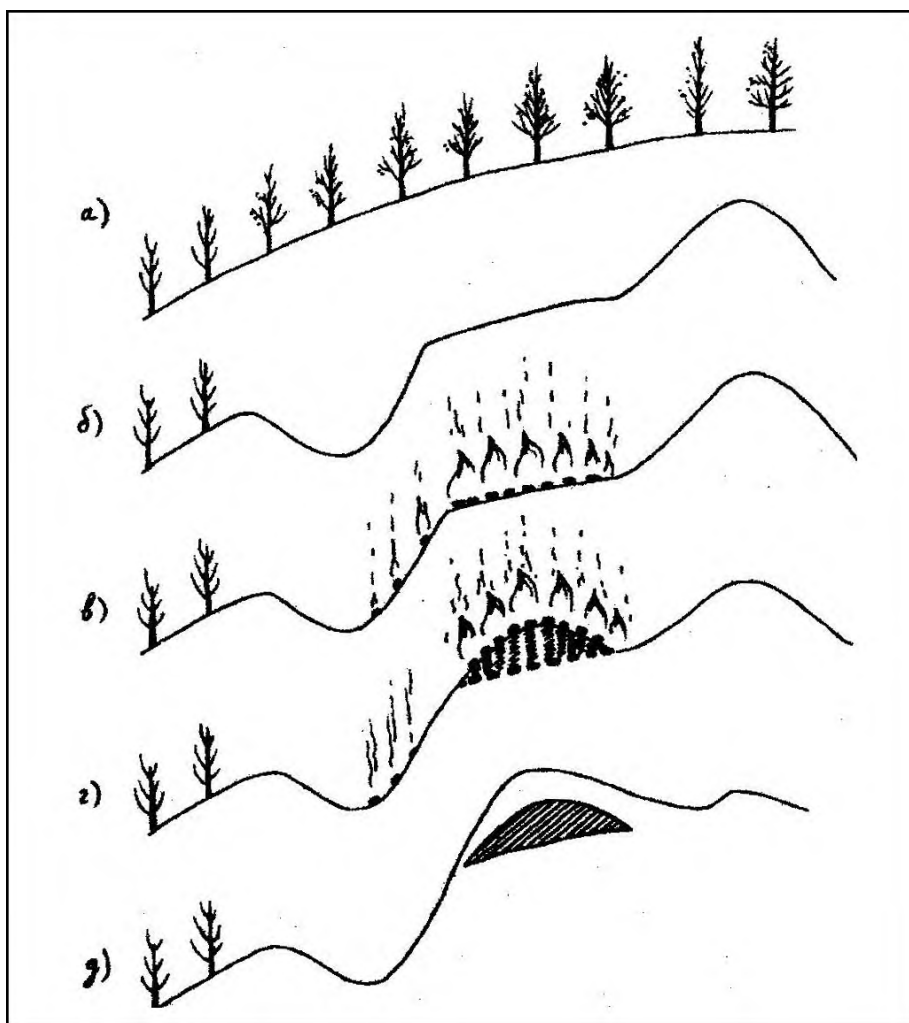
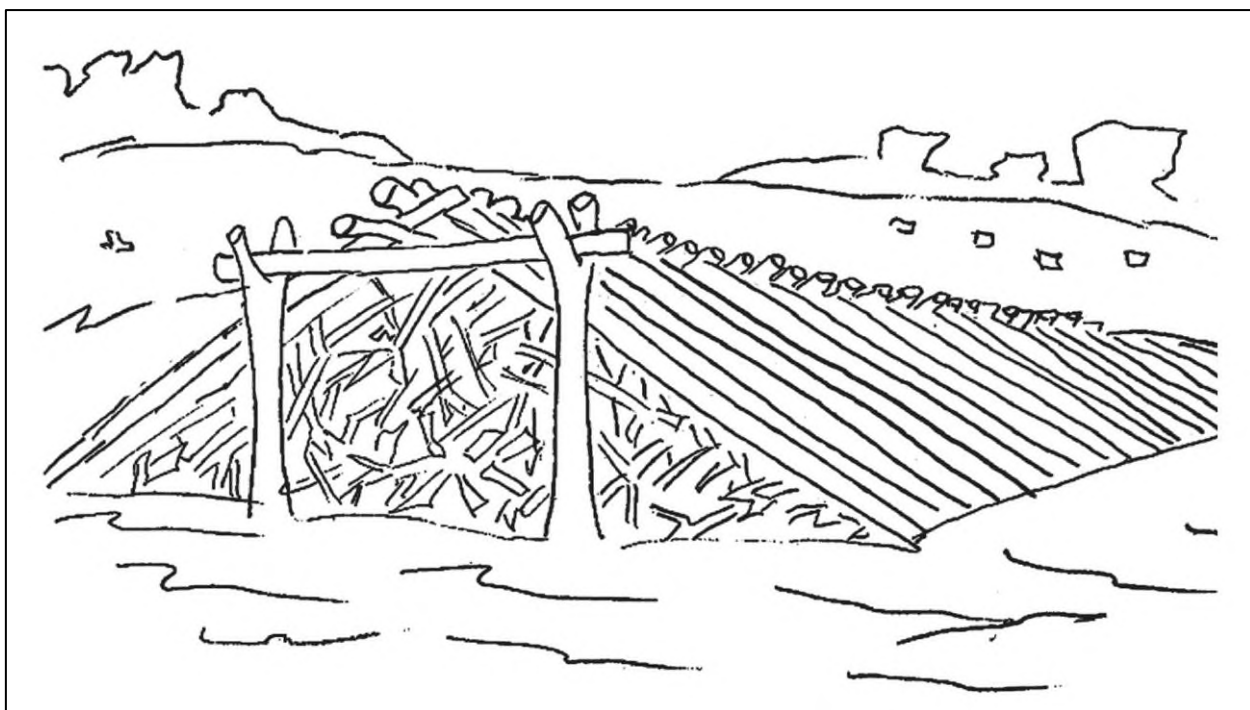

Рис. 10. Реконструкція обпалу валу 1. Шарпівського городища (за Фабриціус, 1949) 2 Мохначанського городища (Колода, Чендев, 2004).

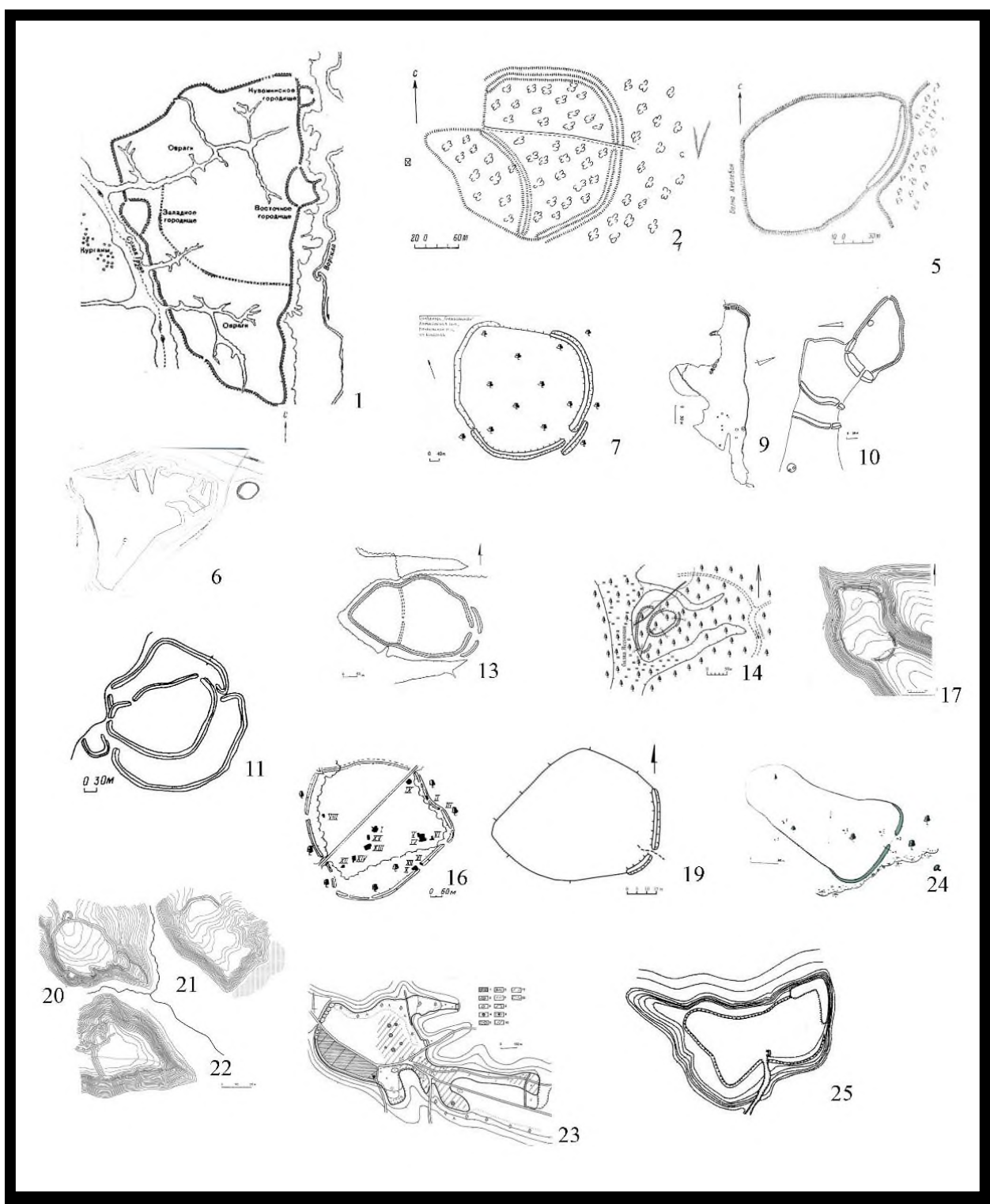

Рис. 11. Плани городищ в бассейні р. Ворскла. Нумерація надана згідно каталогу.

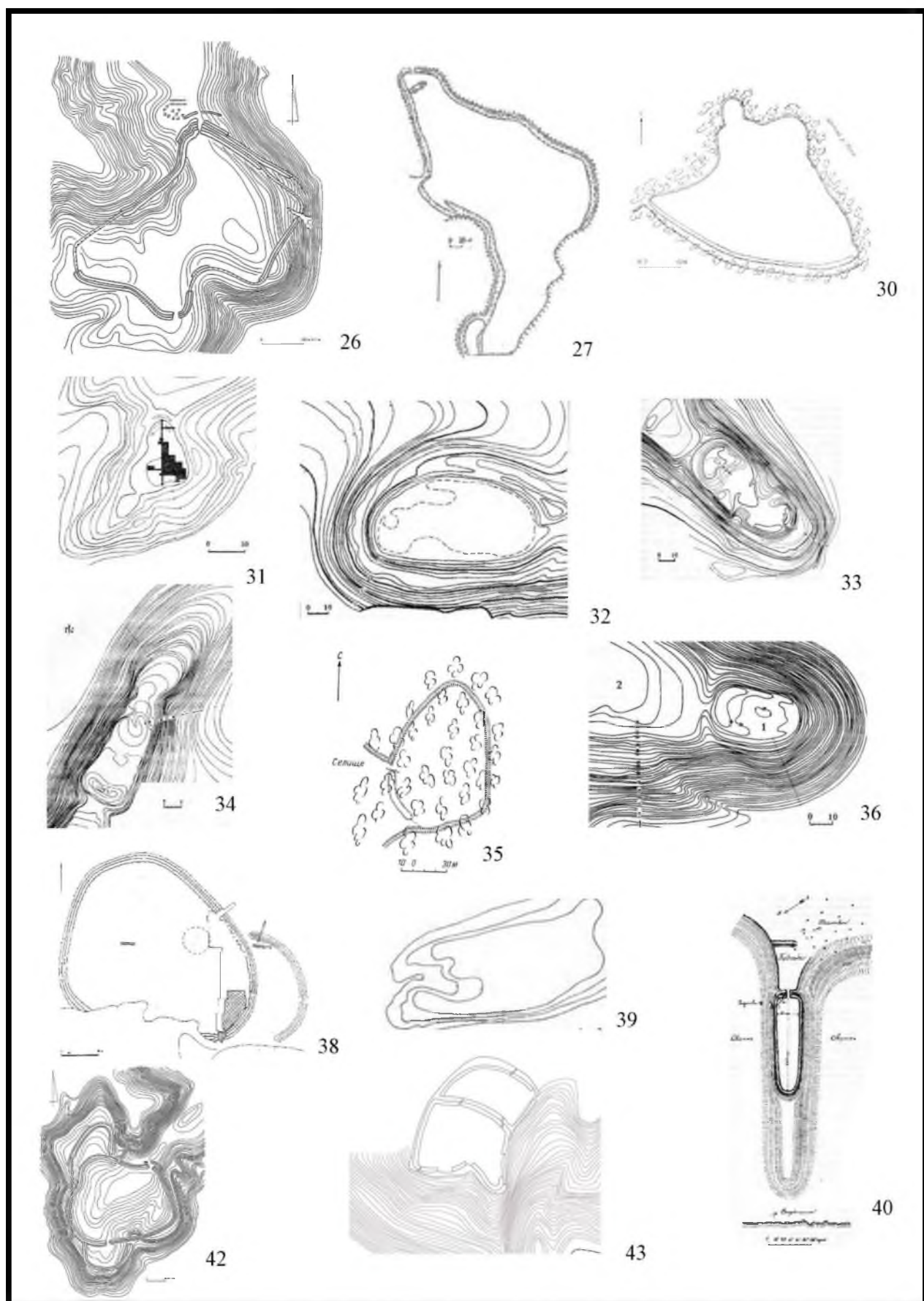

Рис. 12. Плани городищ в бассейні р. Псел. Нумерація надана згідно каталогу.

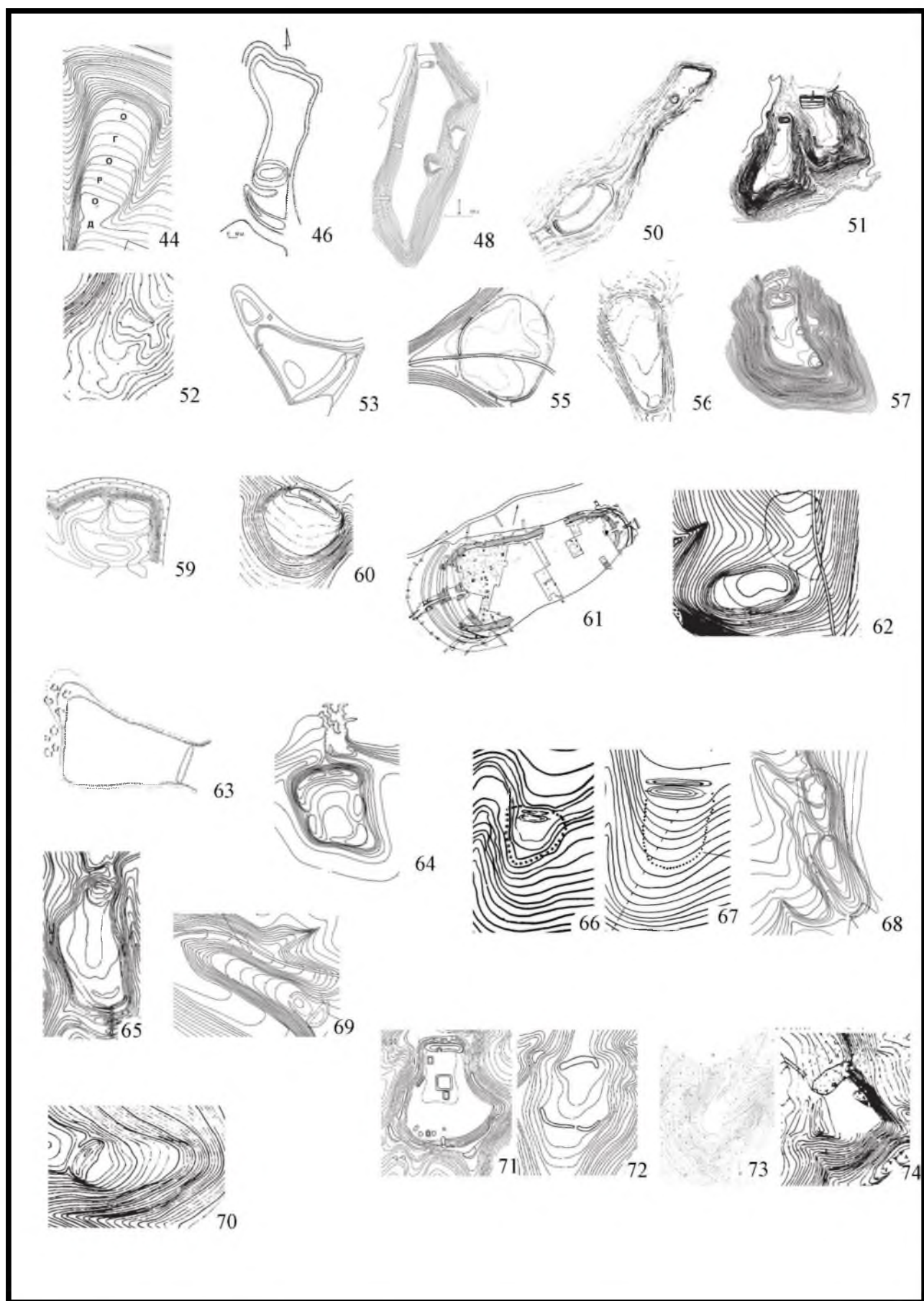

Рис. 13. Плани городищ в басейні р. Сейм. Нумерація надана згідно каталогу.

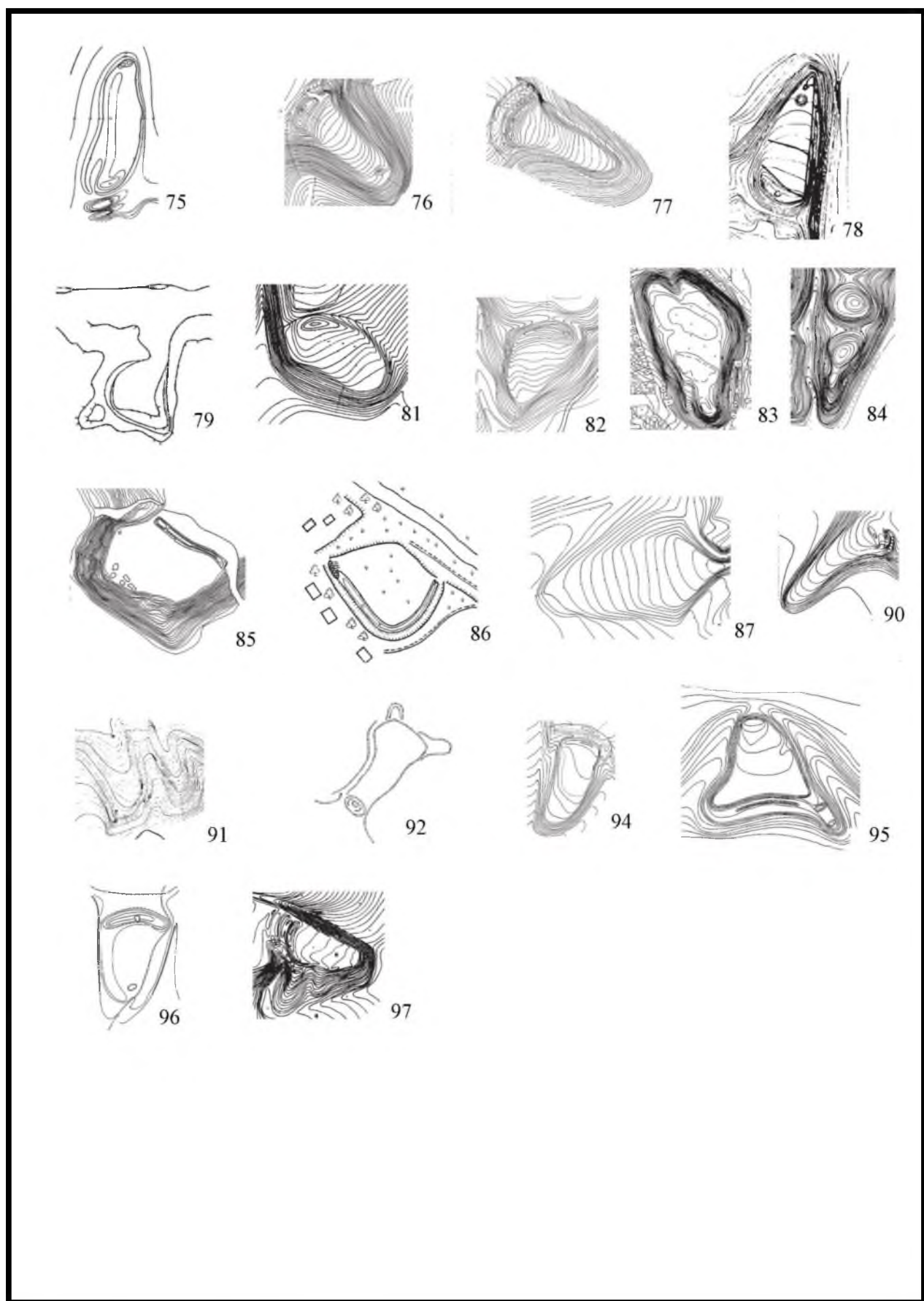

Рис. 14. Плани городищ в басейні р. Сейм. Нумерація надана згідно каталогу.

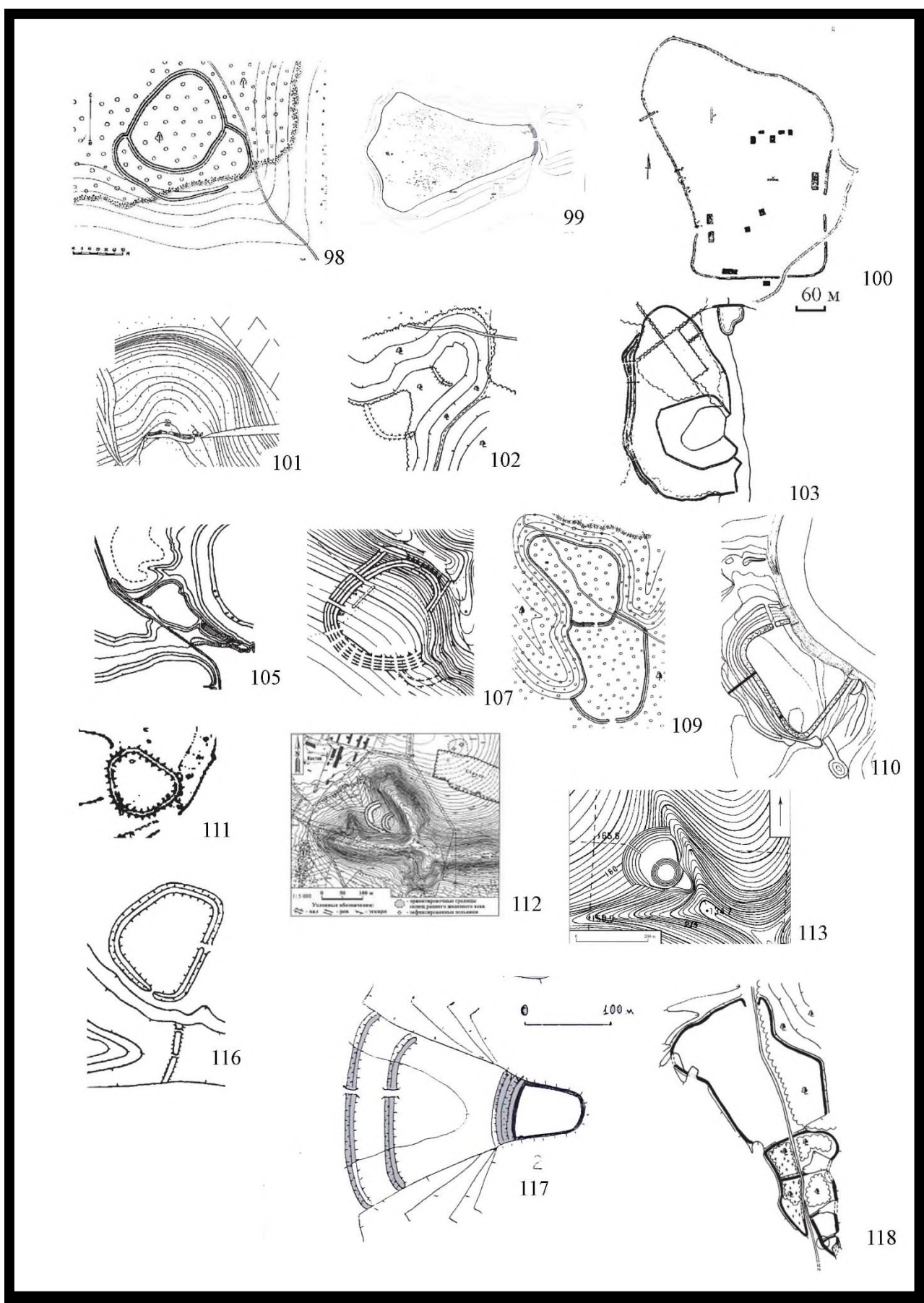

Рис. 15. Плани городищ в басейні р. Сіверський Донець. Нумерація надана згідно каталогу

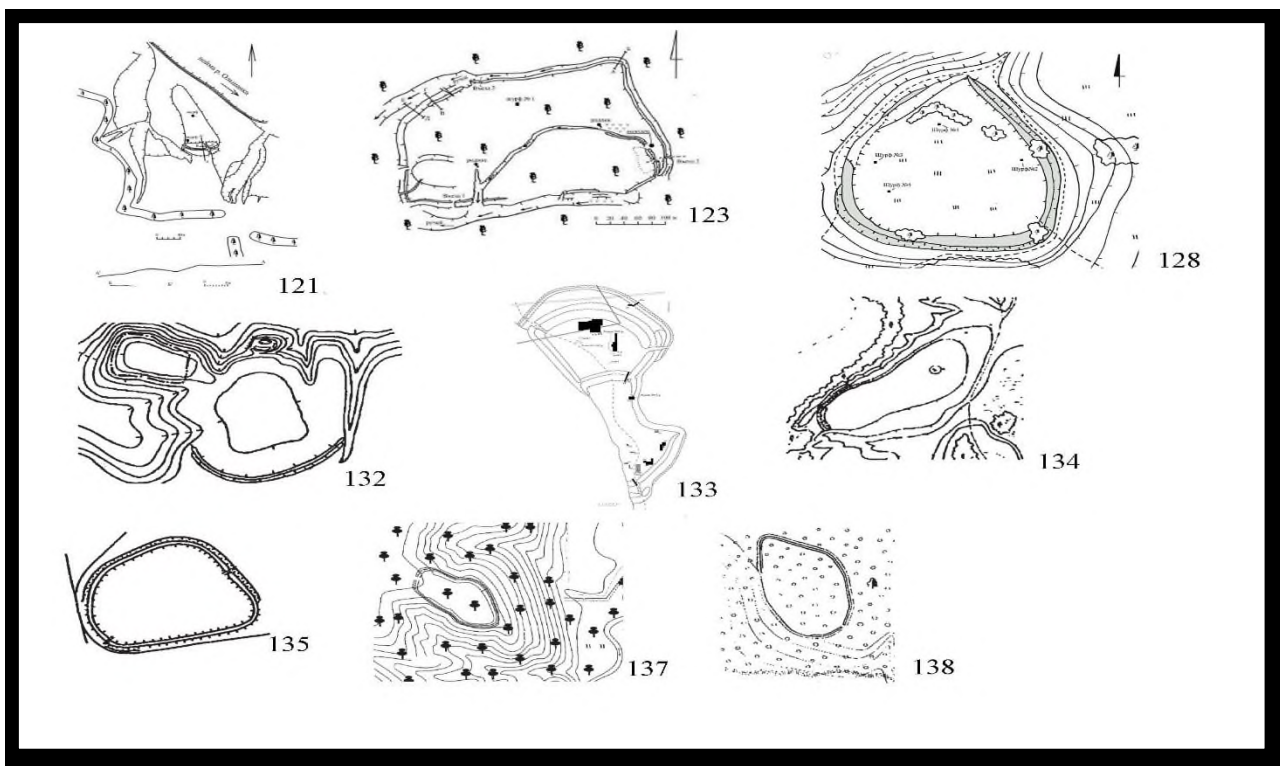

Рис. 16. Плани городищ в басейні р. Сіверський Донець.

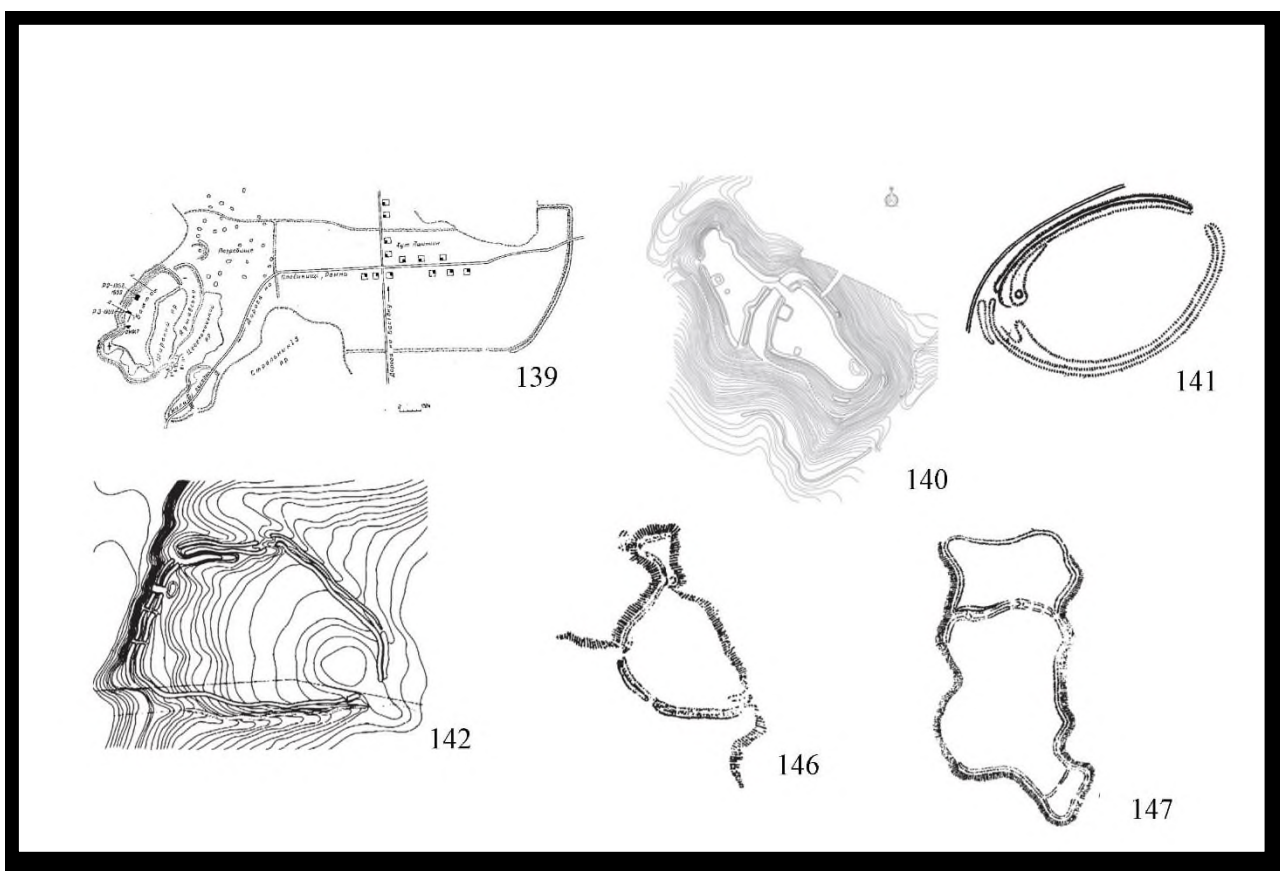

Рис. 17. Плани городищ в басейні р. Сула. Нумерація надана згідно каталогу.

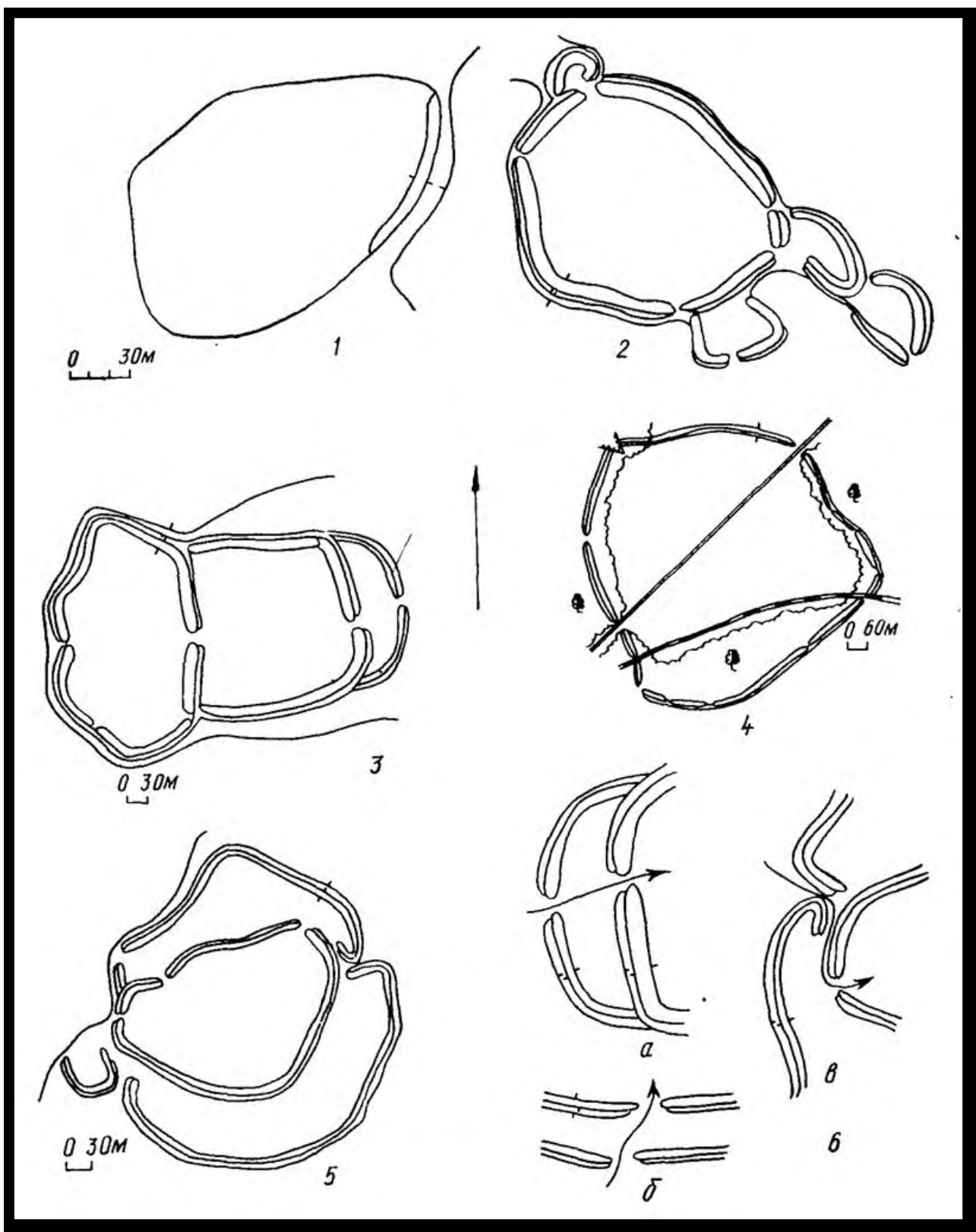

Рис. 18. Схематичні плани городищ (за А.О. Моруженко, 1989):

1 – Високе; 2 – Сосонка; 3 – Городне; 4 – Полкова Микитівка; 5 – Кам'янське;
6 – схеми входів на городища: а - Городне; б - Коломацьке; в – Кам'янське.

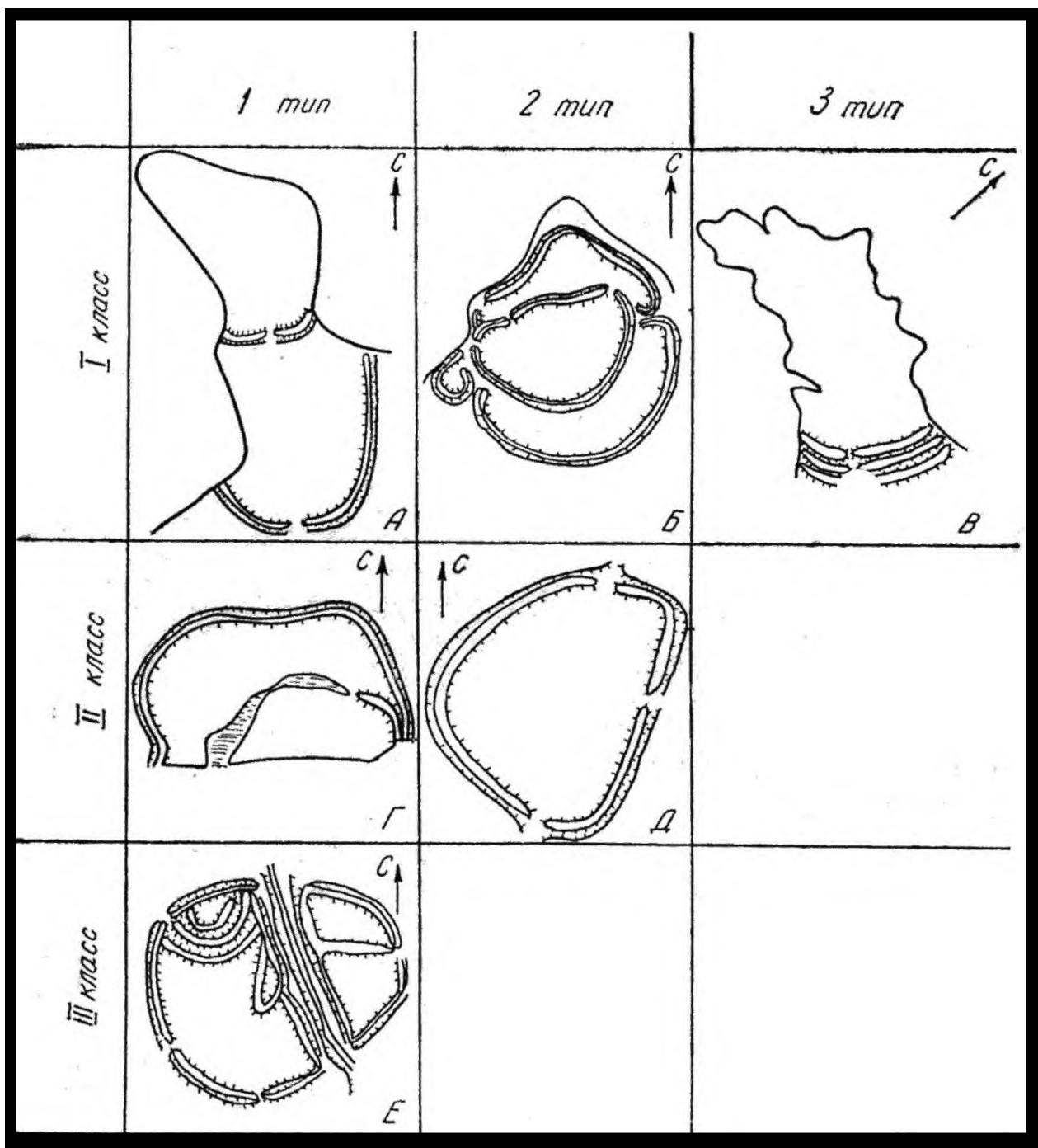

Рис. 19. Типологічна класифікація лісостепових городищ скіфського часу в Східній Європі (за А.О. Моруженко, 1989):

А – городище Караван; Б – Кам'янське; В – В. Сторожове; Г – Сабинінське; Д – Люботинське; Е – Пастирське.

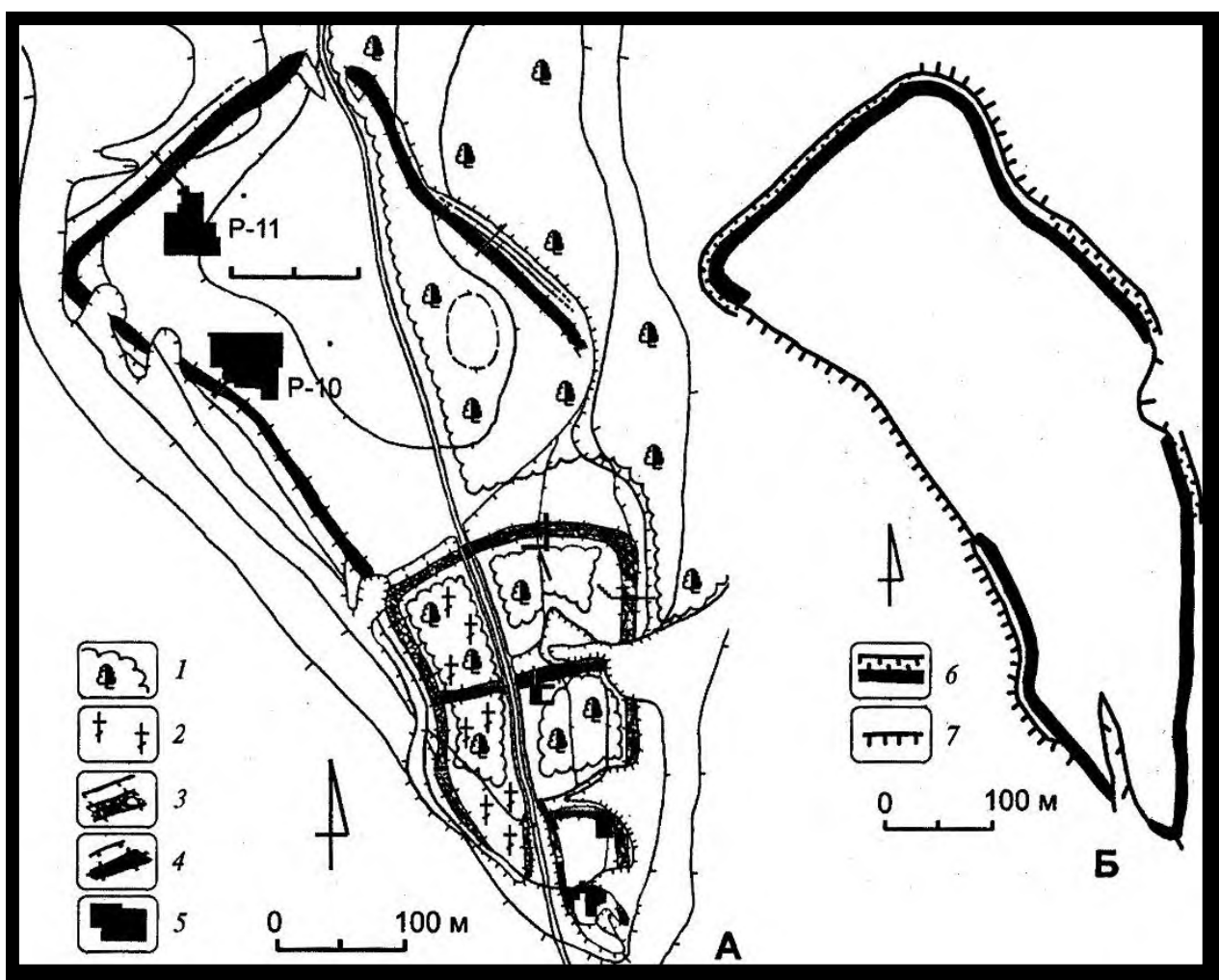

Рис. 20. План городища Мохнач: А – Загальний; Б – в добу раннього заліза; 1 – кордон лісу; 2 – сучасне кладовище; 3 – захисні споруди з кам'яними конструкціями; 4 – ґрунтові вали; 5 – розкопи на 2010 р.; 6 – вали та рови скіфського часу; 7 – лінії ескарпів (за Колода, 2001).

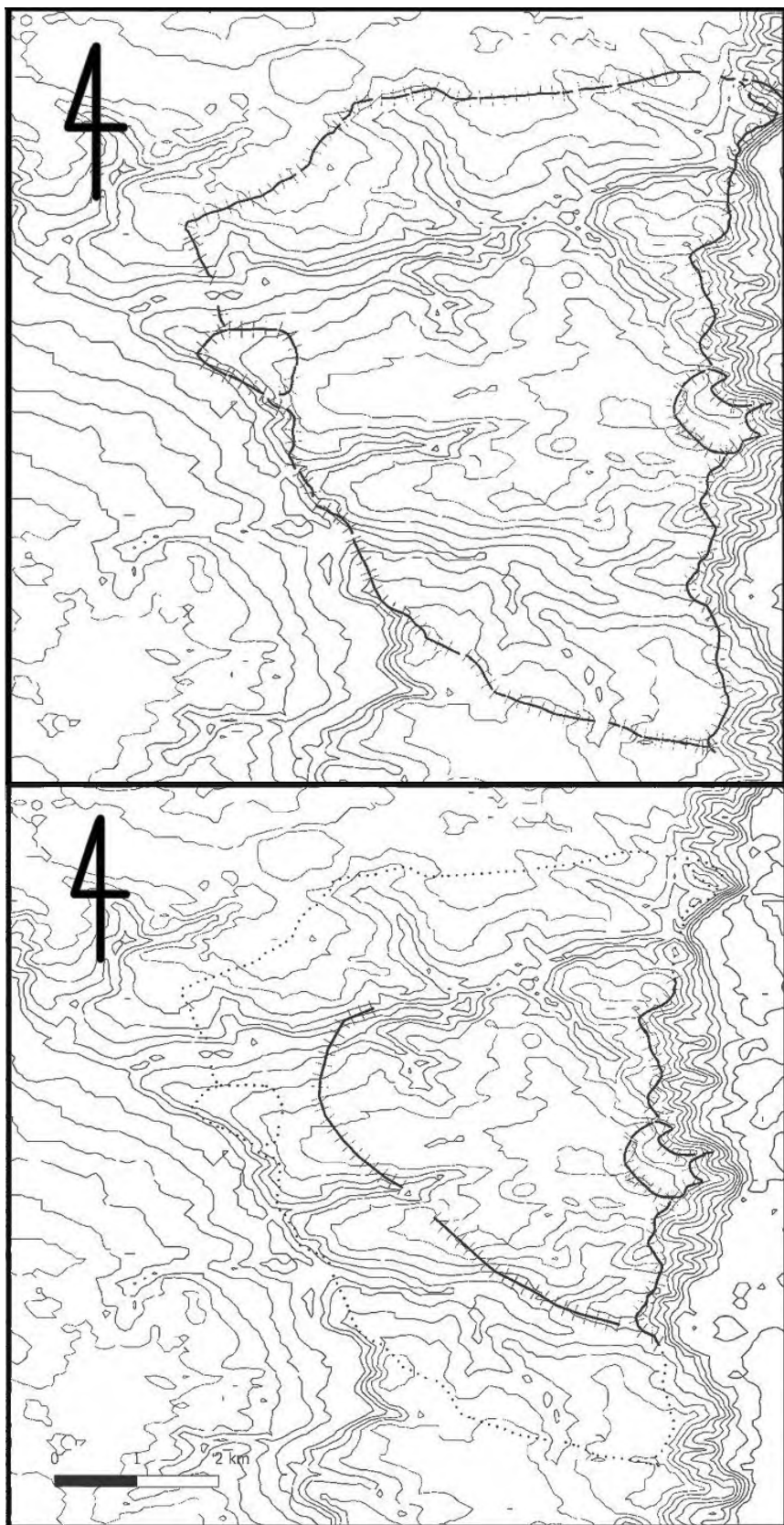

Рис. 21. Схема захисних ліній Більського городища: 1 – друга пол. VI ст. до н.е.; 2 – V ст. до н.е.

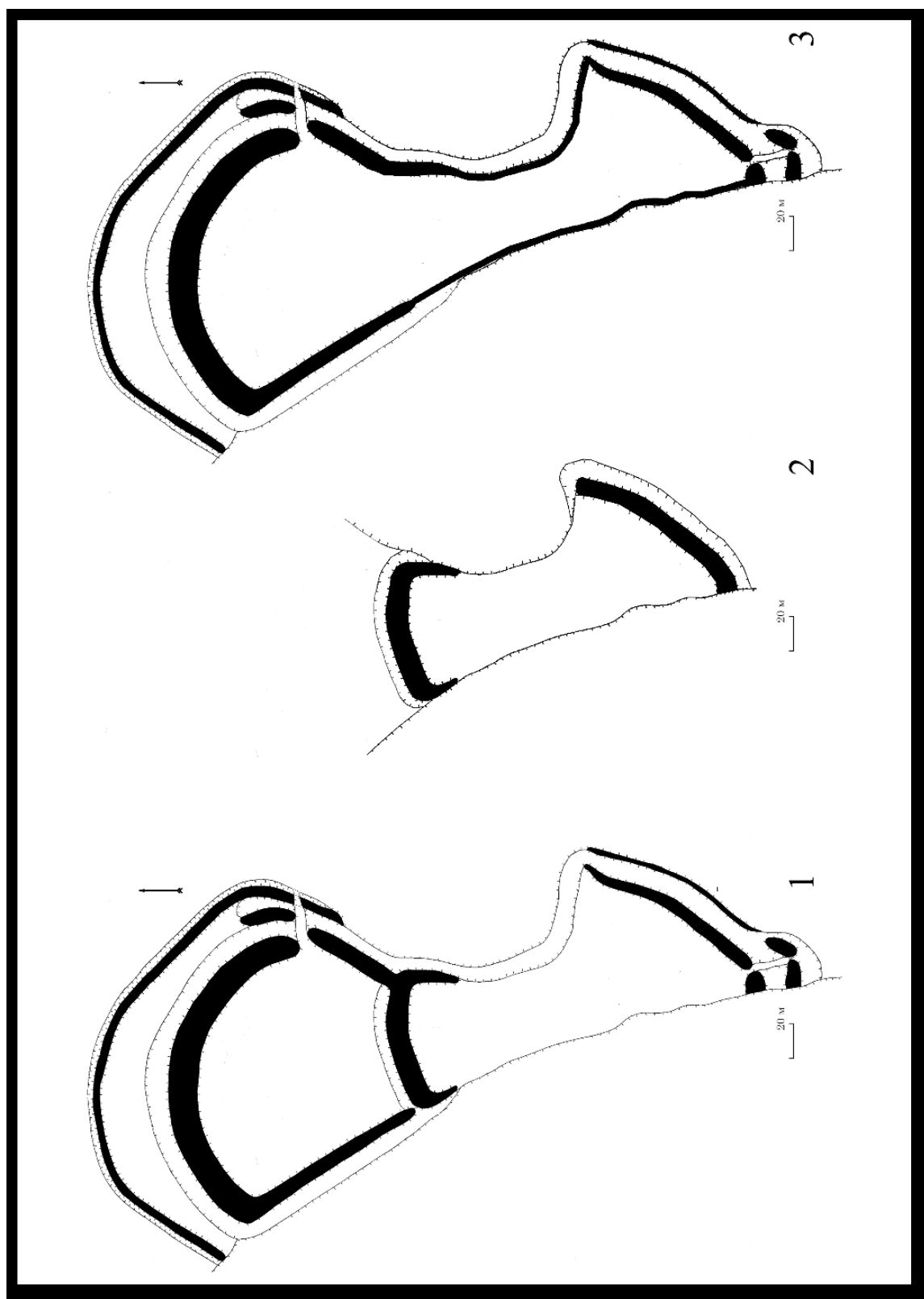

Рис. 22. Схема зміни планіграфії оборонних споруд Циркунівського городища:
 1 – план городища (за Пеляшенко); 2 – план городища у 1й третині V ст. до н.е.;
 3 – план городища на кінець V – IV ст. до н.е.

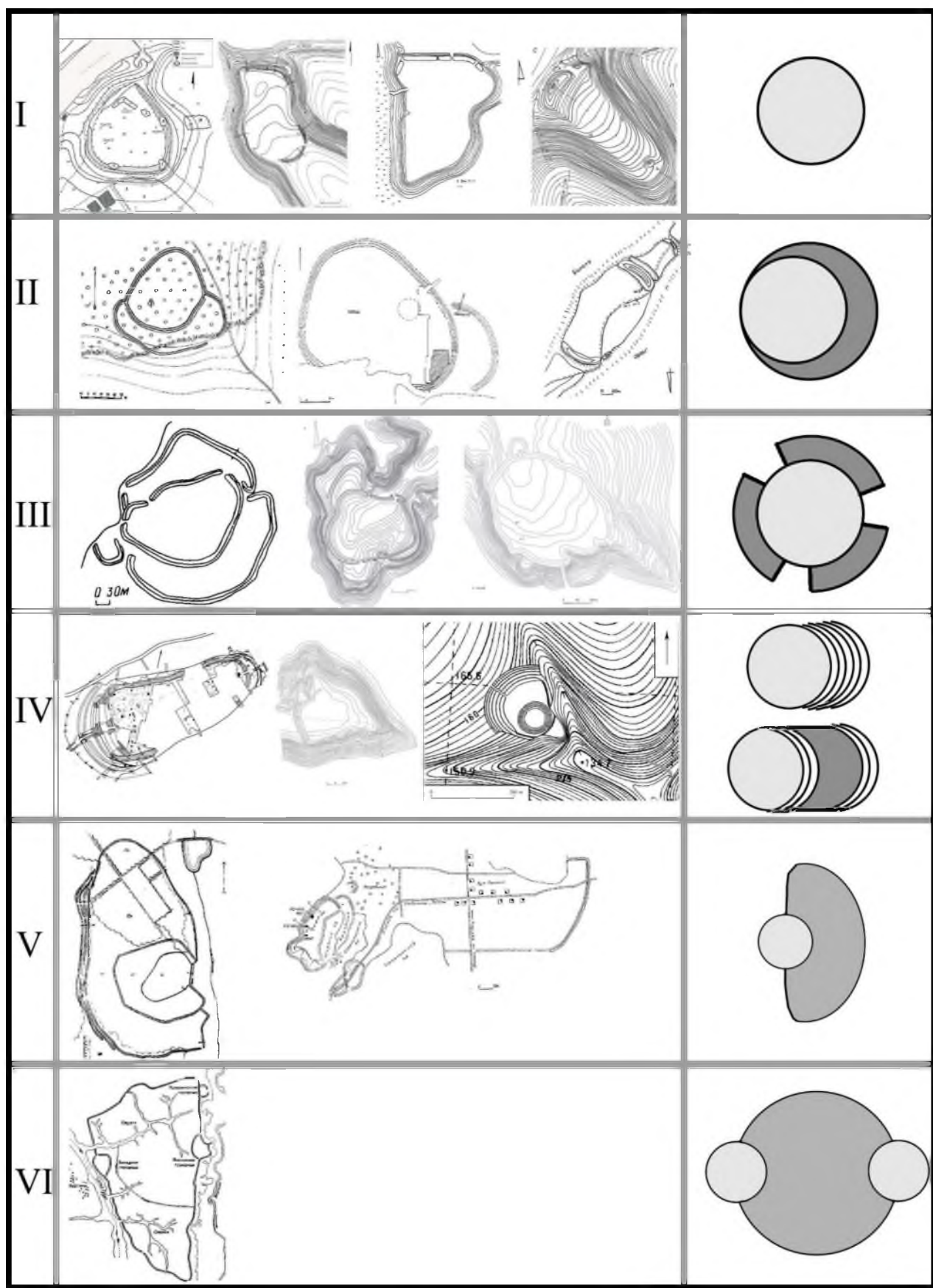

Рис. 23. Схема класифікації городищ.

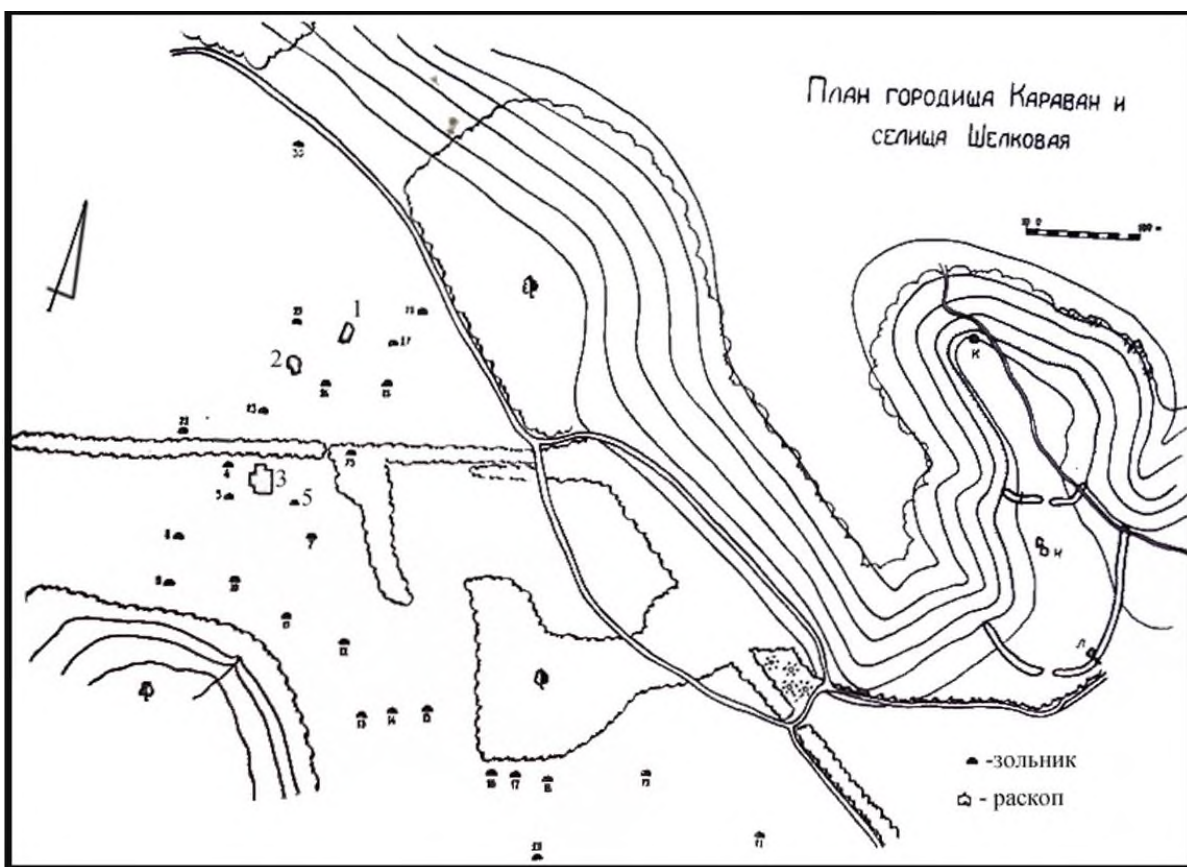
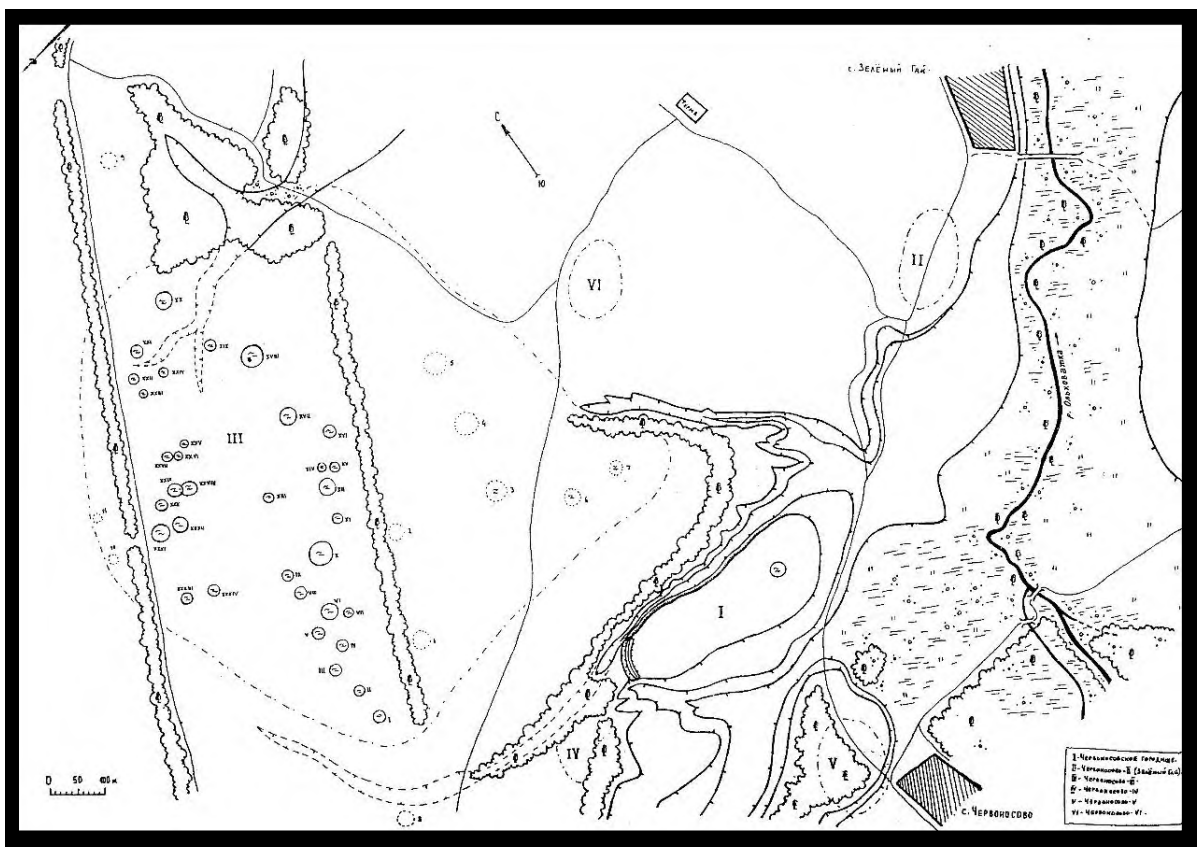

Рис. 24. Плани городищ та поселень: 1 – городище та селище Червоносове (за І.Б. Шрамко); 2 – городище Караван та селище Шовкова (за Б.А. Шрамко).

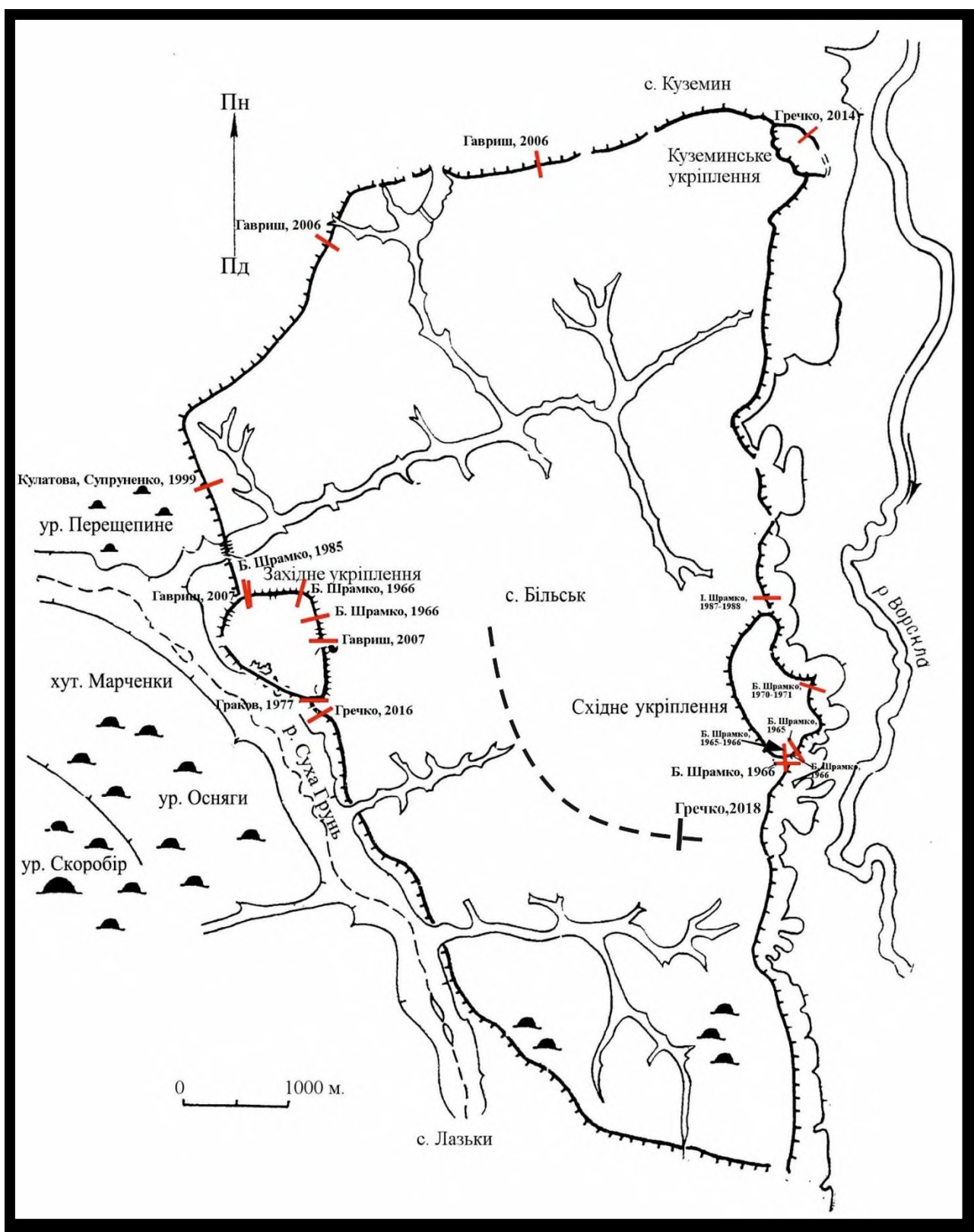

Рис. 25. План Більського городища з нанесенням перетинів (за О.М. Шапордою).

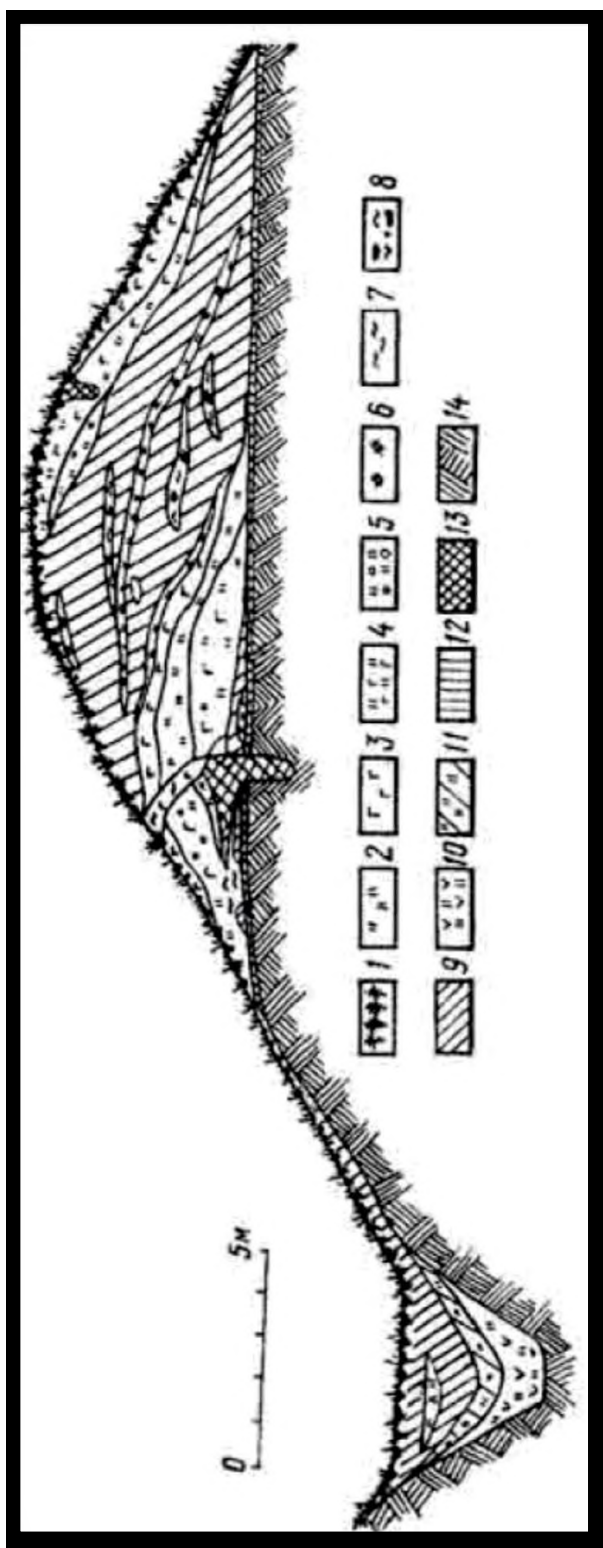

Рис. 26. Східне укріплення Більського городища. Перетин валу та рову. Розкоп ХХ (за Шрамко, 1966): 1 – дерен; 2 – жовта глина; 3 – бура глина; 4 – змішана глина; 5 – рихла бура глина; 6 – обпалена глина; 7 - зола; 8 – вугілля з золою; 9 – чорнозем; 10 – глина з землею; 11 – чорнозем з глиною; 12 – похований ґрунт; 13 – заповнення стовпових ям; 14 – материк.

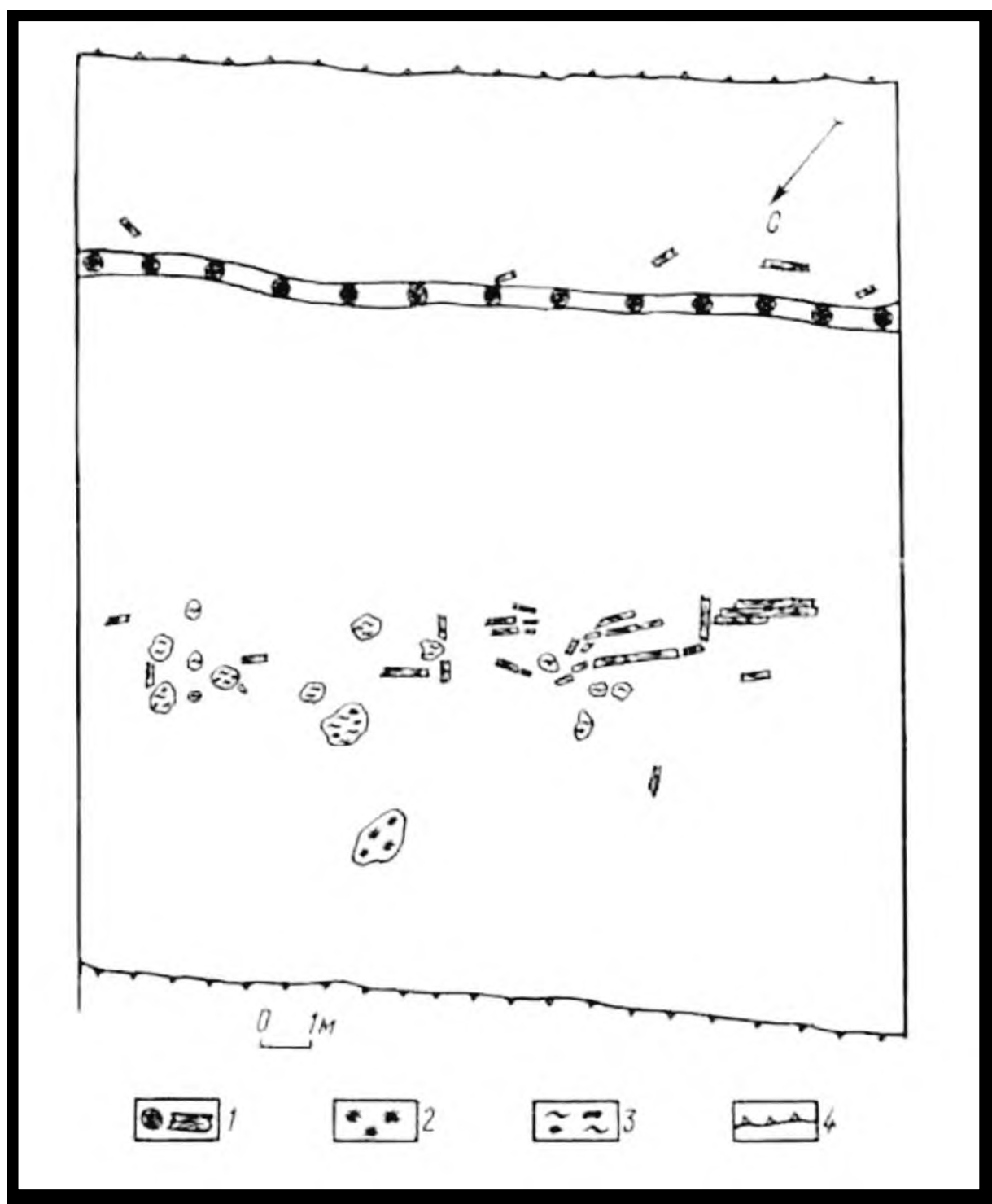

Рис. 27. Східне укріплення Більського городища. План підчистки ділянки під валом Розкоп XX (за Шрамко, 1966): 1 – обпалена глина; 2 – скупчення золи та вугілля; 3 – залишки дерева; 4 – кордон валу.

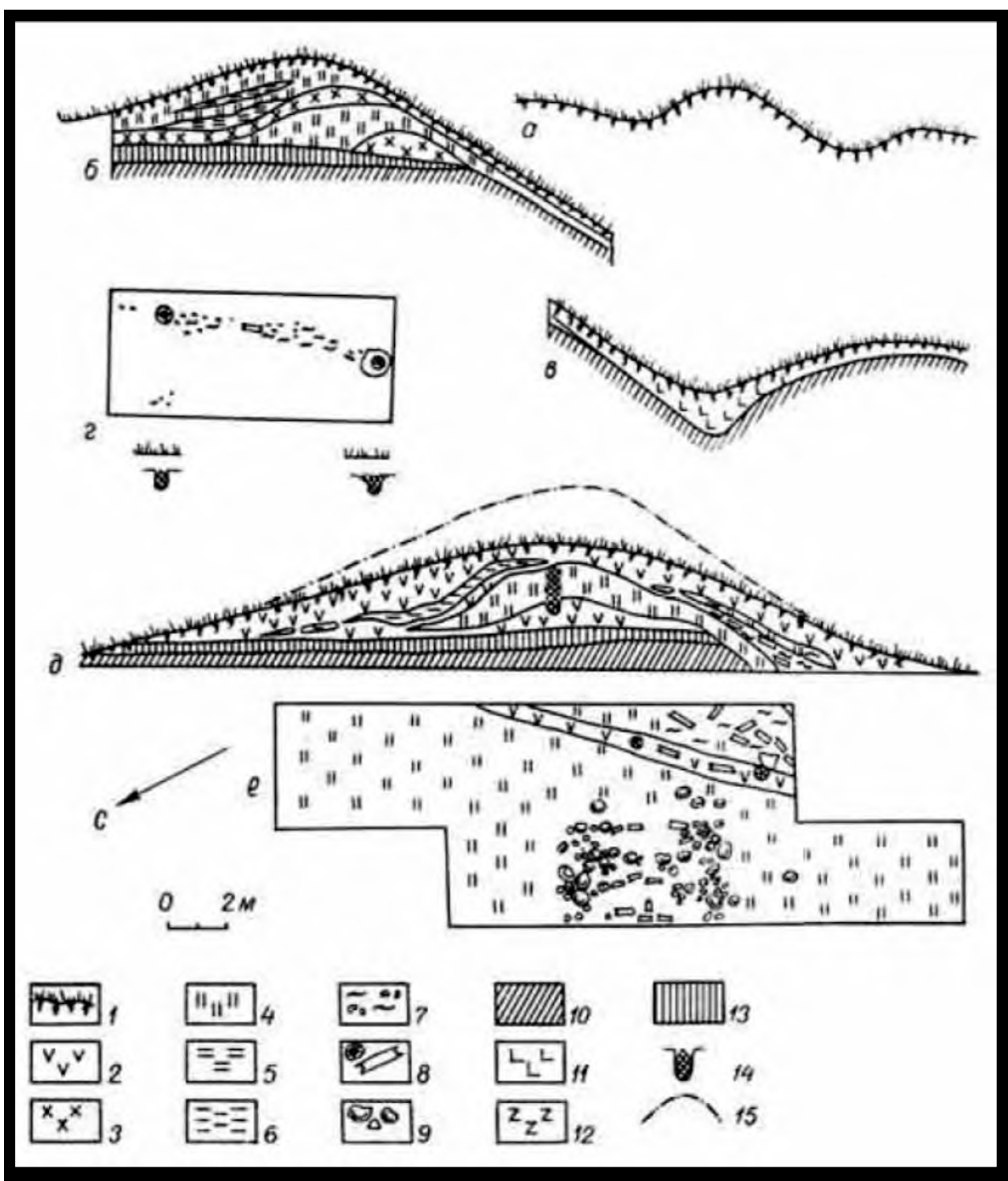

Рис.28. Східне укріплення Більського городища. Перетини захисних ліній (за Шрамко, 1987): а – перетин валу та рову на північній стороні; б, в - перетин валу та рову на південній стороні (розкоп № 8); г – залишки дерев'яної оборонної стіни (розкоп № 9); д – перетин валу біля південного входу в укріплення (розкоп № 7); е – план залишків споруд. 1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – сірий ґрунт; 4 – бура глина; 5 – жовта глина; 6 – глина з землею; 7 – зола та попіл; 8 – обвуглене дерево; 9 – каміння; 10 – материковий суглинок; 11 – замулений ґрунт; 12 – кротовини; 13 – похований ґрунт; 14 – стовпові ями; 15 – контур основного валу.

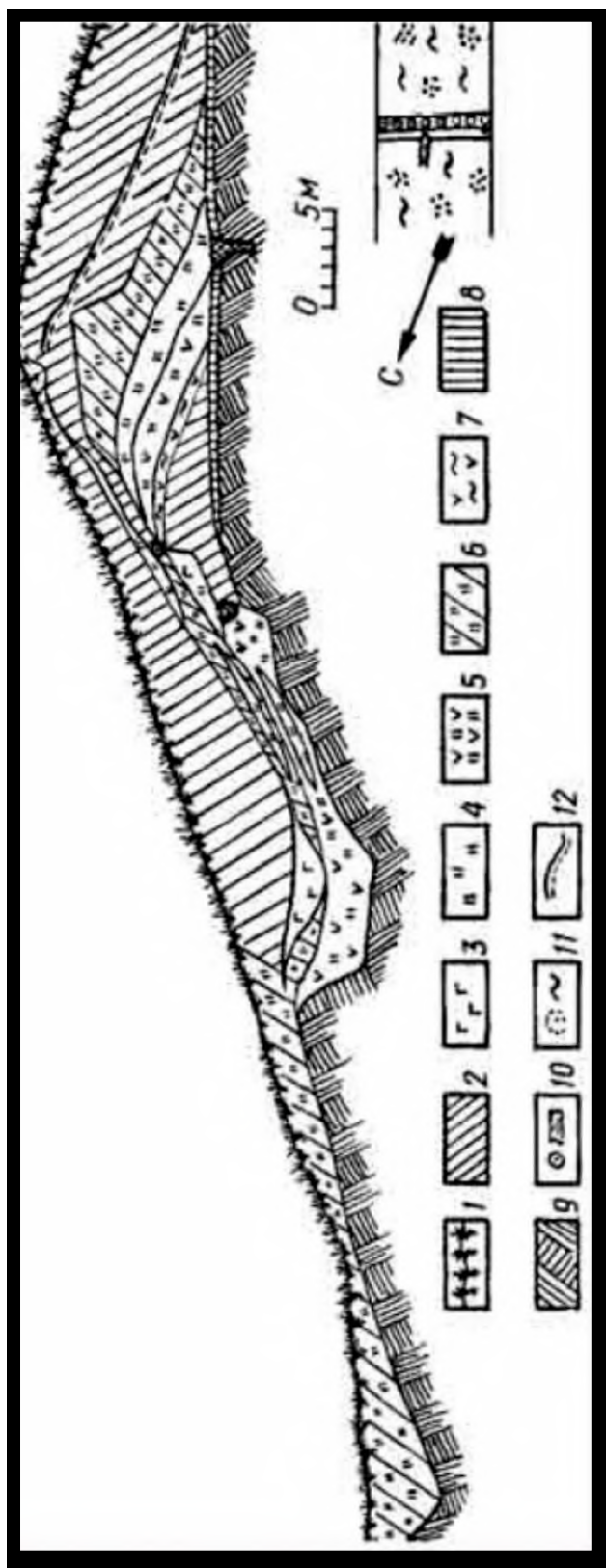

Рис. 29. Західне укріплення Більського городища. Перетини захисних ліній (за Шрамко, 1987): 1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – бура глина; 4 – жовта глина; 5 – глина з домішками чорнозему; 6 – чорнозем з домішками глини; 7 – чорнозем з золюю; 8 – похований ґрунт; 9 – материк; 10 – залишки колод; 11 – зола та вугілля на поверхні похованого ґрунту; 12 – прошарок давнього дерну.

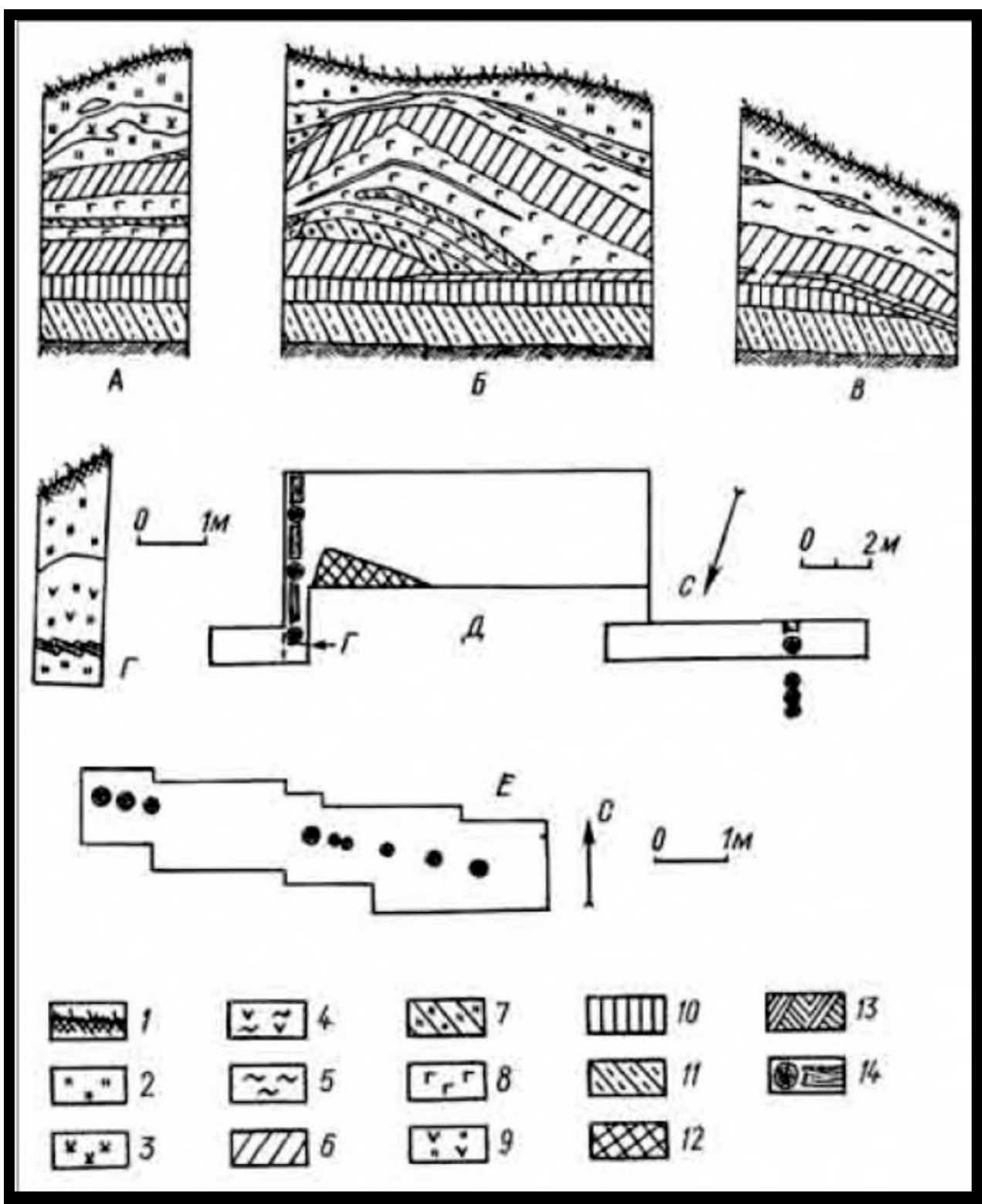

Рис.30. Західне укріплення Більського городища. Підчистка валу (за Шрамко, 1966): 1 – дерен; 2 – жовта глина; 3 – сірий ґрунт; 4 – земля з домішками золи; 5 – зола; 6 – чорнозем; 7 – чорнозем з домішками золи; 8 – бура глина; 9 – глина з домішками золи; 10 – похований ґрунт; 11 – суглинок; 12 – заповнення ям; 13 – материк; 14 – дерево; А – східна стінка розкопу ПИ-1; Б – південна стінка розкопу; В – західна стінка того ж розкопу; Г – північна стінка прирізки ПМ-1; Д – план розкопу ПМ-1; Е – план розкопу ПМ-2 (зачистка).

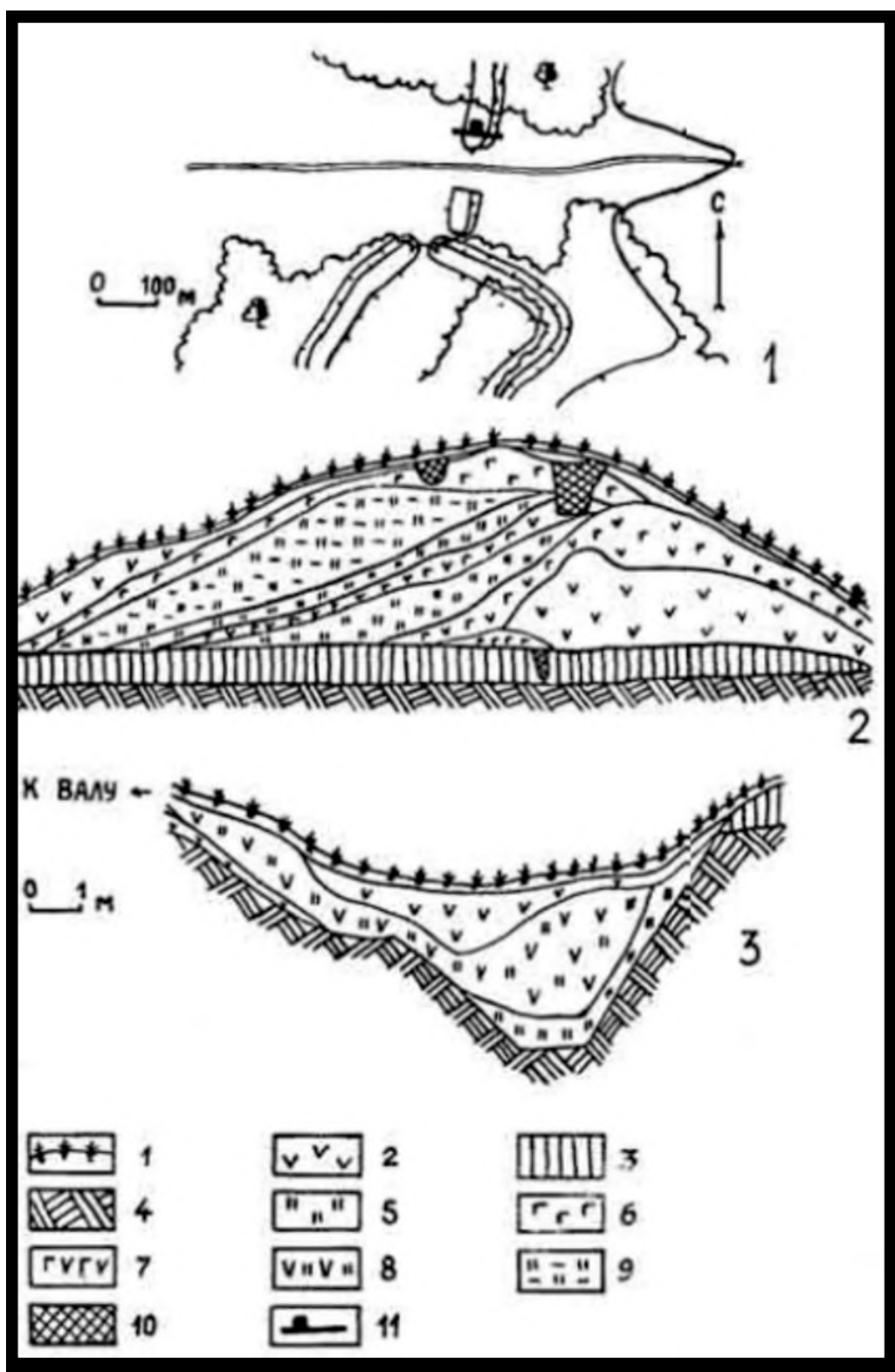

Рис 31. Велике укріплення Більського городища. Перетин валу та рову у Східній частині (за Шрамко Б.А., Шрамко І.Б., 1992): 1 – розташування розкопу 1988-1989 рр. на валу Великого Більського городища; 2 – розріз валу Великого Більського городища та 3 – розріз рову. Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – похований ґрунт; 4 – материк; 5 – глина жовта; 6 – глина бура; 7 – глина з чорноземом; 8 – чорнозем з домішками глини; 9 – глина темно-жовта; 10 – заповнення ям; 11 – розкоп 1988-1989 рр.

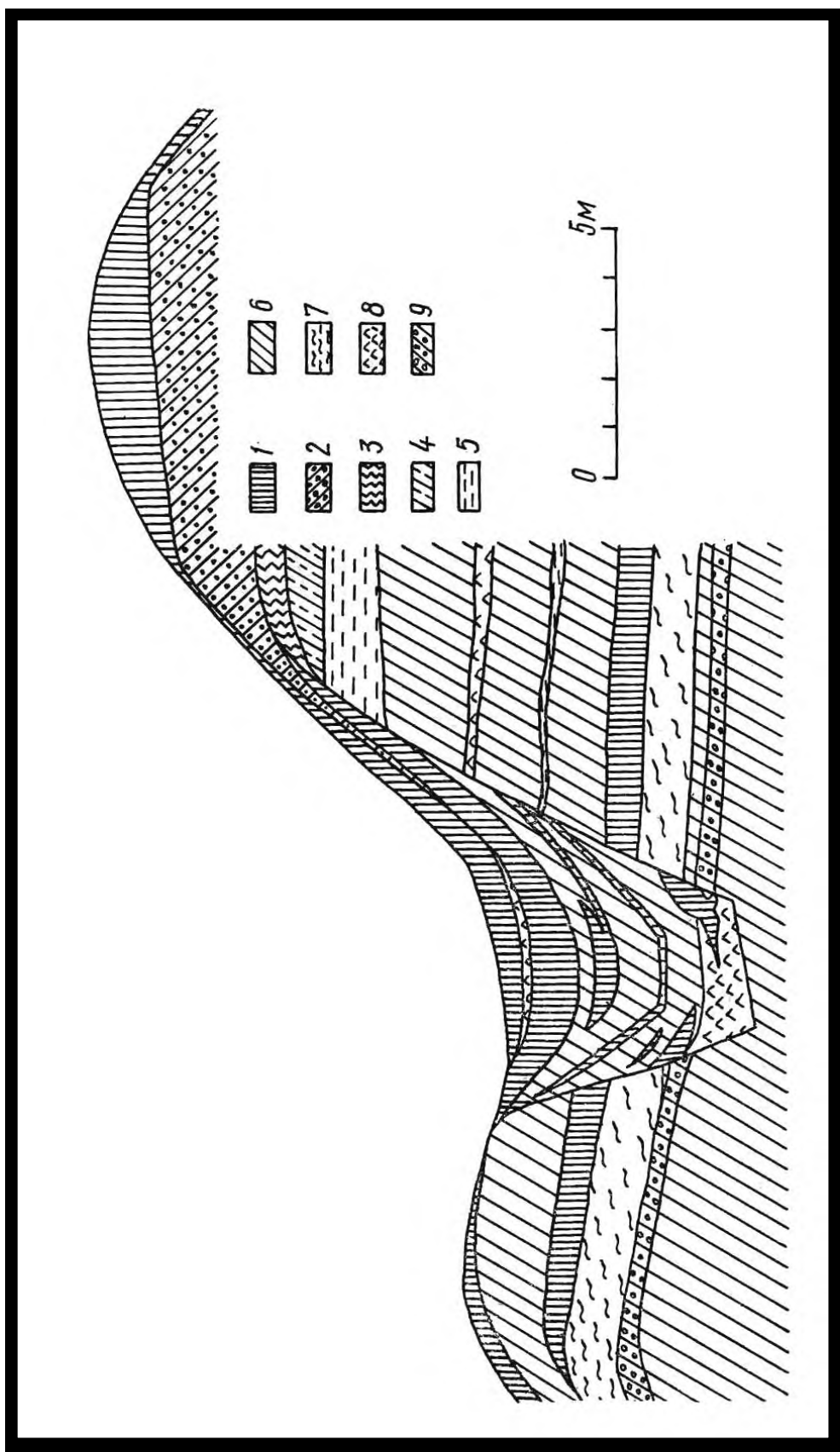

Рис 32. Велике укріплення Більського городища. Перетин валу та рову в Південній. (за Шрамко, 1977): 1 – дерен; 2 – бура глина; 3 – жовта глина; 4 – темна глина з прошарками золи; 5 – чорнозем; 6 – сірий ґрунт; 7 – похований ґрунт; 8 – материк; 9 – заповнення ям.

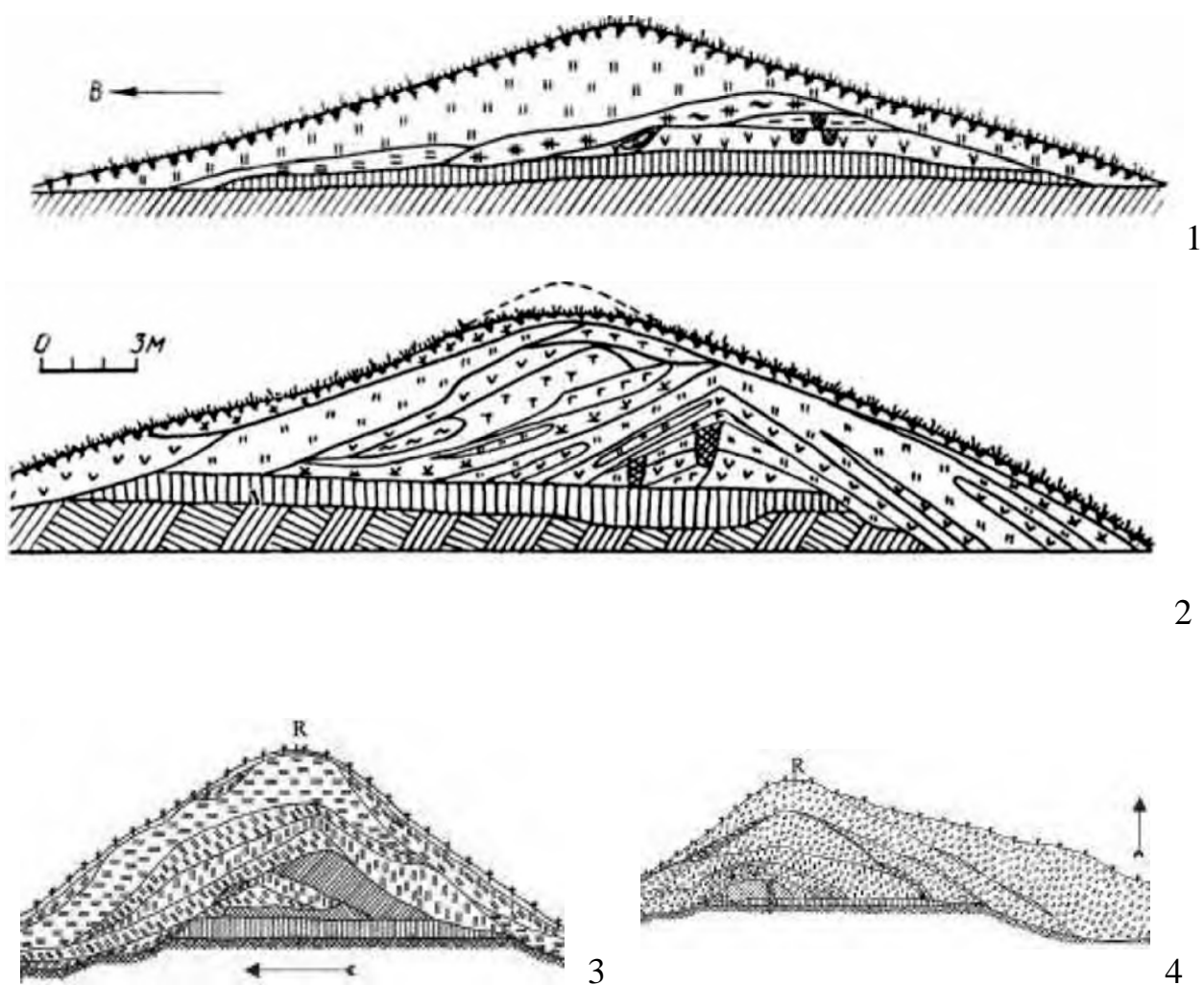

Рис 33. Велике укріплення Більського городища. Перетин валів. (1 - за Граков, 1959; 2 – за Шрамко, 1966; 3-4 – за Гавриш, 2006).

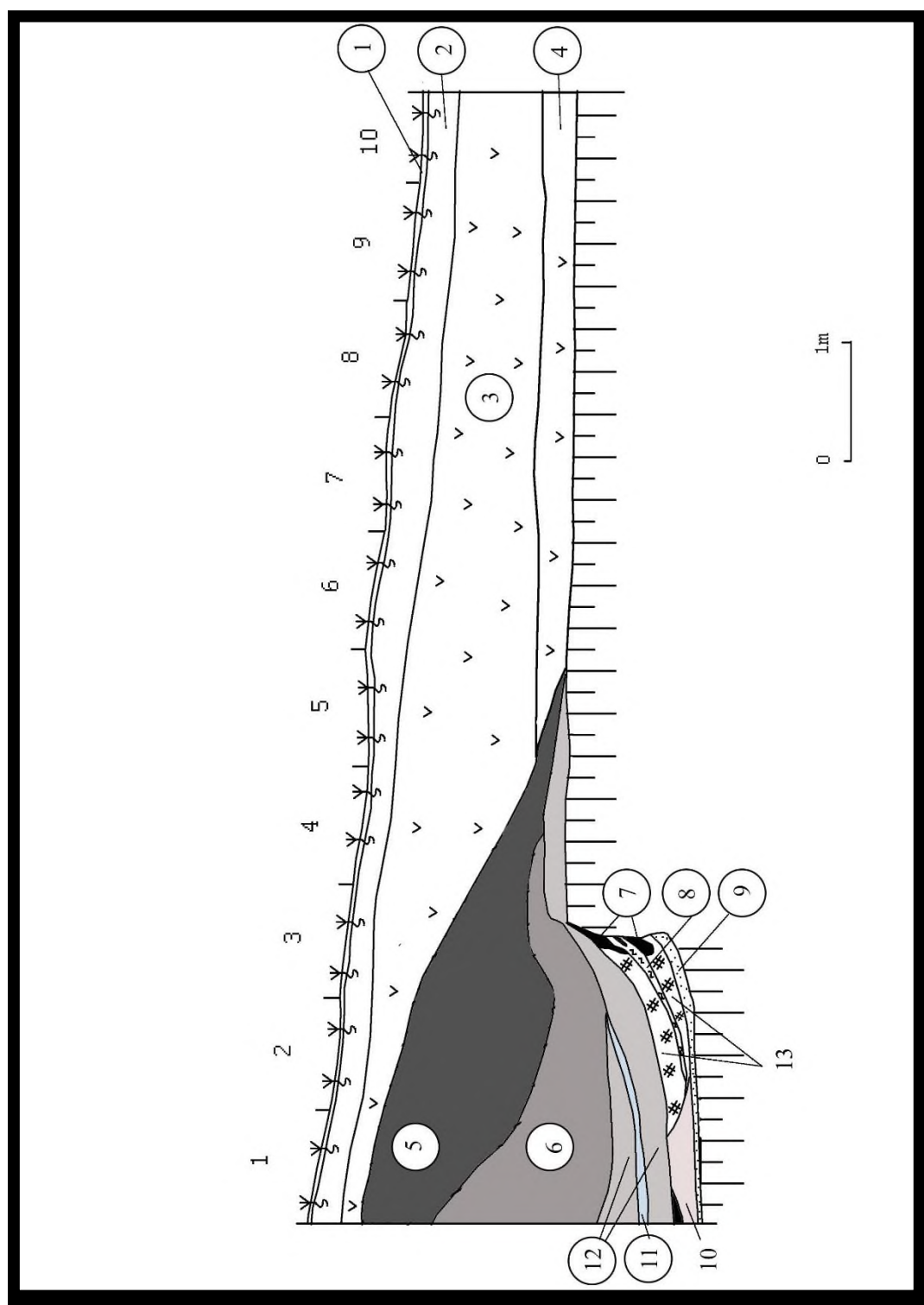

Рис. 35. Велике укріплення Більського городища. Урочище Царина Могила. Профіль розкопу 2016 р.: 1 — дерновий шар; 2 — деградований чорнозем; 3 — чорноземний змив з валу; 4 — чорнозем; 5 — бура глина з фракціями вапняку та крейди; 6 — бура глина; 7 — вугілля; 8 — зола; 9 — придонний прошарок, щільно втрамбованого ґрунту; 10 — світло-коричнева глина; 11 — коричнева та жовта глини; 12 — коричнева глина.

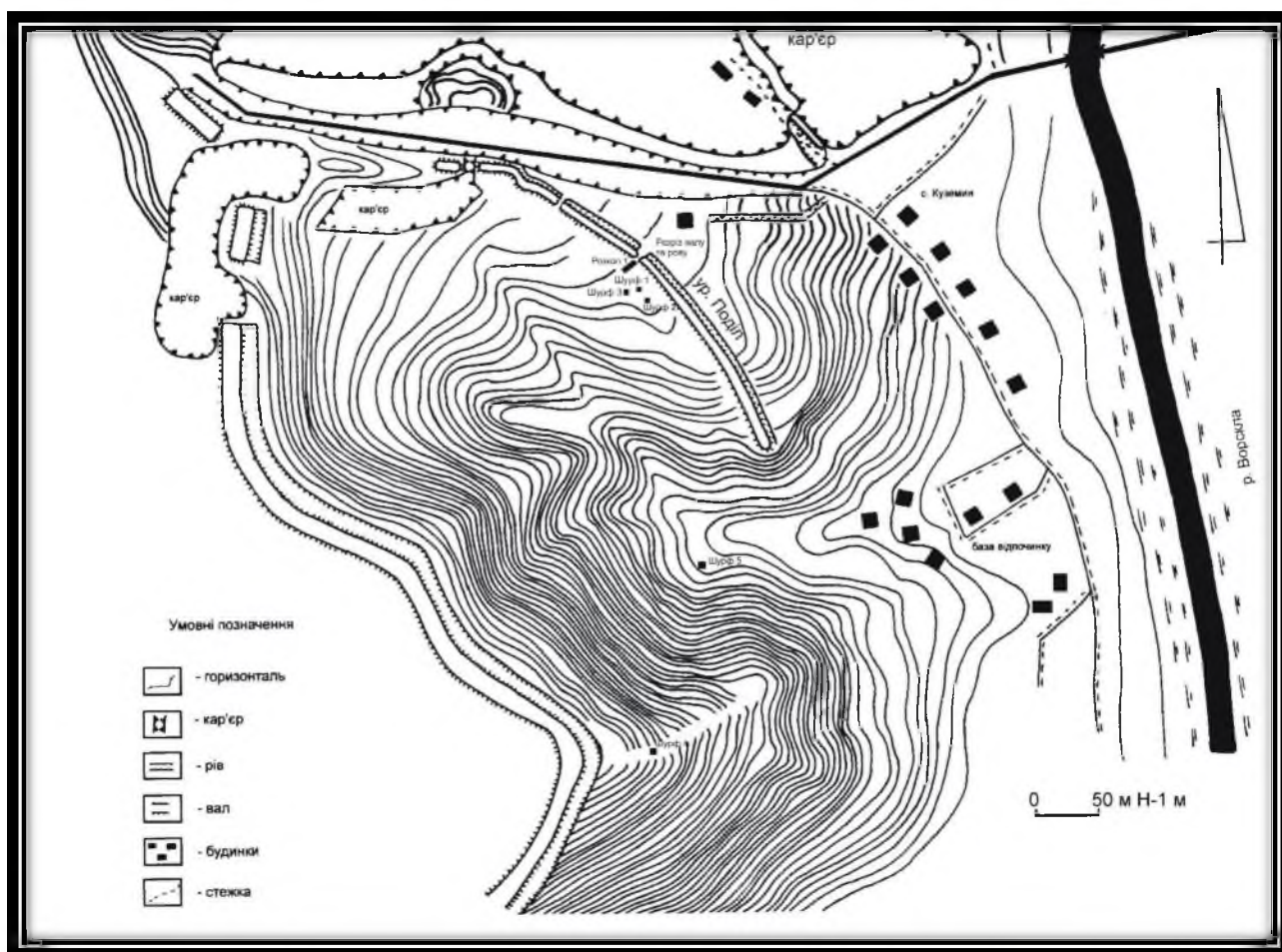

Рис. 36. План Куземинського укріплення Більського городища.

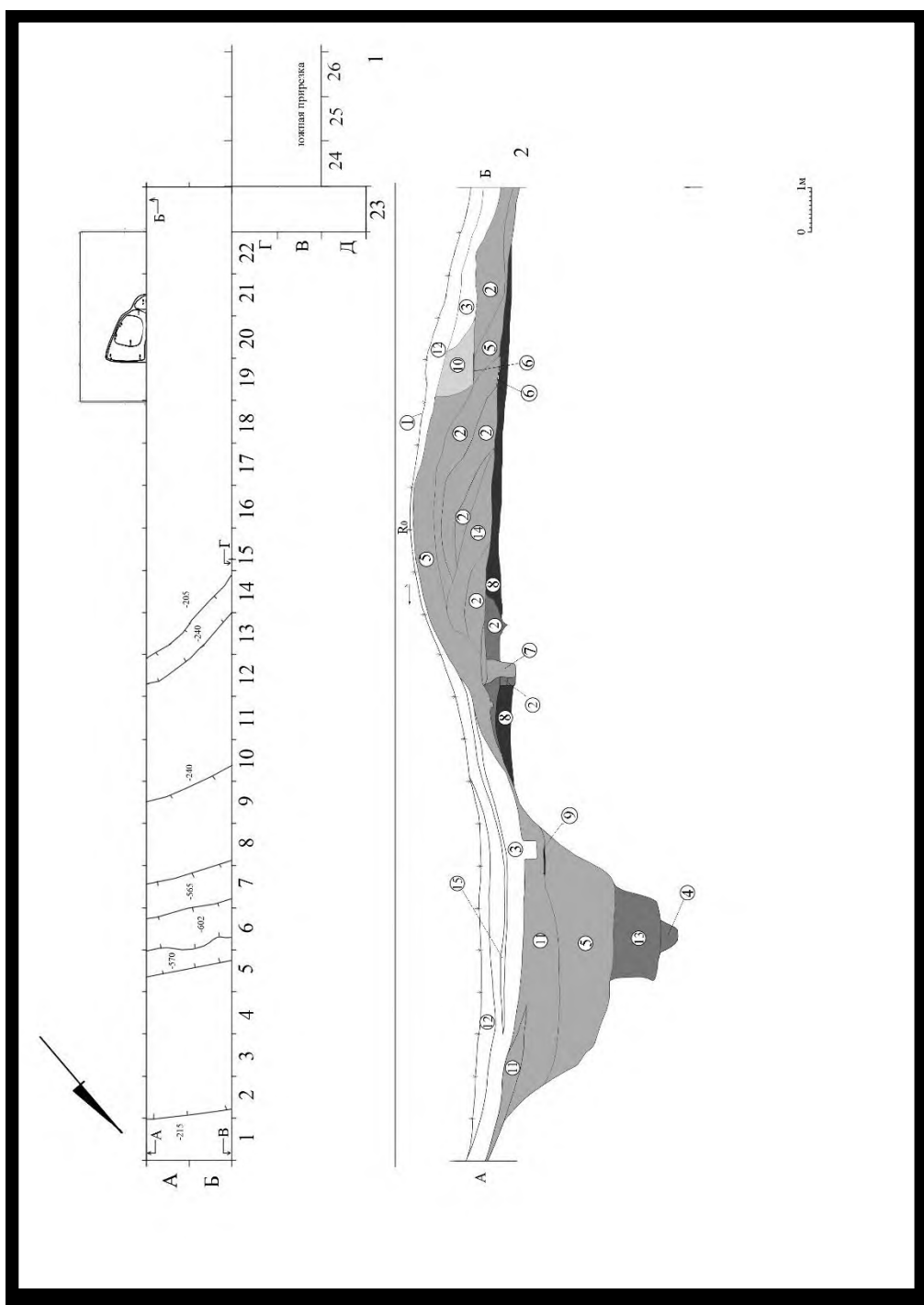

Рис. 37. Куземинське укріплення Більського городища. Перетин валу та рову 2014 р.: 1 — дерновий шар; 2 — глинистий супісок; 3 — чорноземний затьок; 4 — темно-бурий суглинок; 5 — бурий суглинок з рудими глинистими прошарками; 6 — пропечена глина; 7 — стовпова яма; 8 — материковий суглинок; 9 — вуглецевий прошарок; 10 — розвал пічки нового часу; 11 — бурий суглинок з домішками піску; 12 — гумусований шар; 13 — бурий суглинок; 14 — сірий суглинок; 15 — темний затьочний шар.

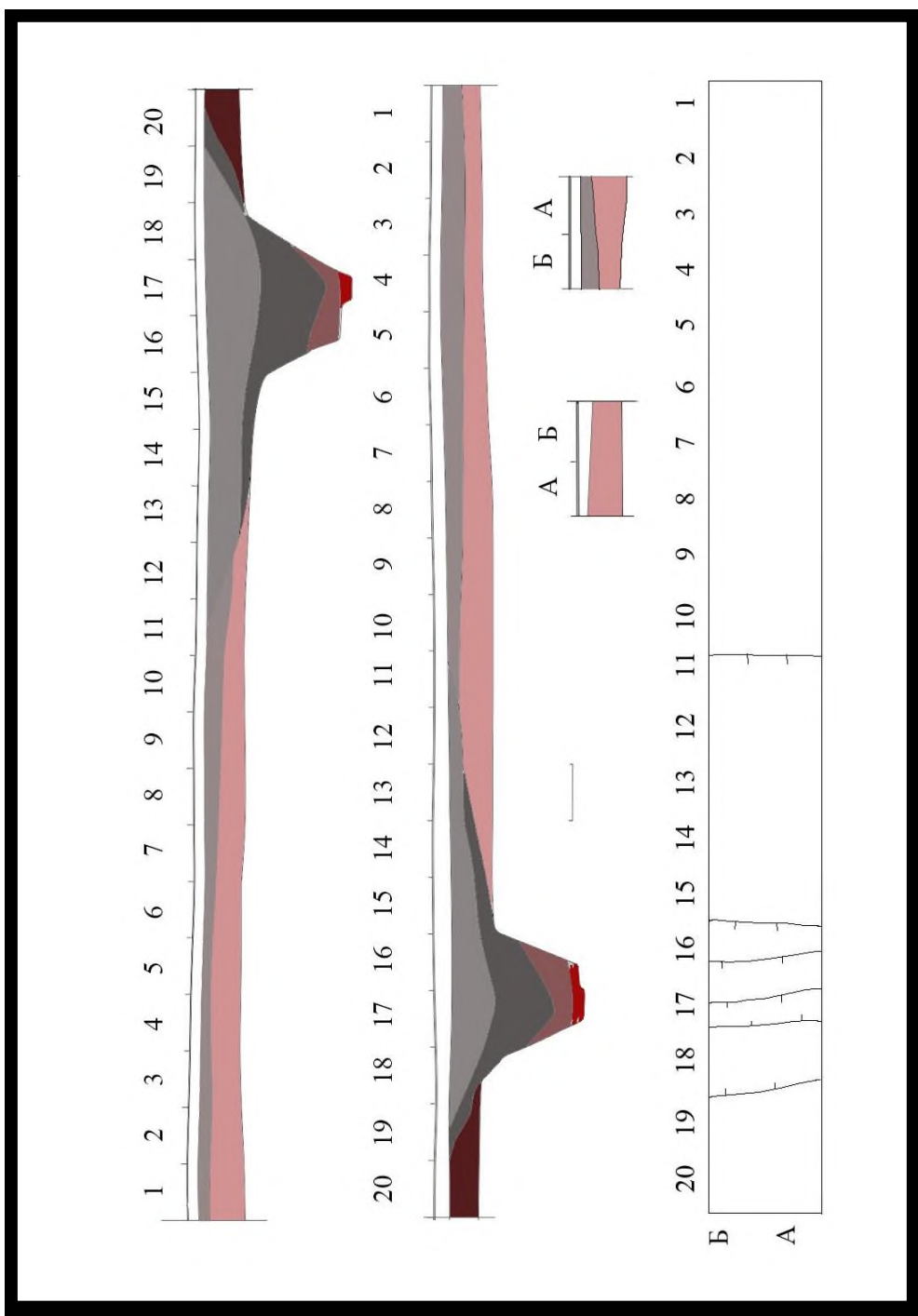

Рис. 38. Внутрішній Південний вал Більського городища. Перетин валу та рову (за Гречко, Крютченко, 2019).

Рис. 40. План городища Зарічне 2 (за Осадчий, 2018).

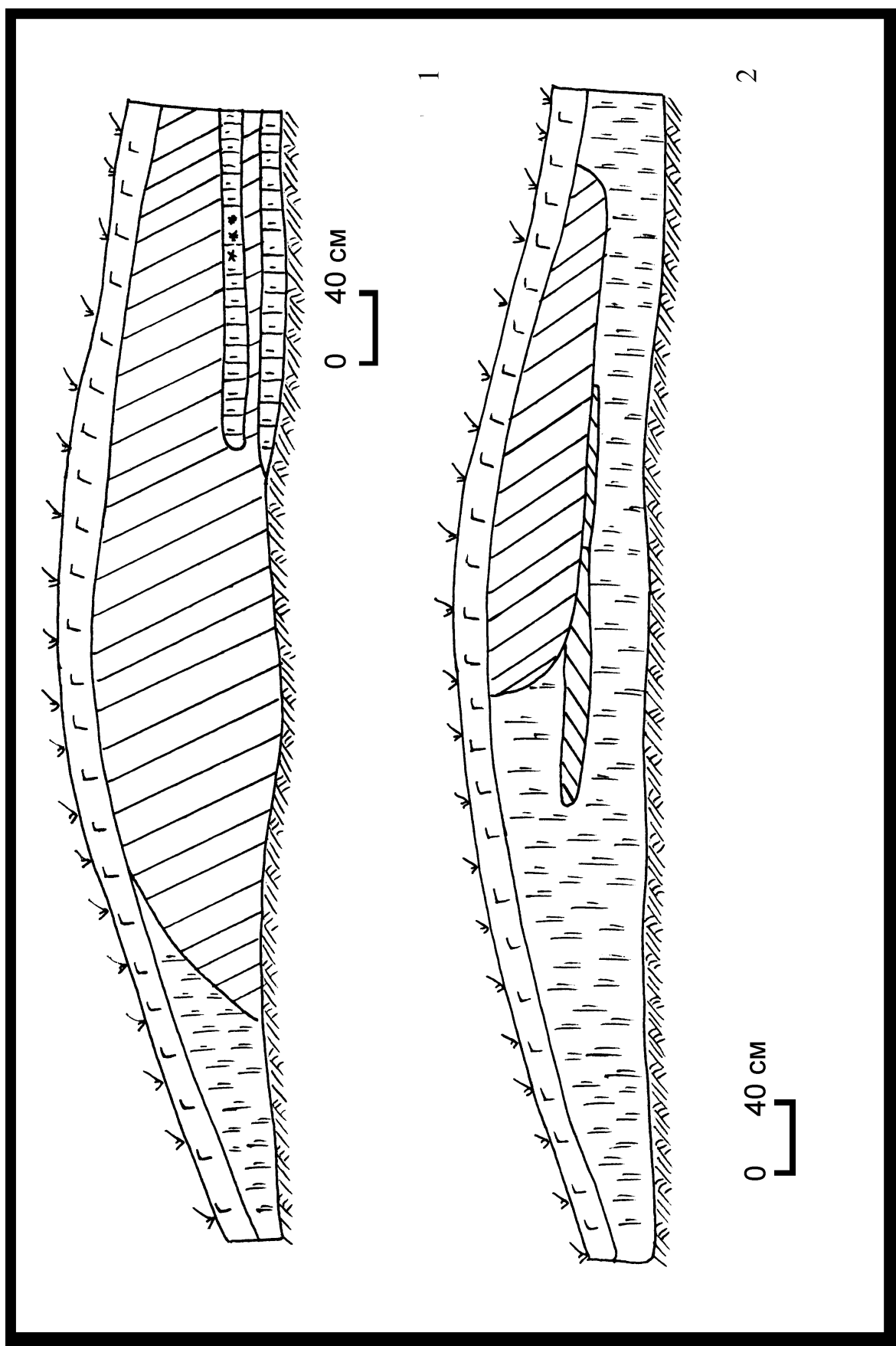

Рис. 41. Перетини валів городищ. 1-2 Зарічне 2 (за Приймак, Коротя, Осадчий, 2006).

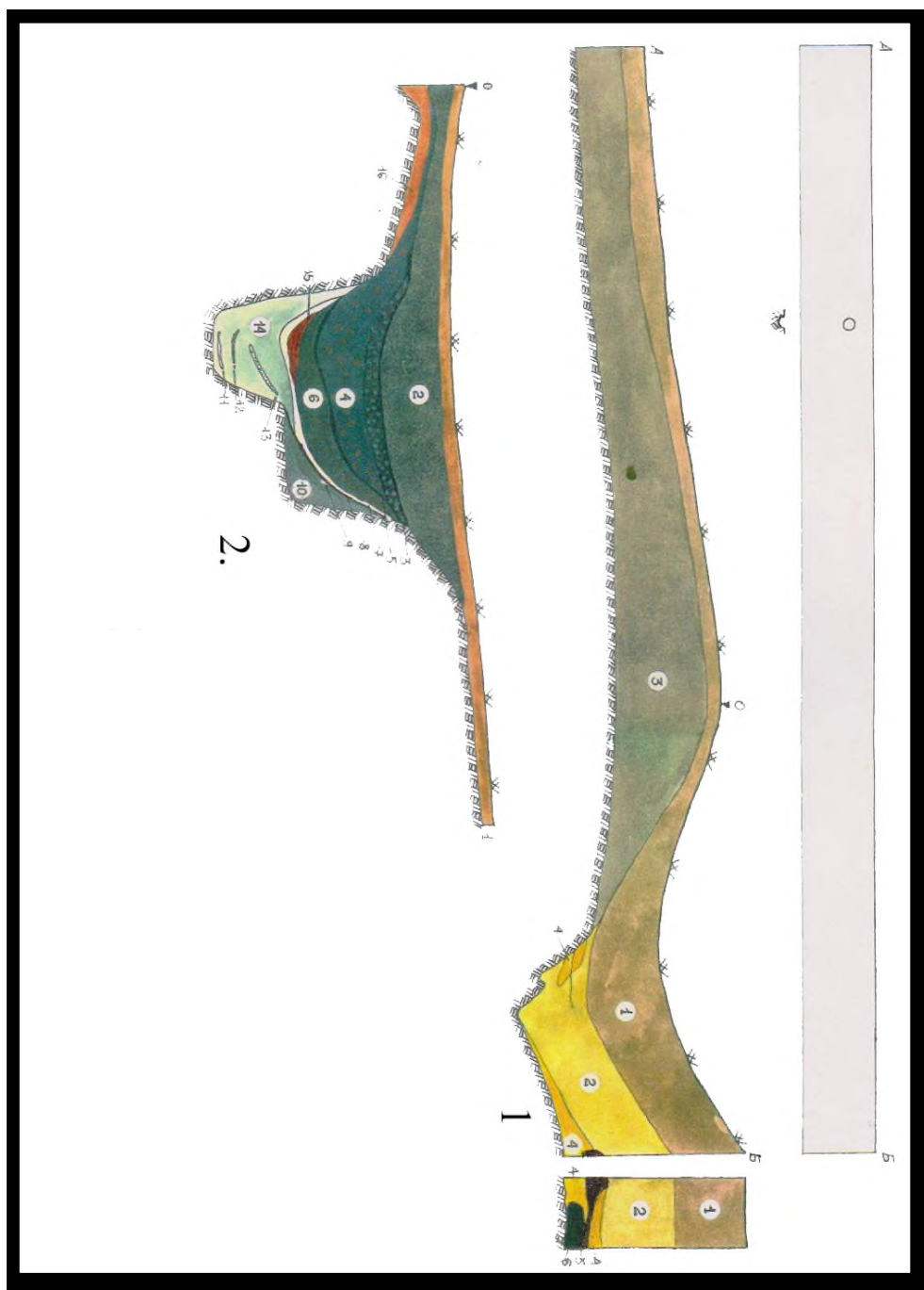

Рис. 42. Перетини захисних споруд городища Кардашів Вал (за Троцька, 2002):
 1. Перетин валу та рову: 1 – лісовий ґрунт; 2 – суглинок і чорнозем; 3 – стародавня поверхня; 4 – жовта глина; 5 – чорна земля; 6 – нора; 7 – материк.
 2. Перетин рову: 1 - дерн; 2 – чорна земля; 3 – чорна земля с вкрапленнями обмазки та деревного вугілля; 4 – попіл з незначною кількістю обмазки; 5 – сажа; 6 – сіро-жовто-коричневий ґрунт із значною кількістю дрібної обмазки; 7 – біла глина; 8 – сажа; 9 – сіро-коричнева глина; 10 – попіл; 11 – попіл з глиною; 12 – сажа; 13 – обмазка із сажею та попелом; 14 – біла із чорним затічним ґрунтом глина; 15 – шматки обпаленої глини червоного кольору; 16 – глей; 17 – материк.

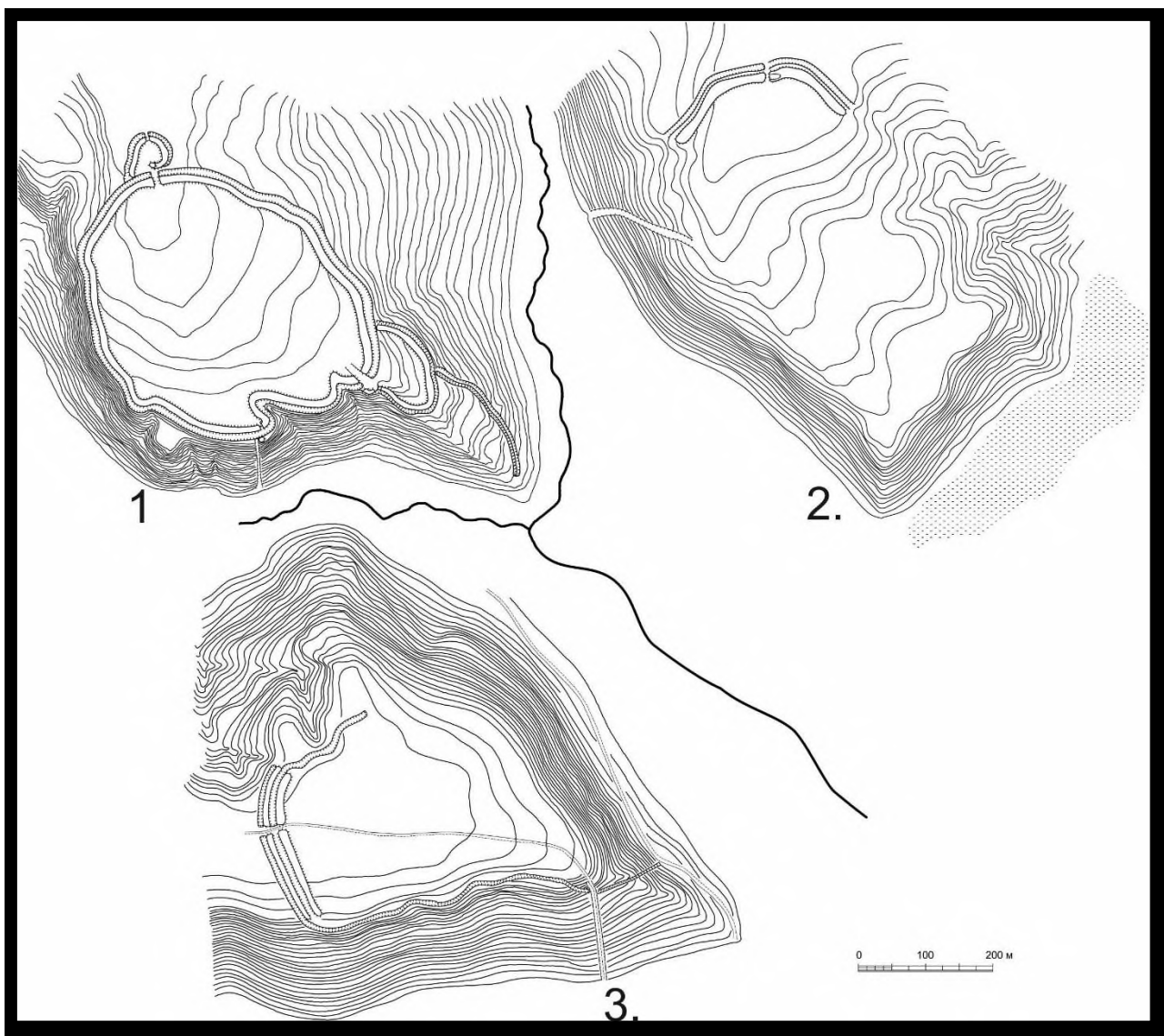

Рис. 42. Плани групи городищ: 1 – Сосонка 1; 2 – Сосонка 2 (Мащанка), 3 – Сосонка 3 (За Осадчий, Коротя, Берест, 2006; Осадчий, Коротя, Берест, 2015).

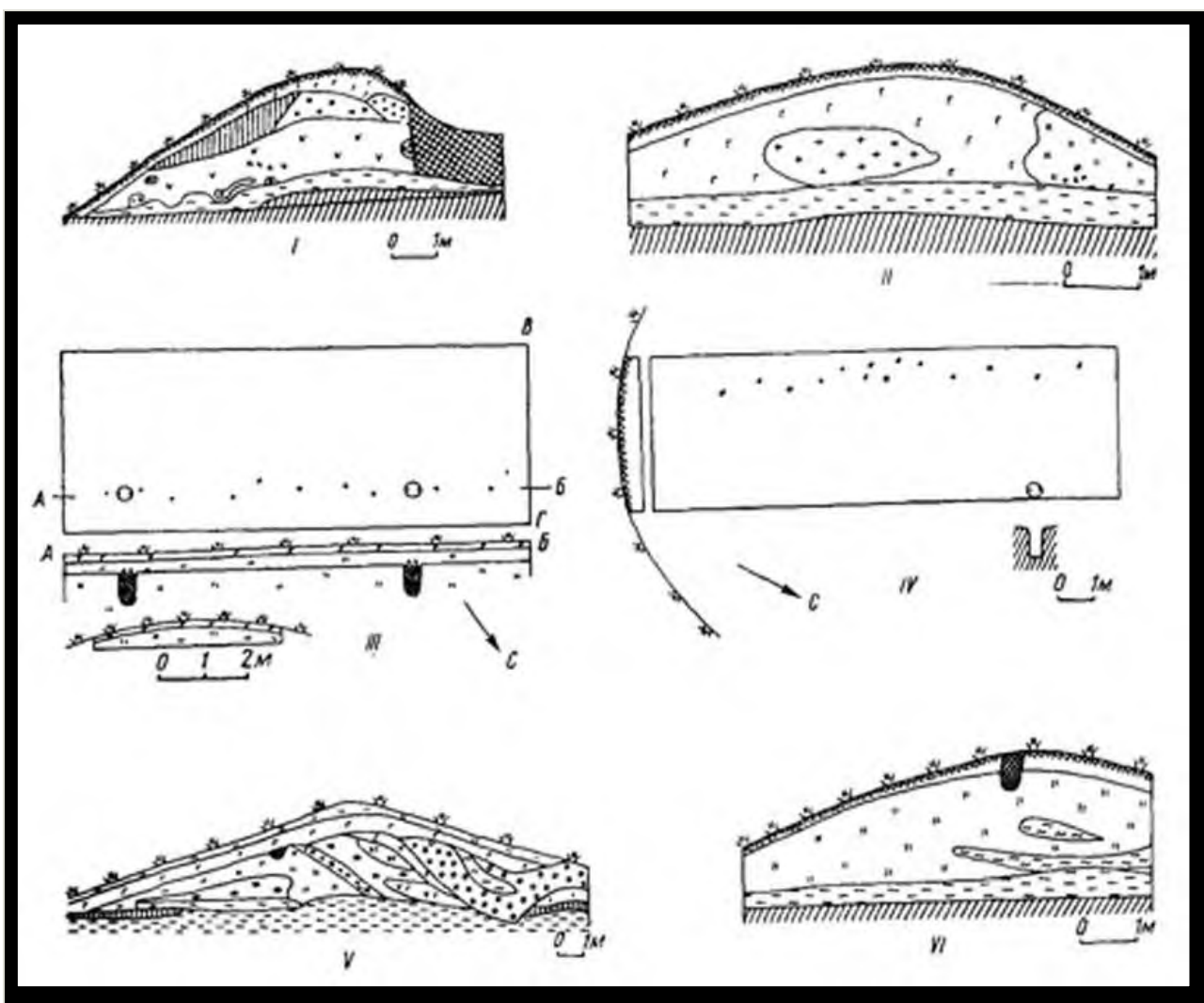

Рис.43. Профілі валів городищ Поворскля. I – Кам'янка; II- Полкова Микитівка; III - Сосонка 1; IV - Городное.

Рис. 44. Плани городищ Бездрик та Токарі (за Осадчий, 2018).

Рис. 45. План городища Бездрик (за Коротя, Осадчий, 2017).

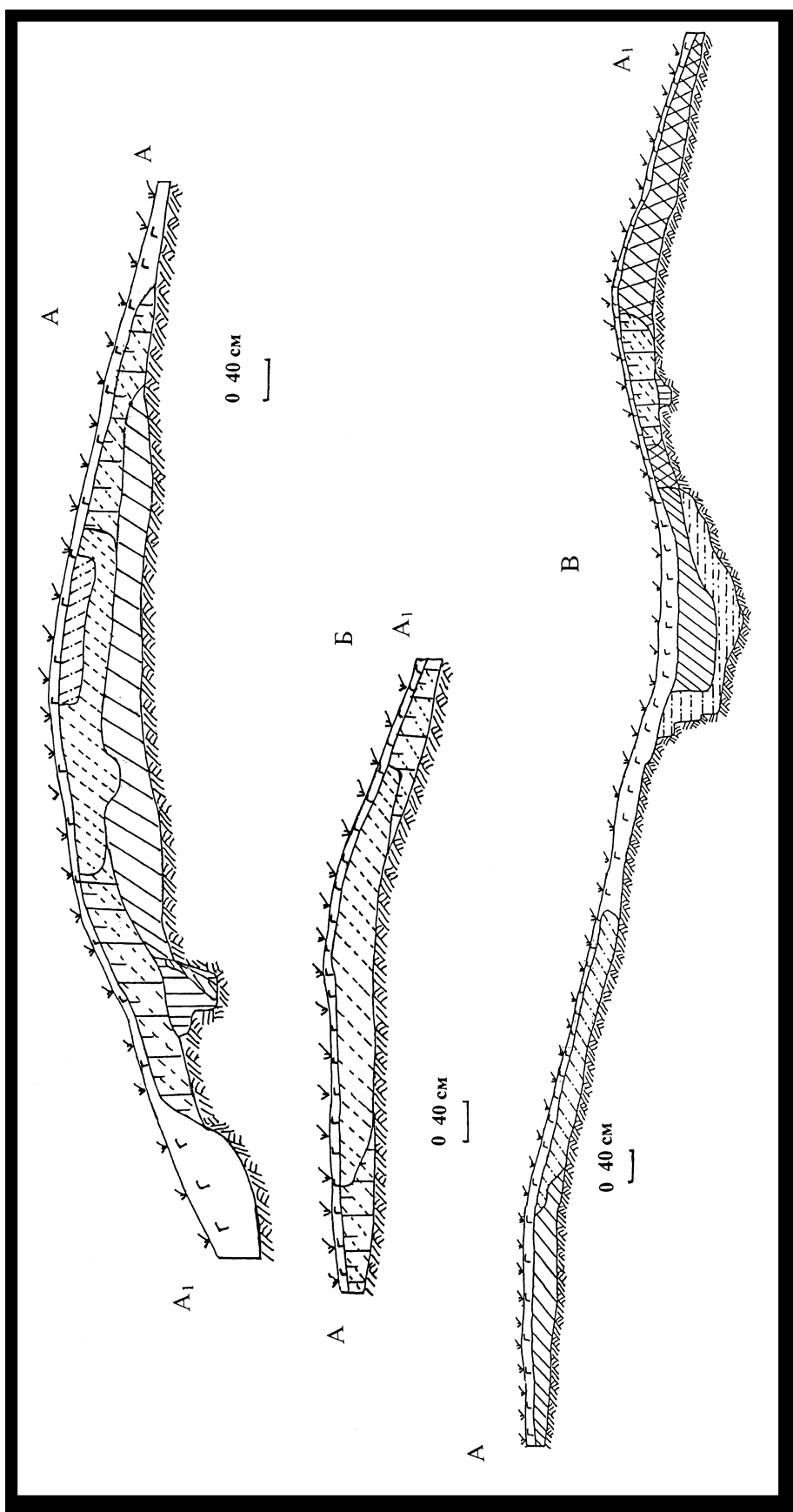

Рис. 46. Городище Бездрик. Перетини захисних споруд (за Приймак, Коротя, Осадчий, 2007).

Рис. 47. План городища Ворожба (Осадчий, 2019).

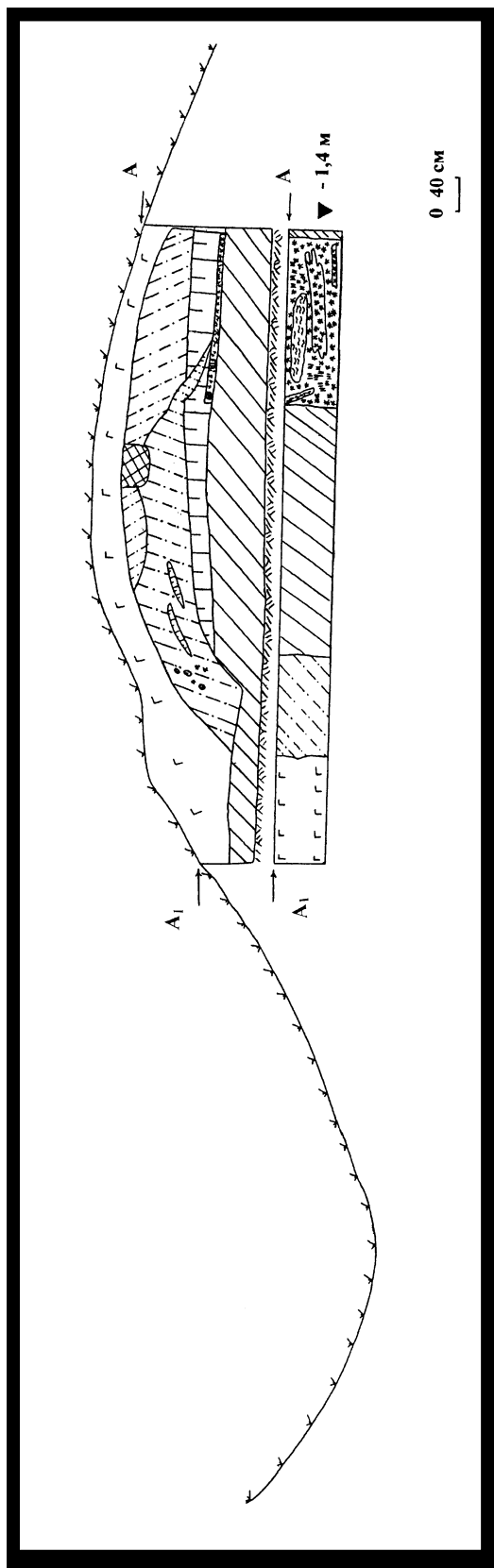

Рис. 48. Перетини захисних споруд городища Ворожба (Приймак, Коротя, Осадчий, 2009).

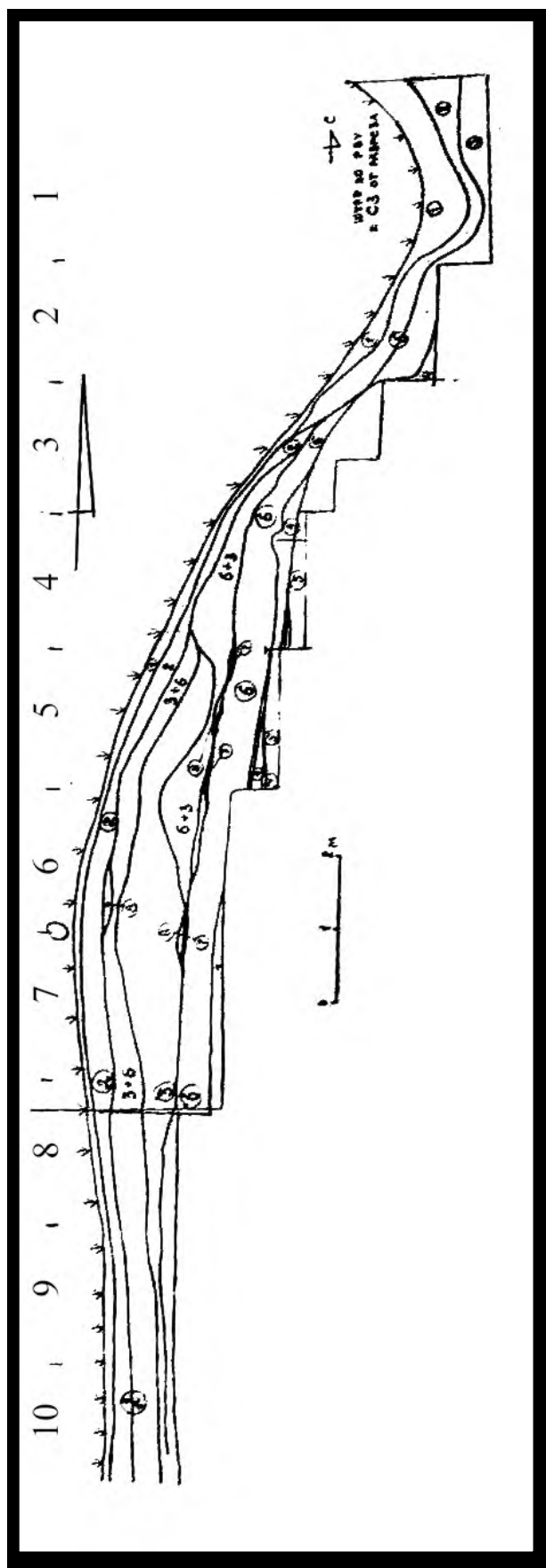

Рис. 49. Перетини захисних споруд городища Битиця (Сухобоков, Григорьев, 1985).

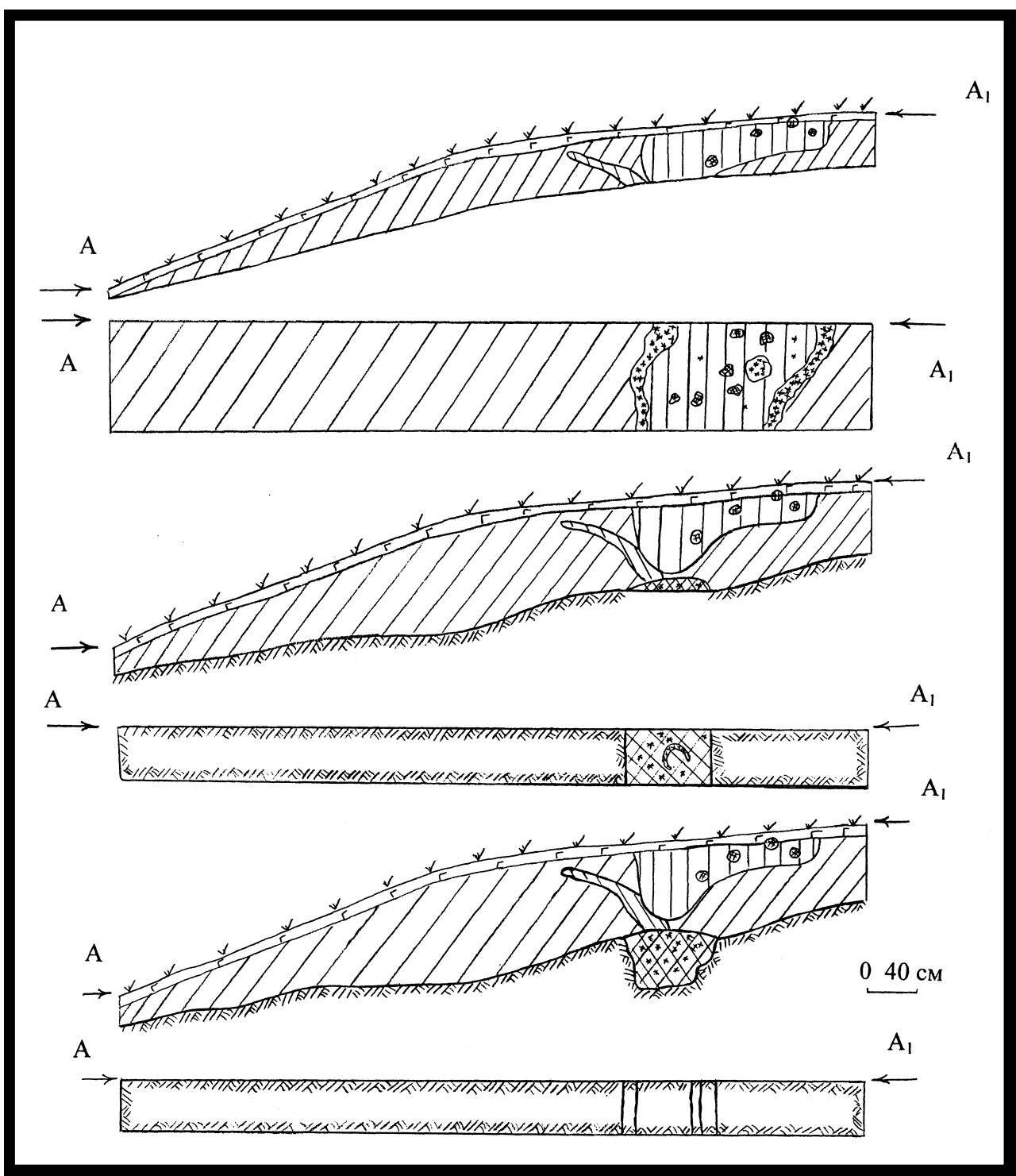
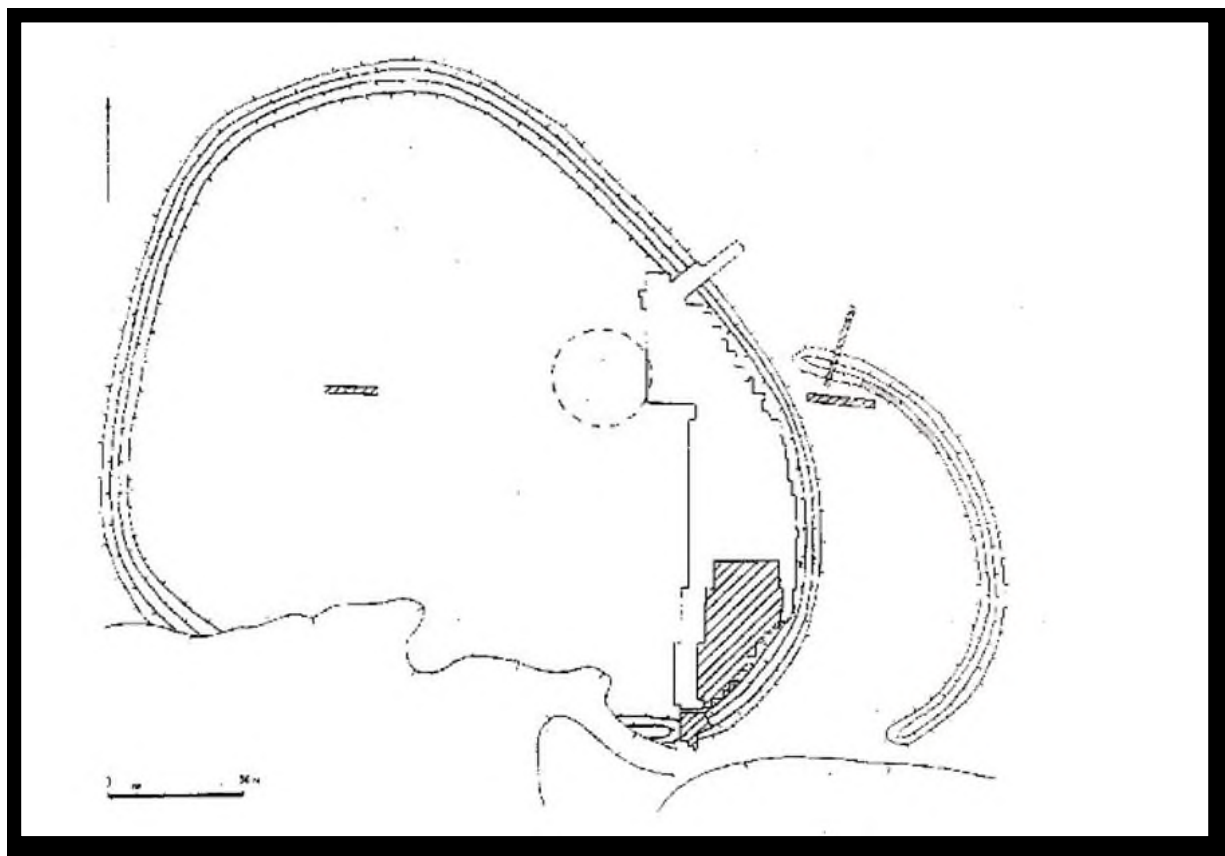
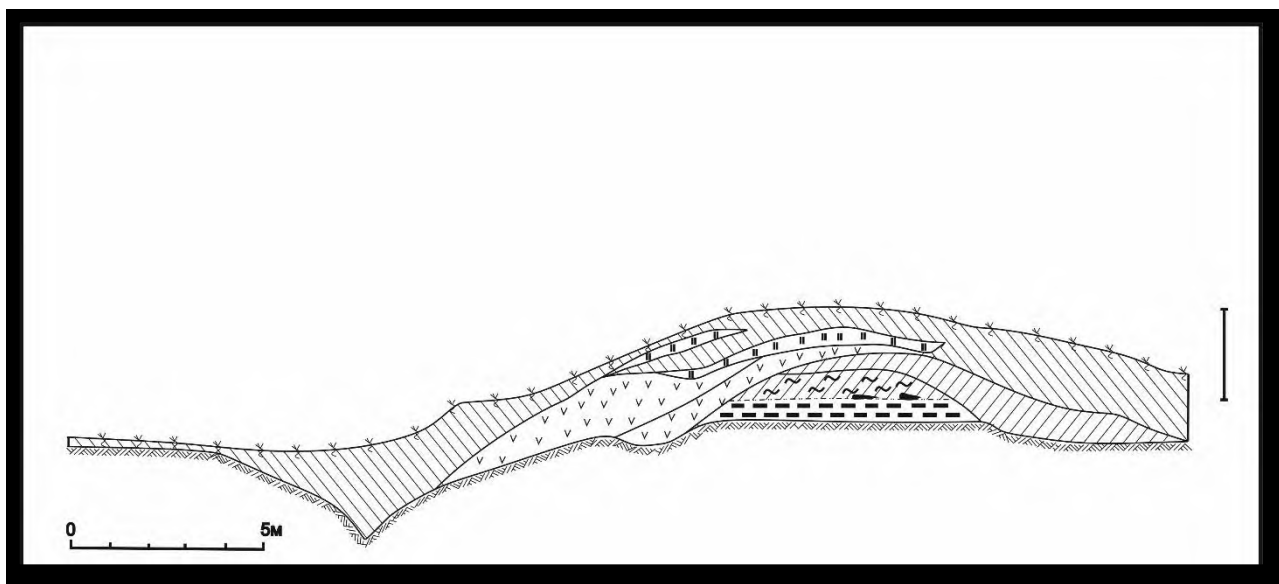

Рис. 50. Перетини захисних споруд городища Вакалівщина (за Приймак, Коротя, Осадчий, 2006).

1

2

Рис. 51. Книшівське городище. 1 – план городища з нанесенням місць розкопів (за Гавриш 2000); 2 – перетин валу та рову (за Гавриш, 1989).

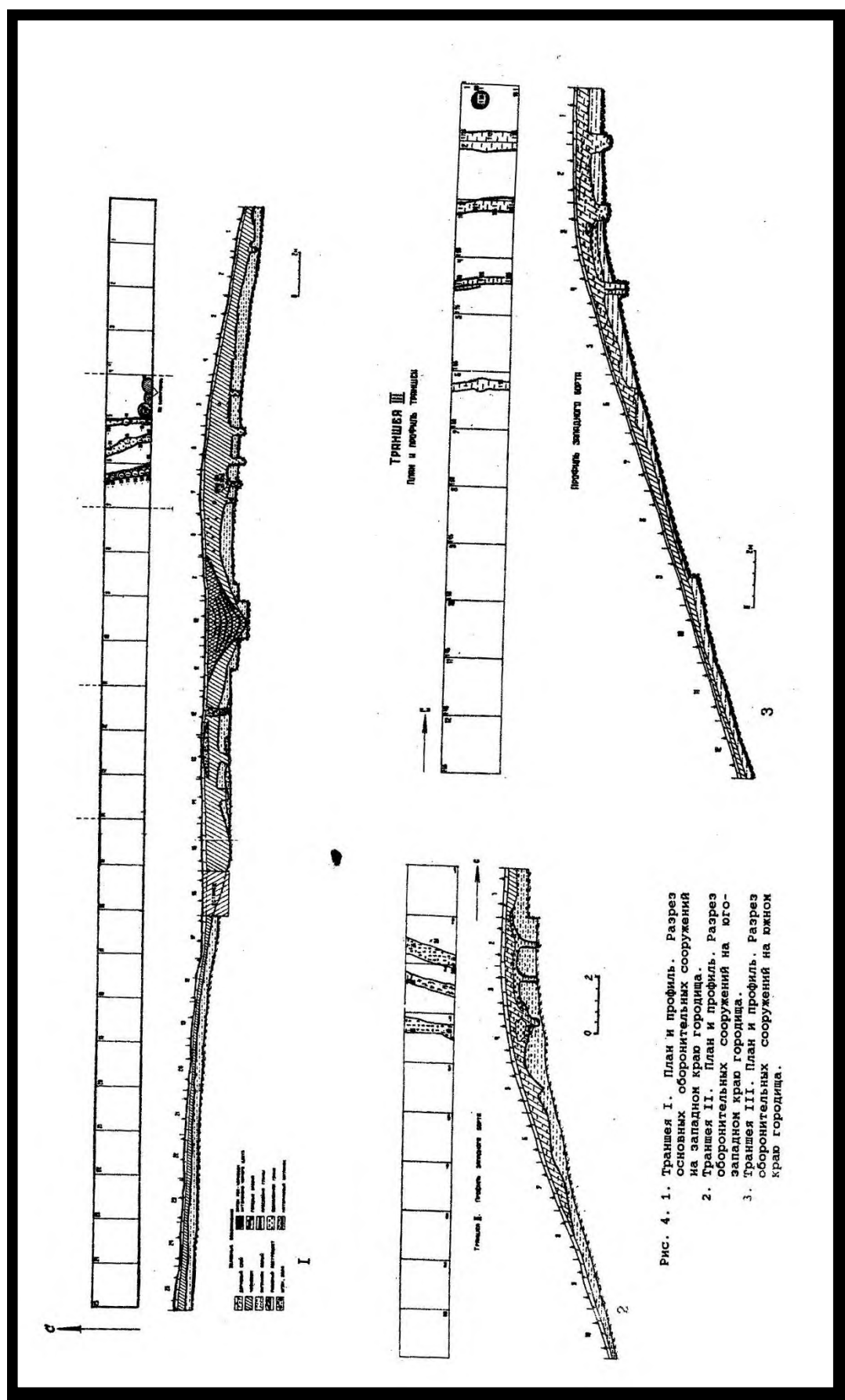

Рис. 4. 1. Траншея I. План и профиль. Разрез основных оборонительных сооружений на западном краю городища.
2. Траншея II. План и профиль. Разрез оборонительных сооружений на юго-западном краю городища.
3. Траншея III. План и профиль. Разрез оборонительных сооружений на южном краю городища.

Рис. 53. Перетини захисних споруд городища Переверзево 1 (за Пузікова, 1997).

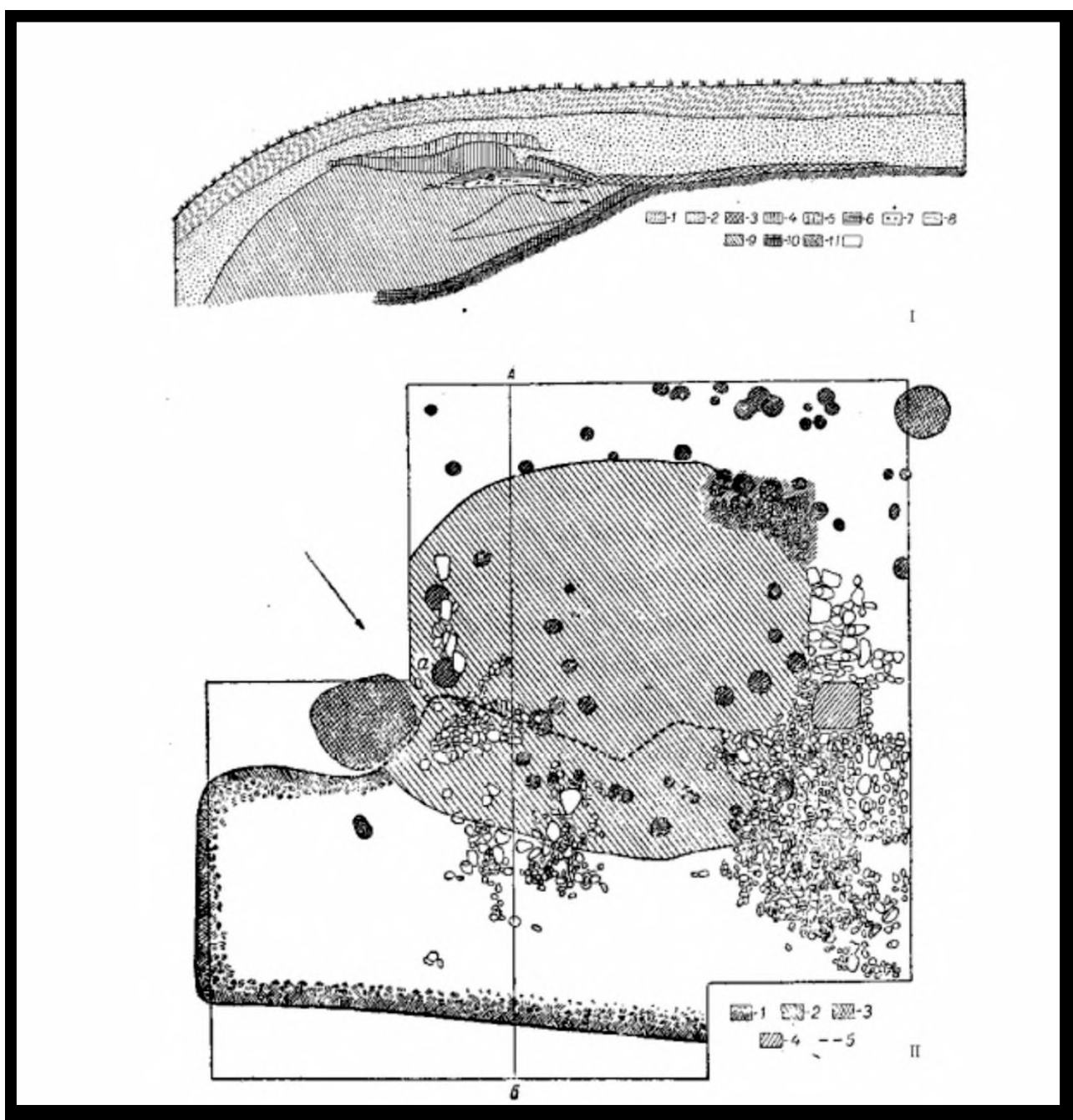

Рис. 54. Ширяєвське городище. Дослідження валу. і – профіль перетину; ii – план дослідженої ділянки (за Іллінська, 1953).

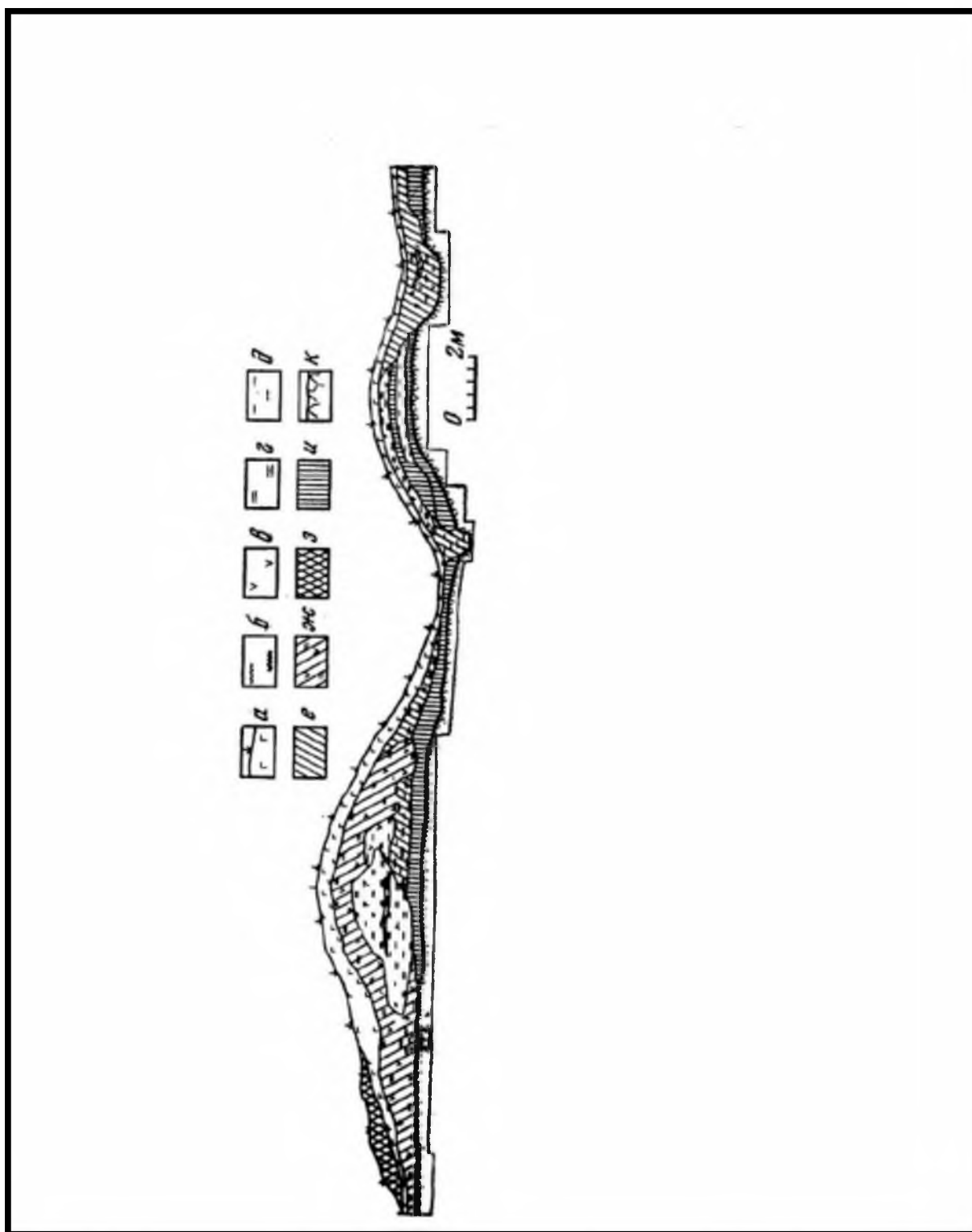

Рис. 55. Нартово городище. Перетин валу та рову (за Пузикова, 1978).

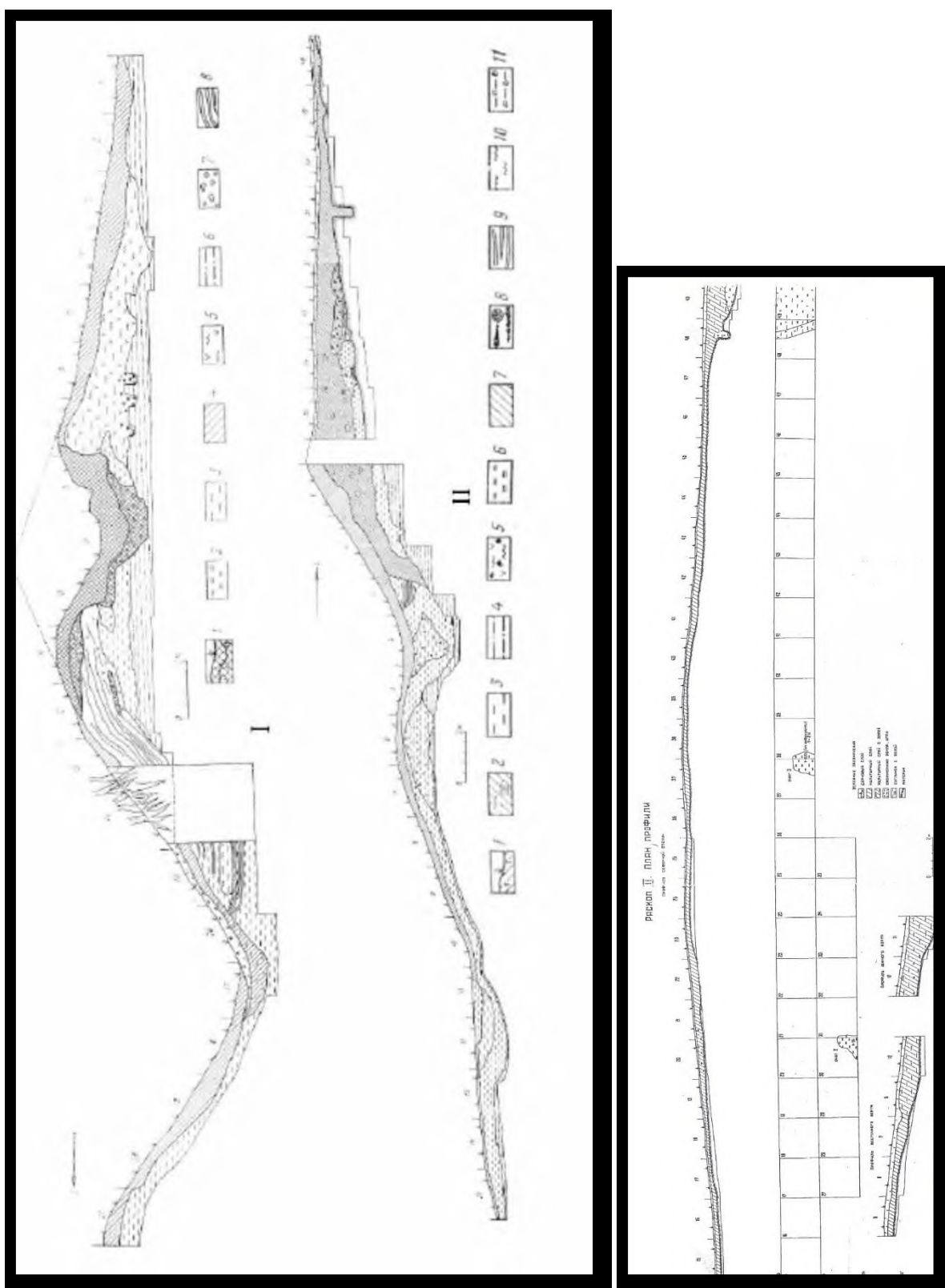

Рис. 57. Перетини захисних споруд городища Мариця (за Пузикова, 1973; 1976).

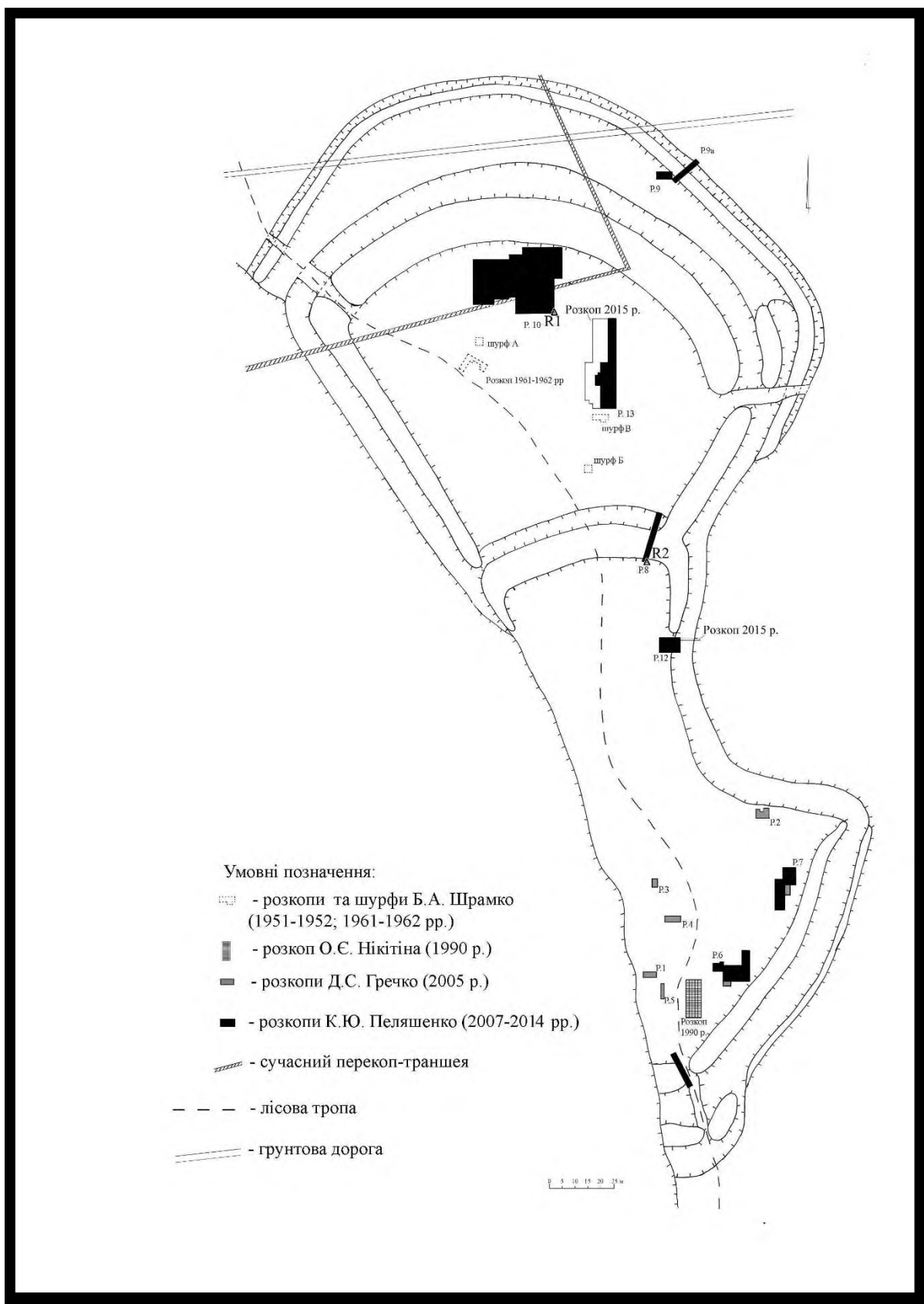

Рис. 57. Циркунівське городище. План з зазначенням розкопів (за Пеляшенко, 2015).

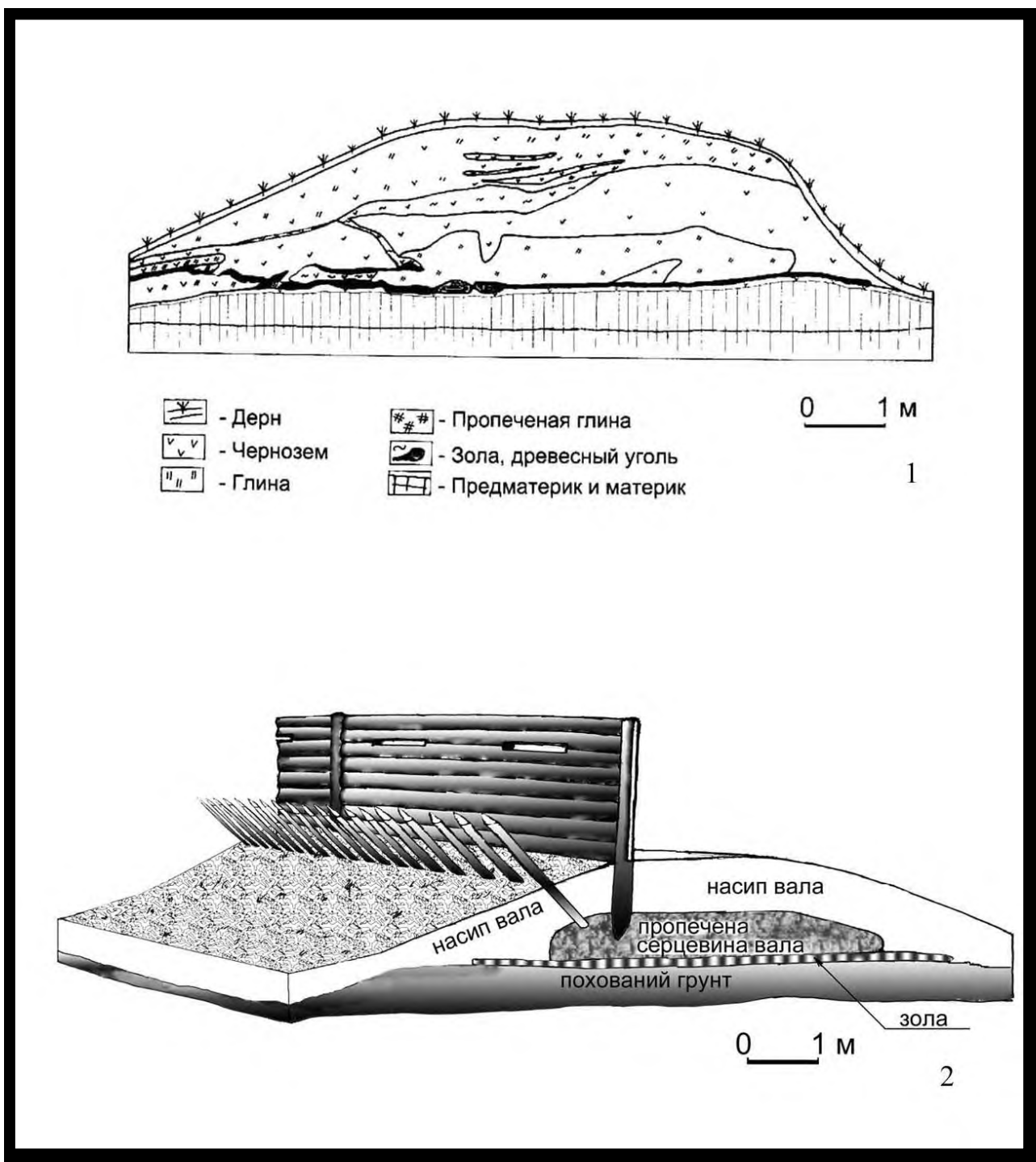

Рис. 59. Циркунівське городище. 1- перетин валу другого двору;
2 – варіант реконструкції (за Гречко, 2005).

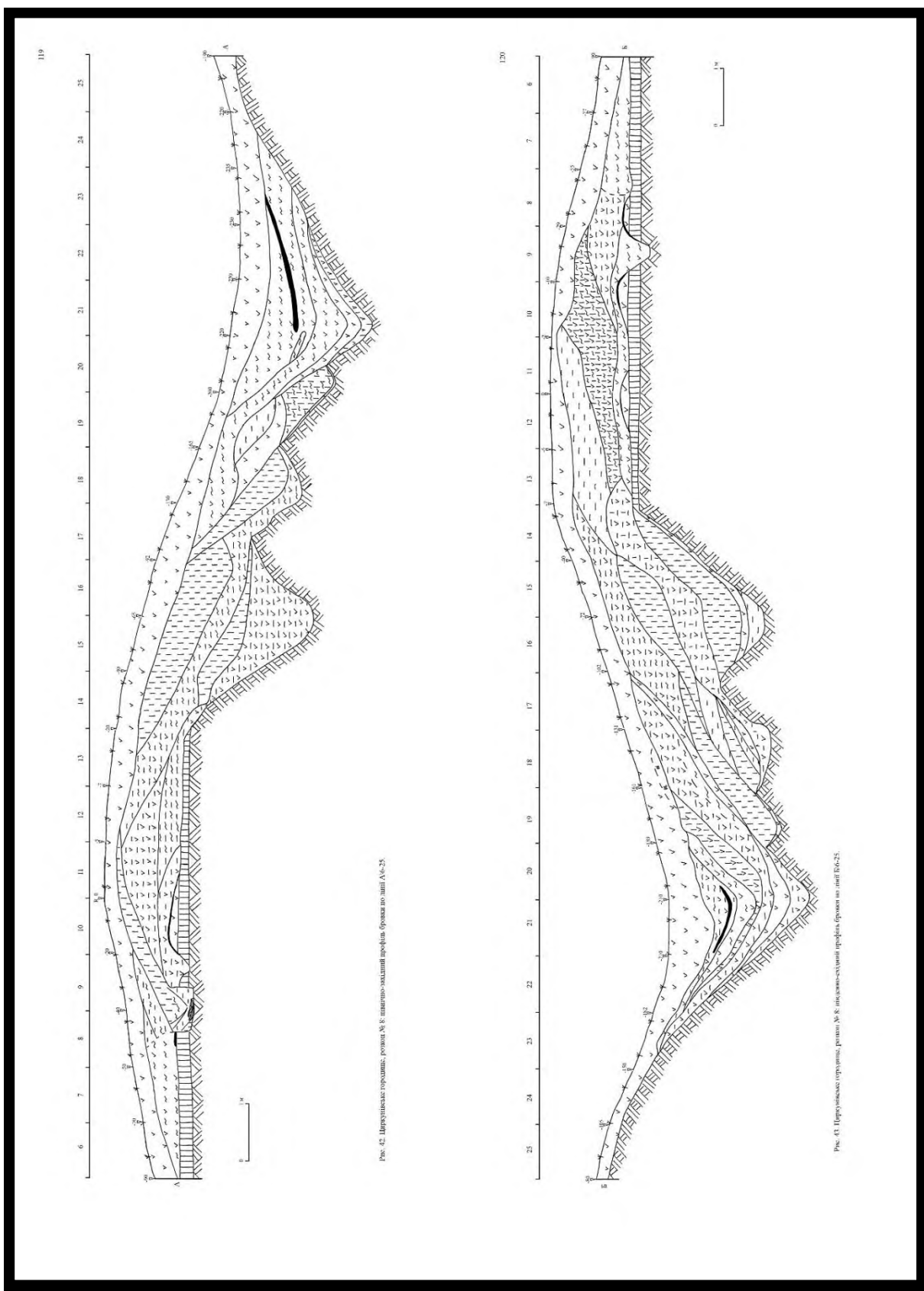

Рис. 60. Циркунівське городище. Перетин захисних споруд головного двору (за Пеляшенко, Крютченко, 2008).

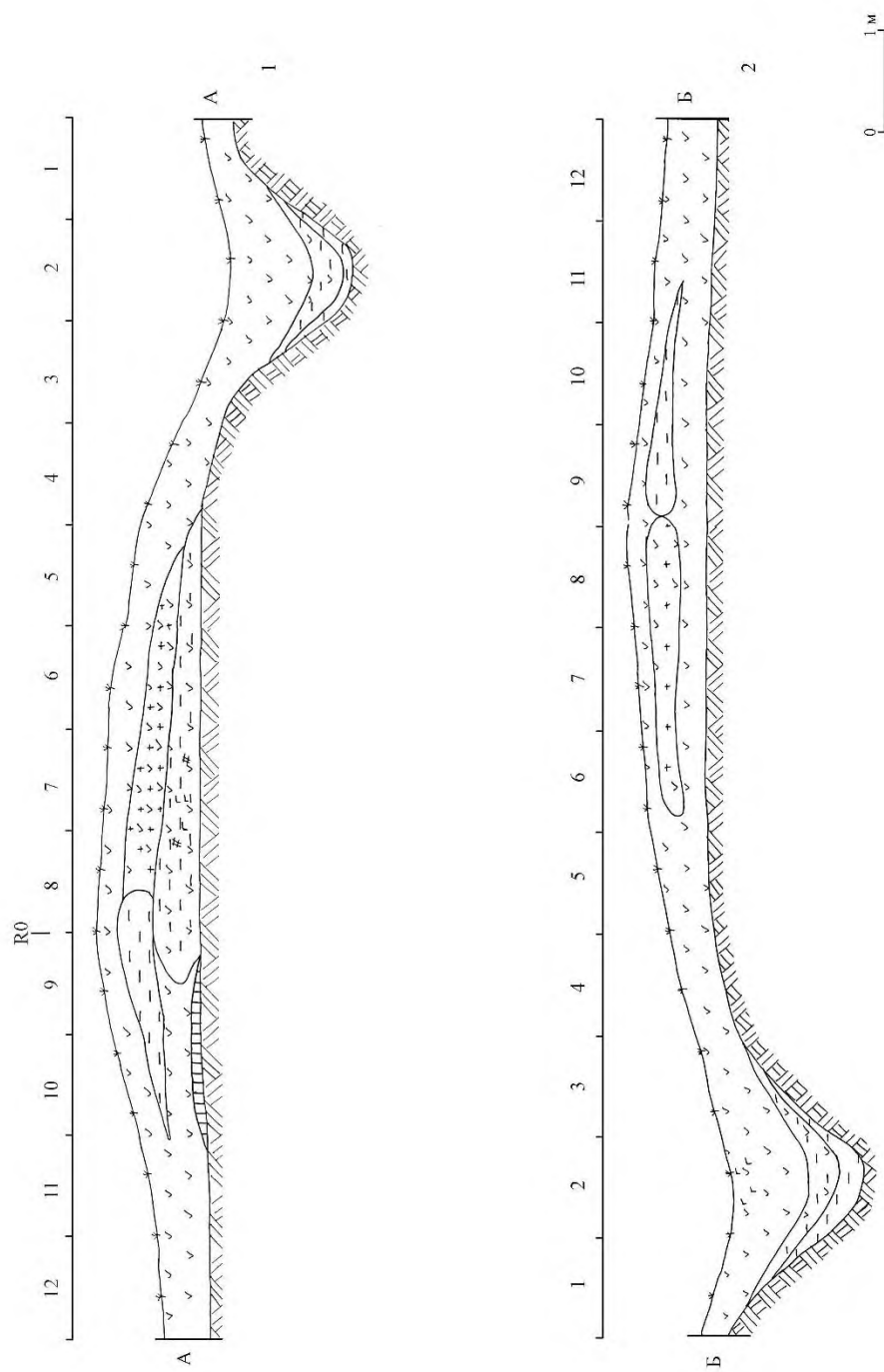

Рис. 4. Циркунівське городище (2009 р.). Розкоп № 9а (стратиграфія розрізу валу та рову Третього Двору):
 1. Північно-західний профіль стінки розкопу по лінії А11-12
 2. Південно-східний профіль стінки розкопу по лінії Б1-12.

Рис. 61. Циркунівське городище. Перетин захисних споруд третього двору (за Пеляшенко, 2010).

132

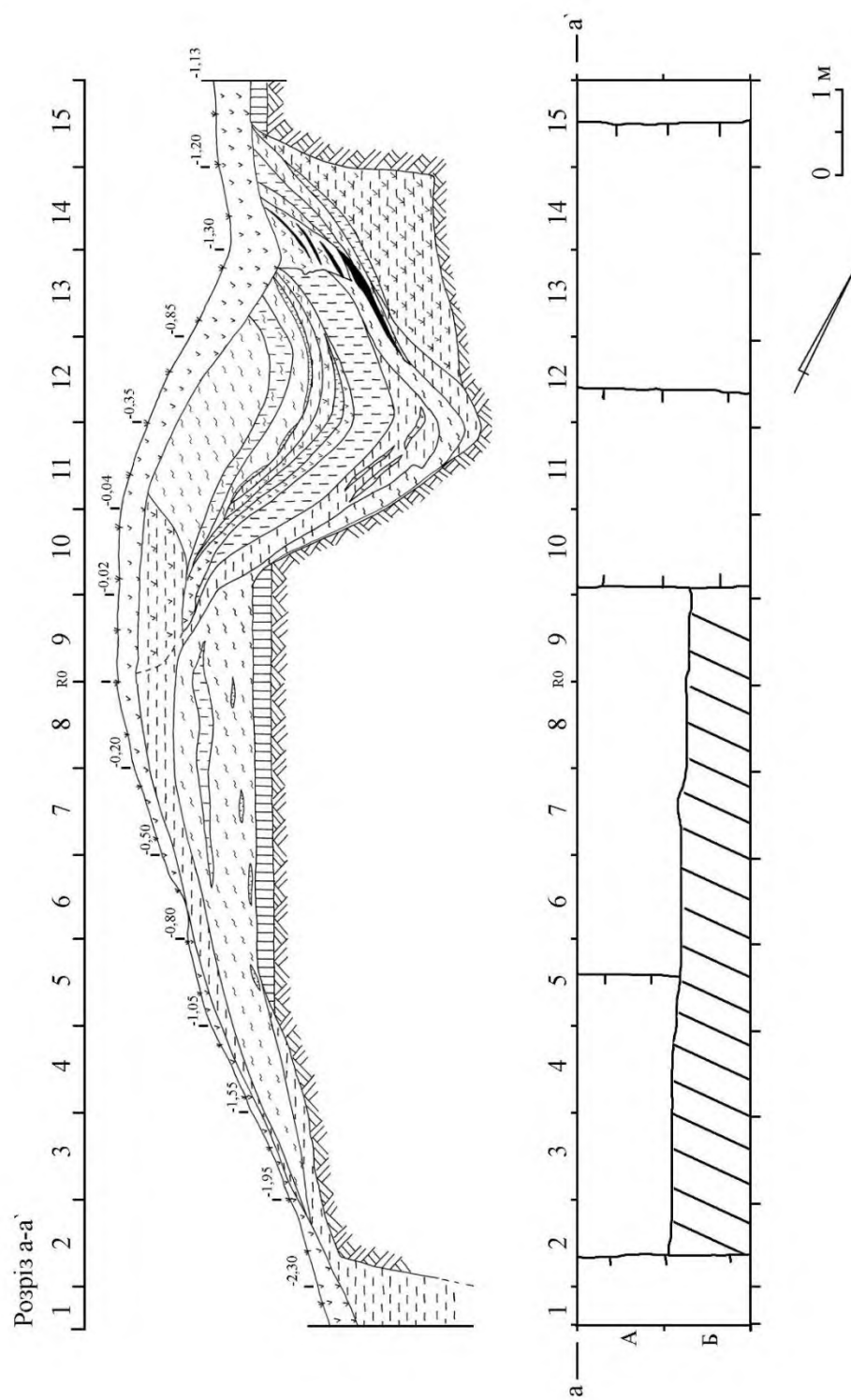

Рис. 74. Циркунівське городище. Розкоп 11 (2010 р.): план та профіль розрізу а-а'.

Рис. 62. Циркунівське городище. Перетин захисних споруд головного двору (за Пеляшенко, 2010).

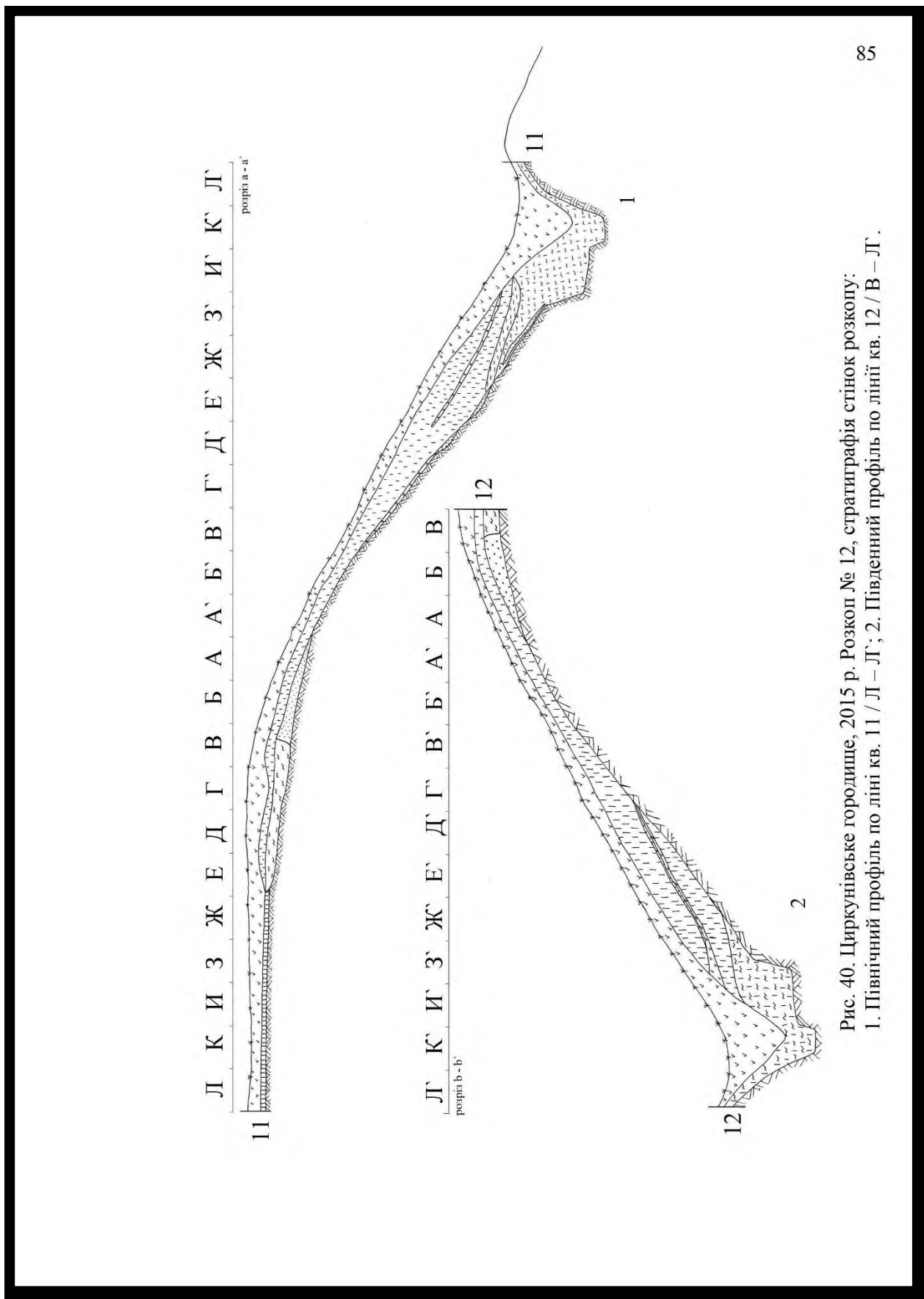

Рис. 40. Циркунівське городище, 2015 р. Розкоп № 12, стратиграфія стінок розкопу:
1. Північний профіль по лінії кв. 11 / Л – Л'; 2. Південний профіль по лінії кв. 12 / В – Л'.

Рис. 63. Циркунівське городище. Перетин східного ескарпу головного двору (за Пеляшенко, 2015).

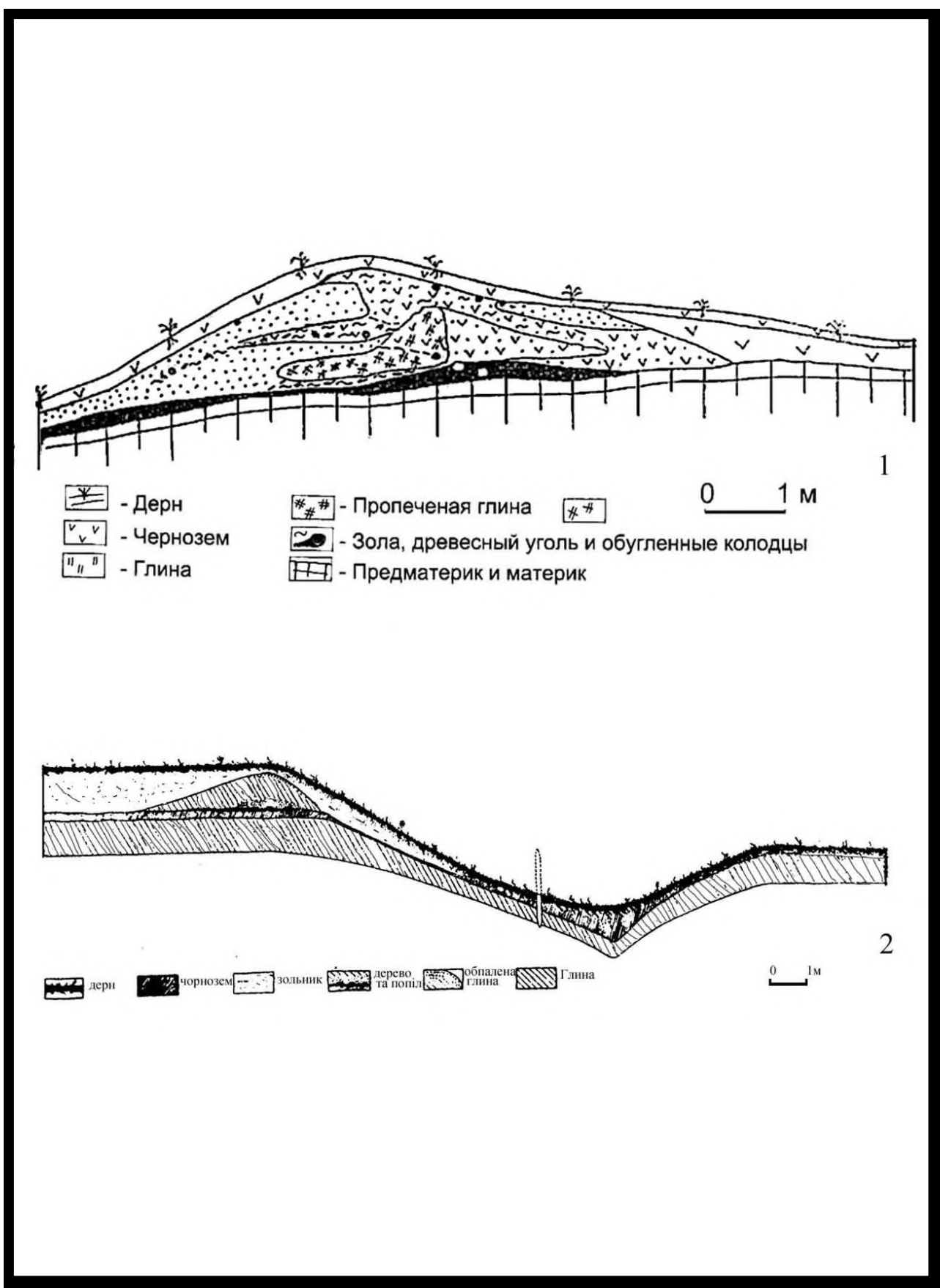

Рис. 64. Перетини захисних споруд городищ. 1 – Мохнач (за Колода, 2001); 2 – Велика Гомільша (за Семенов-Зусер, 1949).

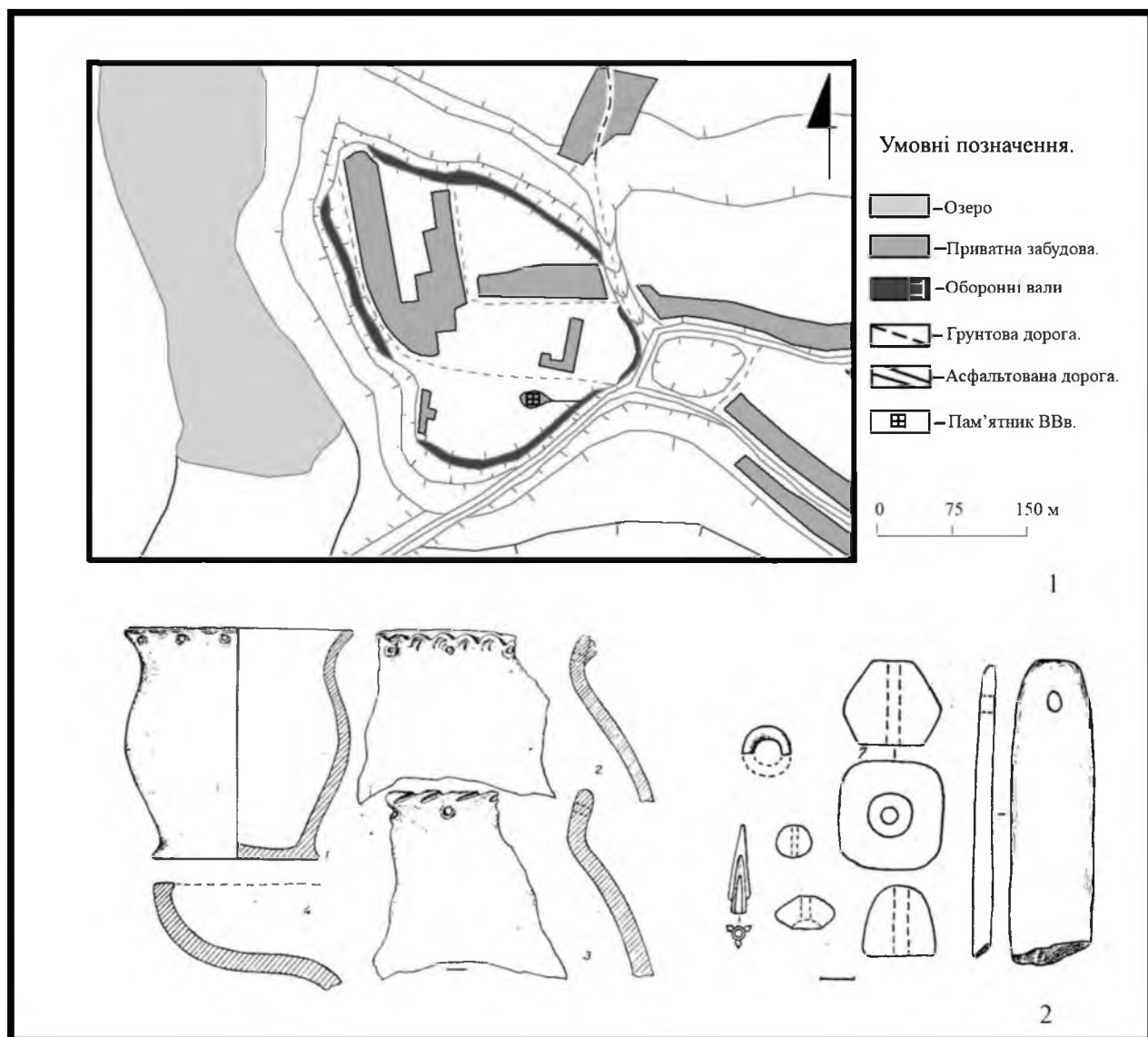

Рис. 65. План городища Велика Гомільша.

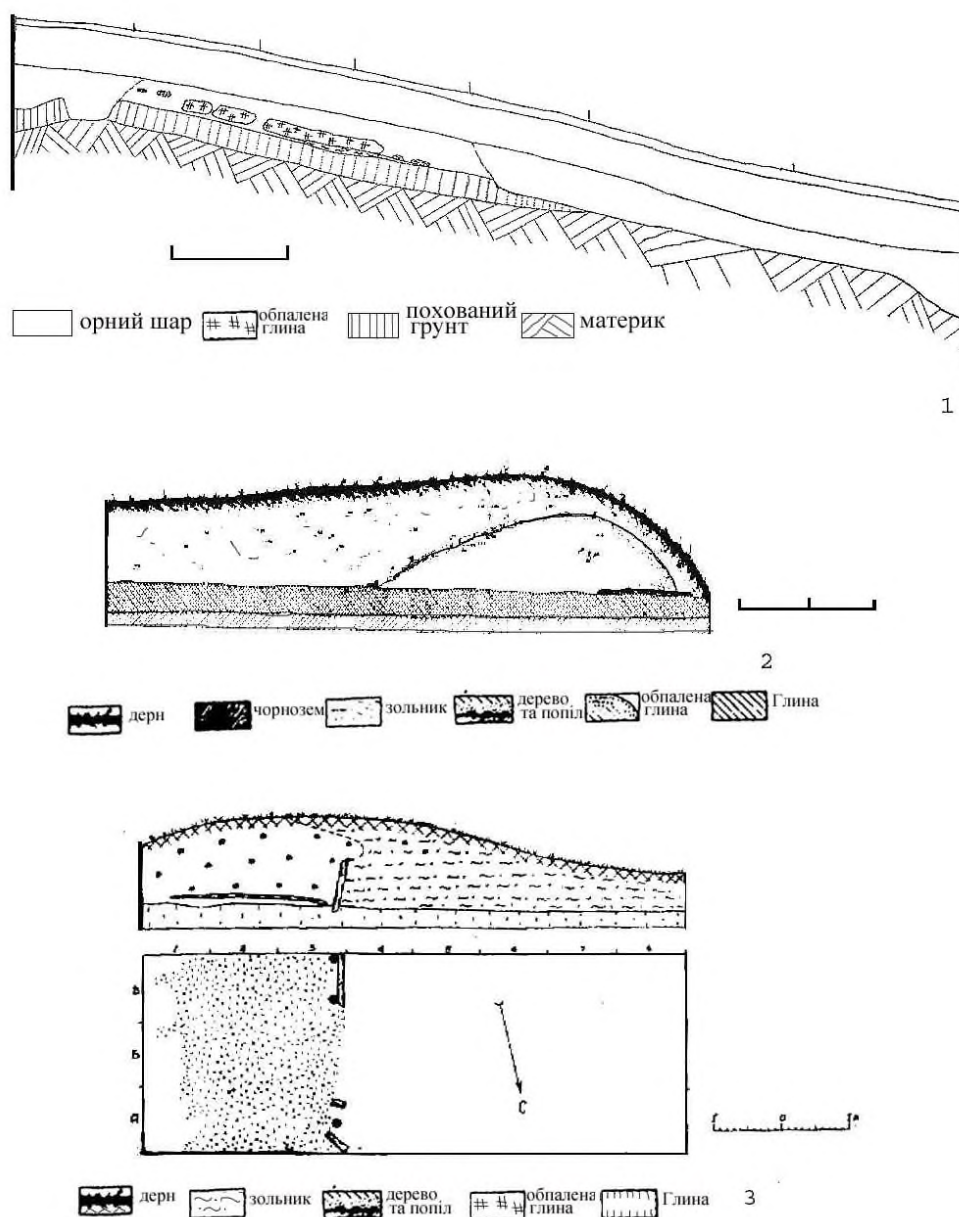
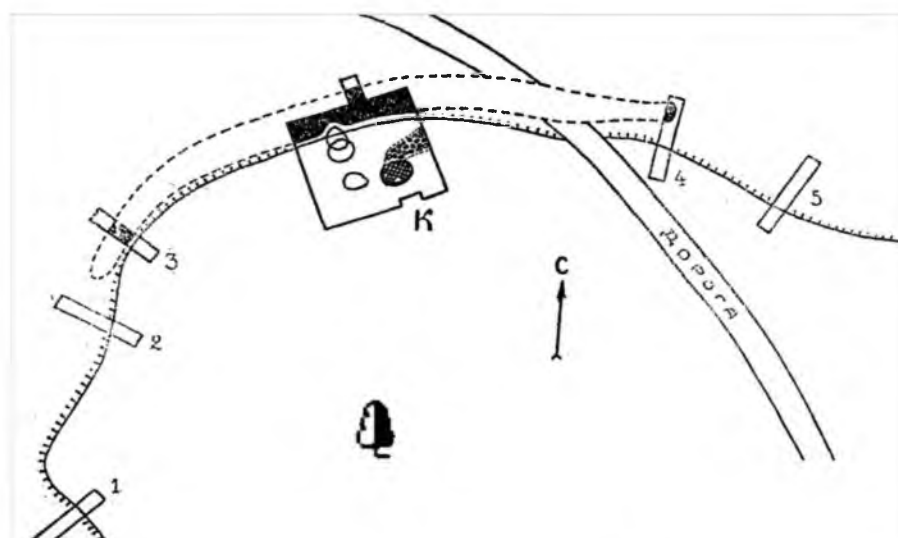
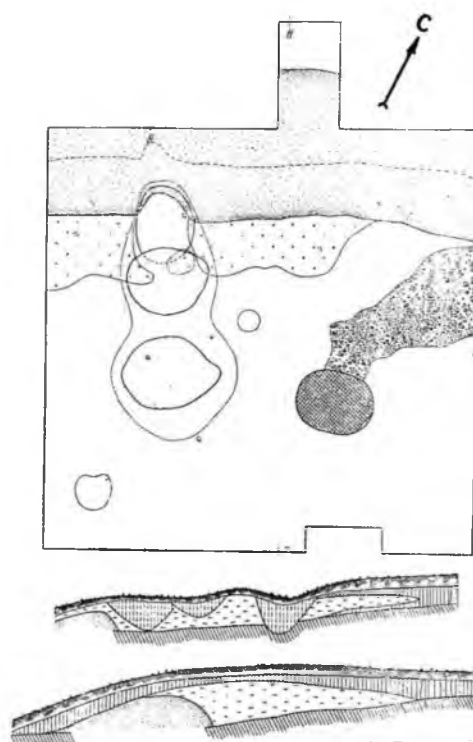

Рис. 66. Перетини валів городищ. 1 – Водяне (за Колода, 2003); 2 – Велика Гомільша (за Семенов-Зусер, 1949), 3 – Караван (за Шрамко, 1961).

1

2

Рис. 67. Культовий комплекс біля валу городища Караван (за Шрамко, 1954).

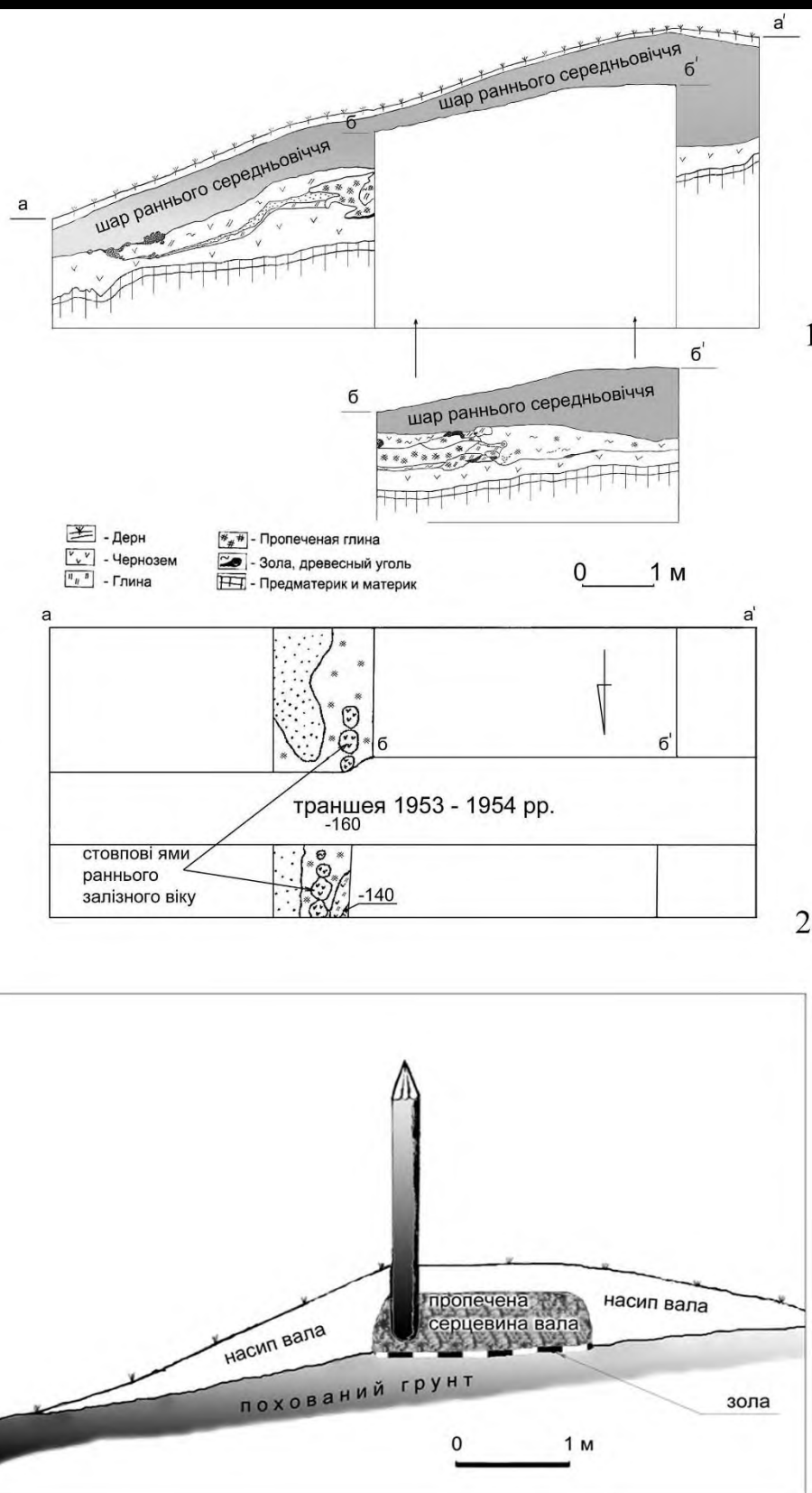

Рис. 68. Мохначанське городище. Підчистка вала. 1 – профіль вала, 2 – план підчистки, 3 – варіант реконструкції (за Гречко, Свистун, 2006).

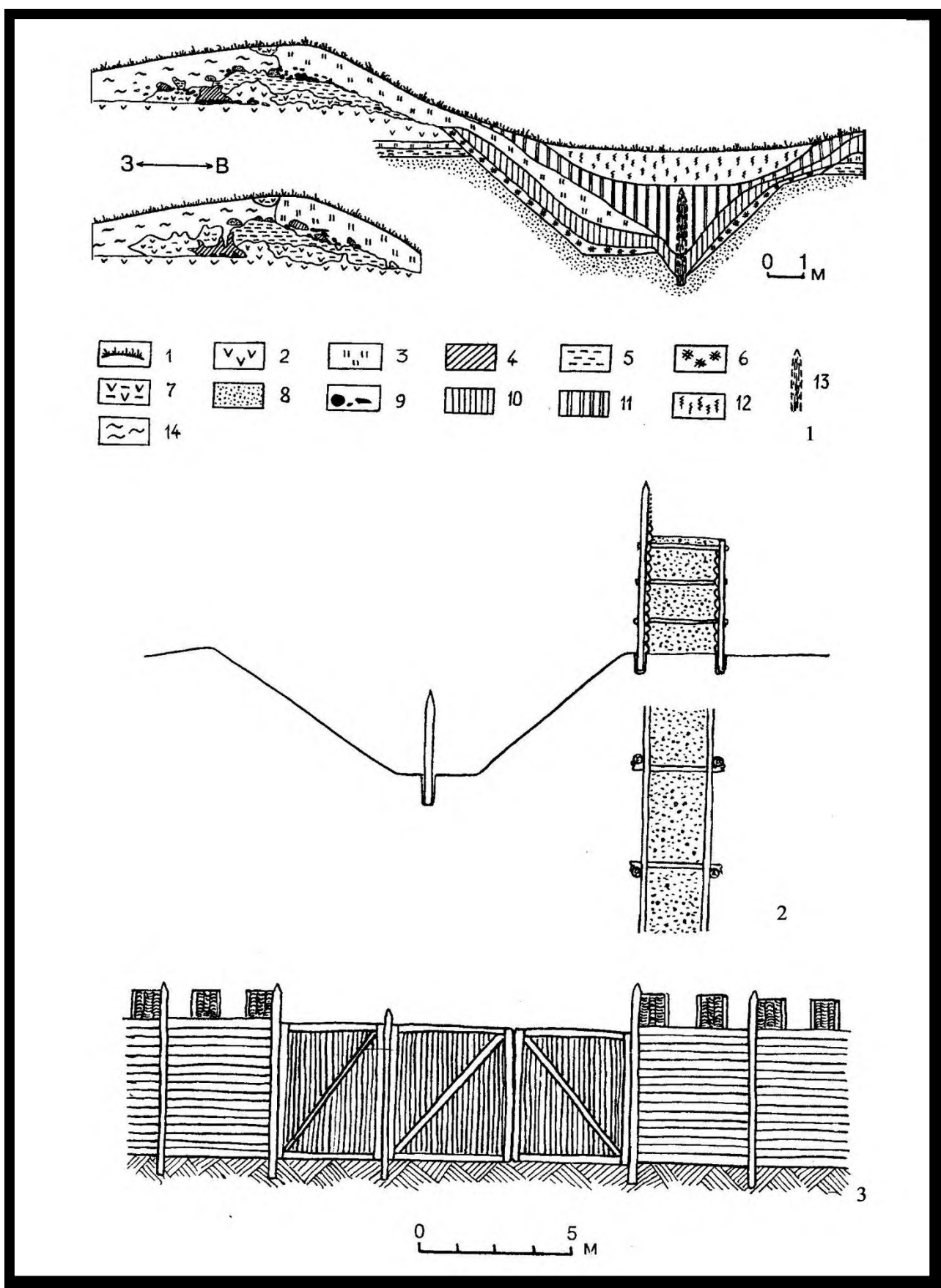

Рис. 69. Люботинське городище. 1 – профілі захисних споруд, 2-3 – Варіанти реконструкції (за Шрамко, 1998).

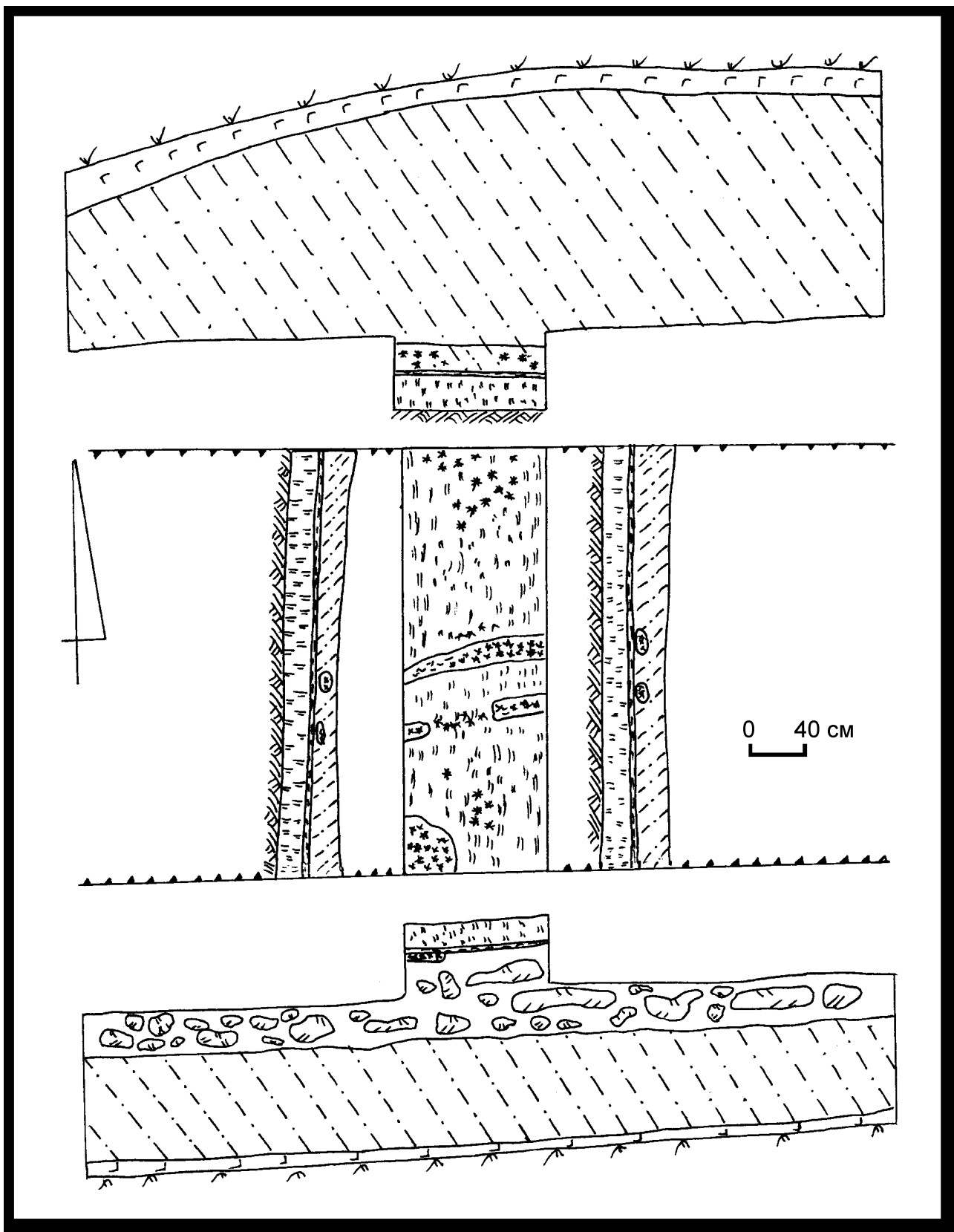
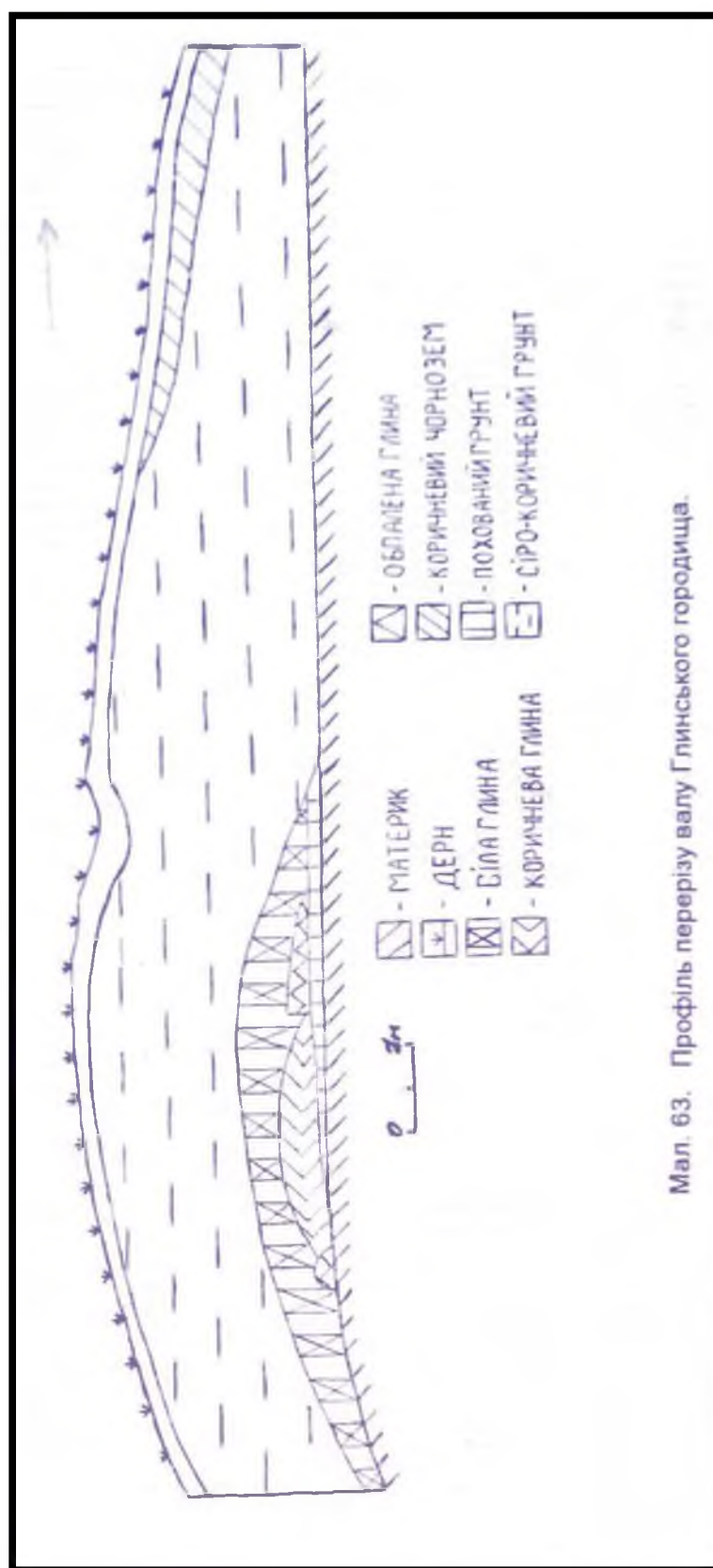
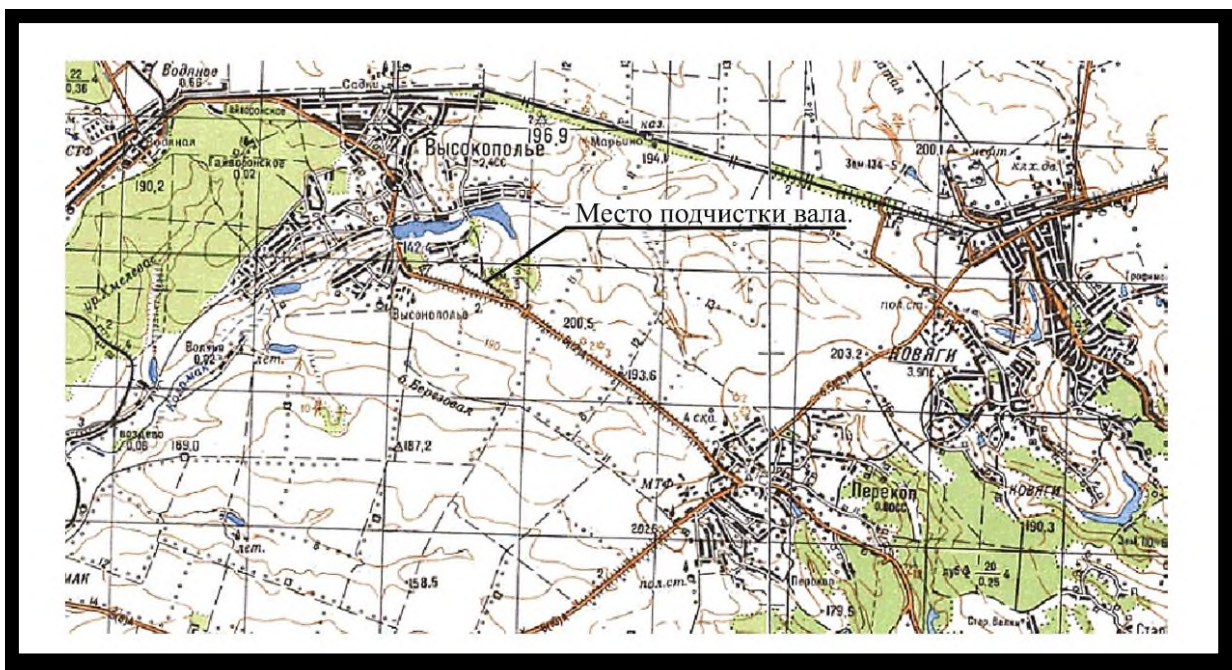

Рис 70. Городище Мащанка (Сосонка 2). Підчистка валу. (за Осадчий, Коротя, Берест, 2006).

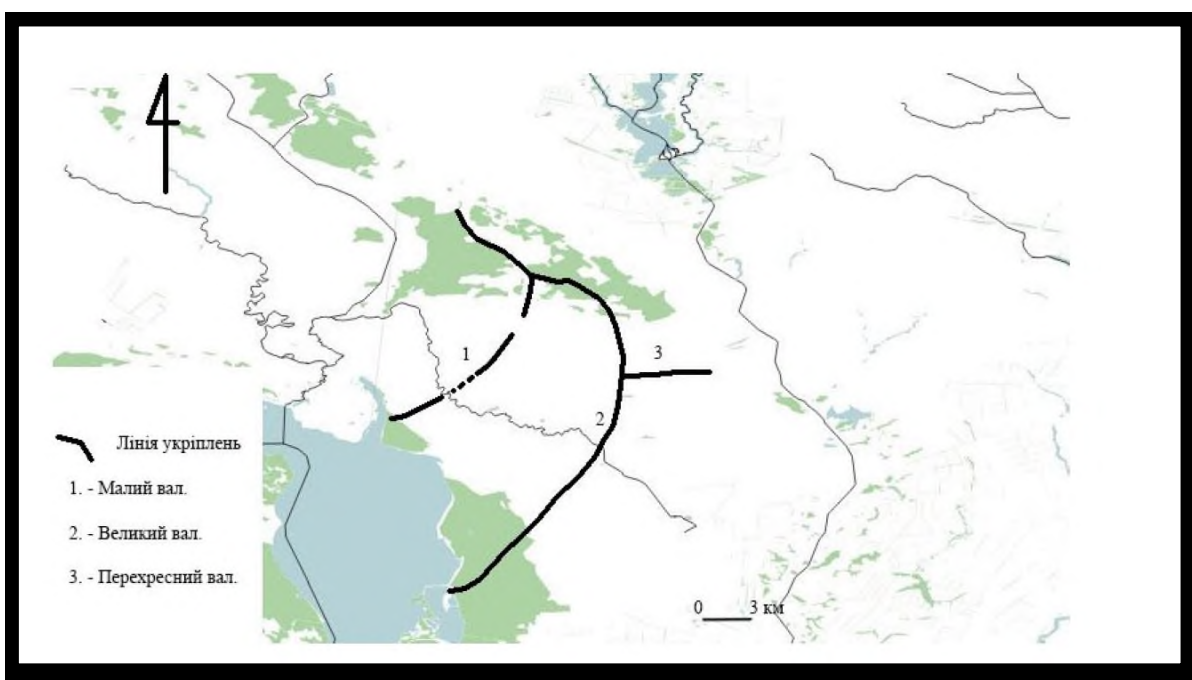

Мал. 63. Профіль перерізу валу Глинського городища.

Рис. 71. Перетини валу городища Глинськ (за Гейко, 1995).

1

2

Рис. 72. Довгі вали скіфського часу. 1 – Перекіпський вал; 2 – Каратульське городище.

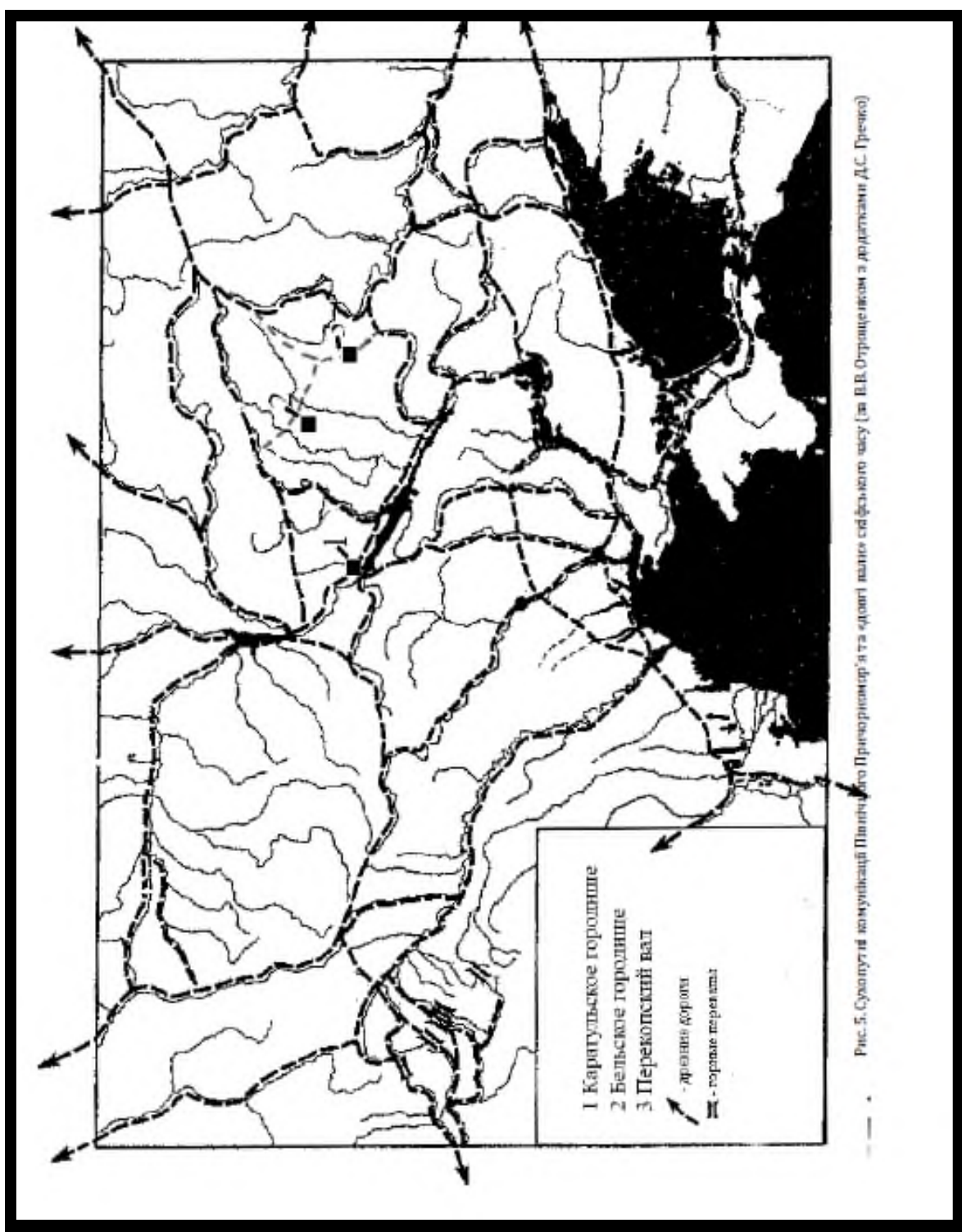

Рис. 73. Сухопутні комунікації Північного Причорномор'я та «довгі вали» скіфського часу (за В.В. Отрощенко з додатками Д.С. Гречко).

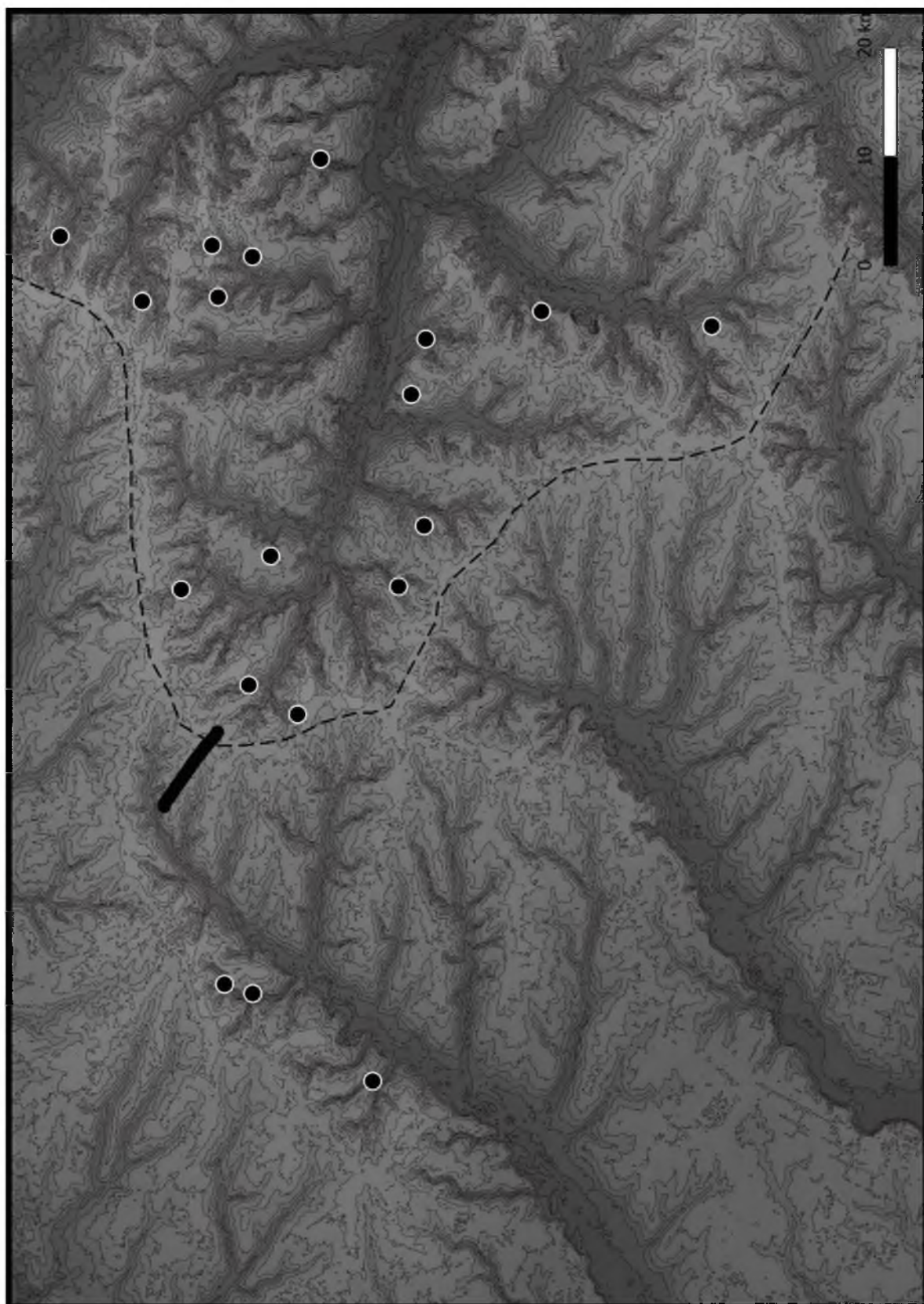

Рис. 74. Система оборони біля Перекіпського валу.

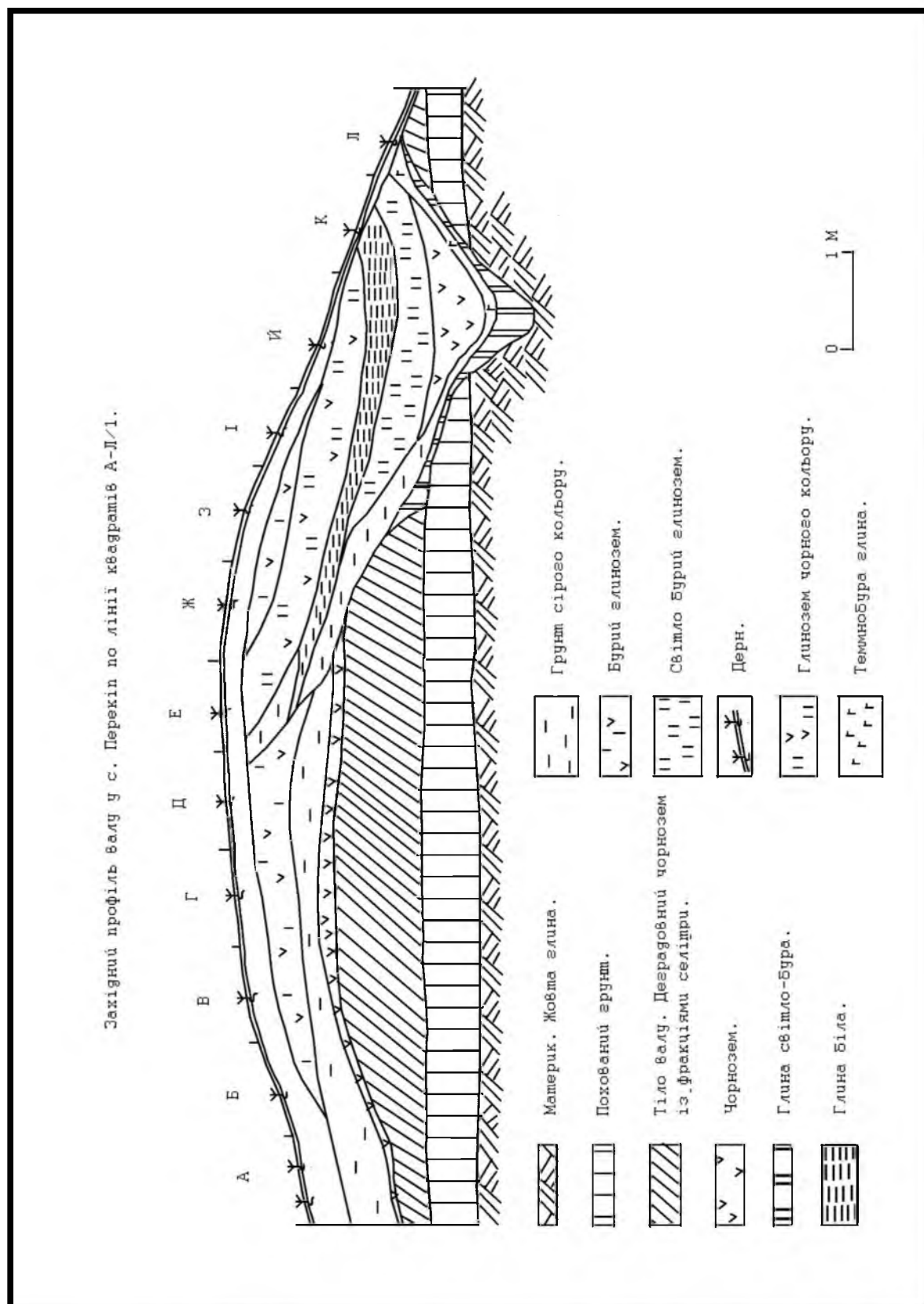

Рис. 75. Перетини Перекіпського валу (за Окатенко, Крютченко, 2016).

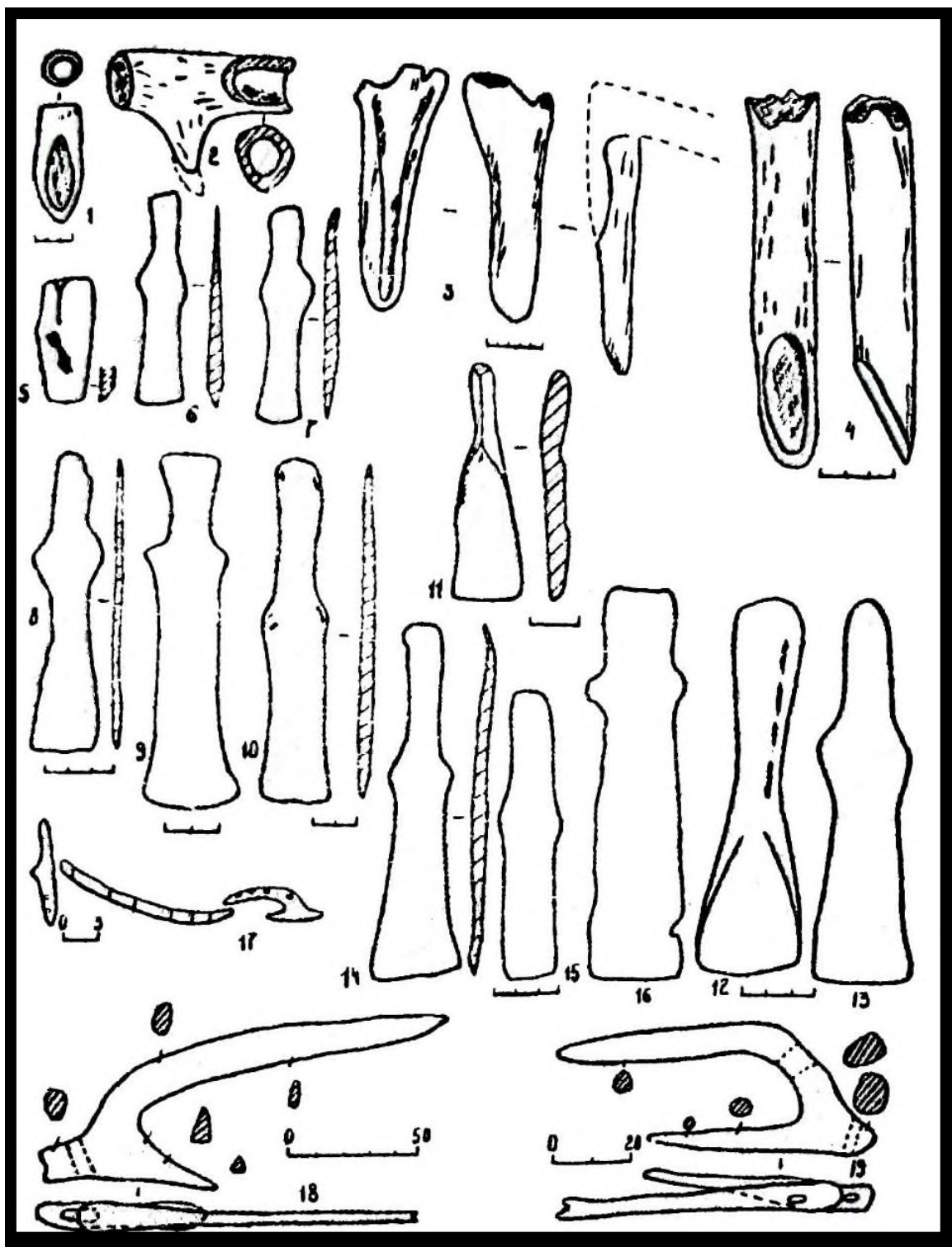

Рис. 76. Знаряддя для обробки ґрунту (за Моруженко, 1989): 1-16 наконечники мотик; 17 – модель ярма дишла та рала; 18, 19 – рала.

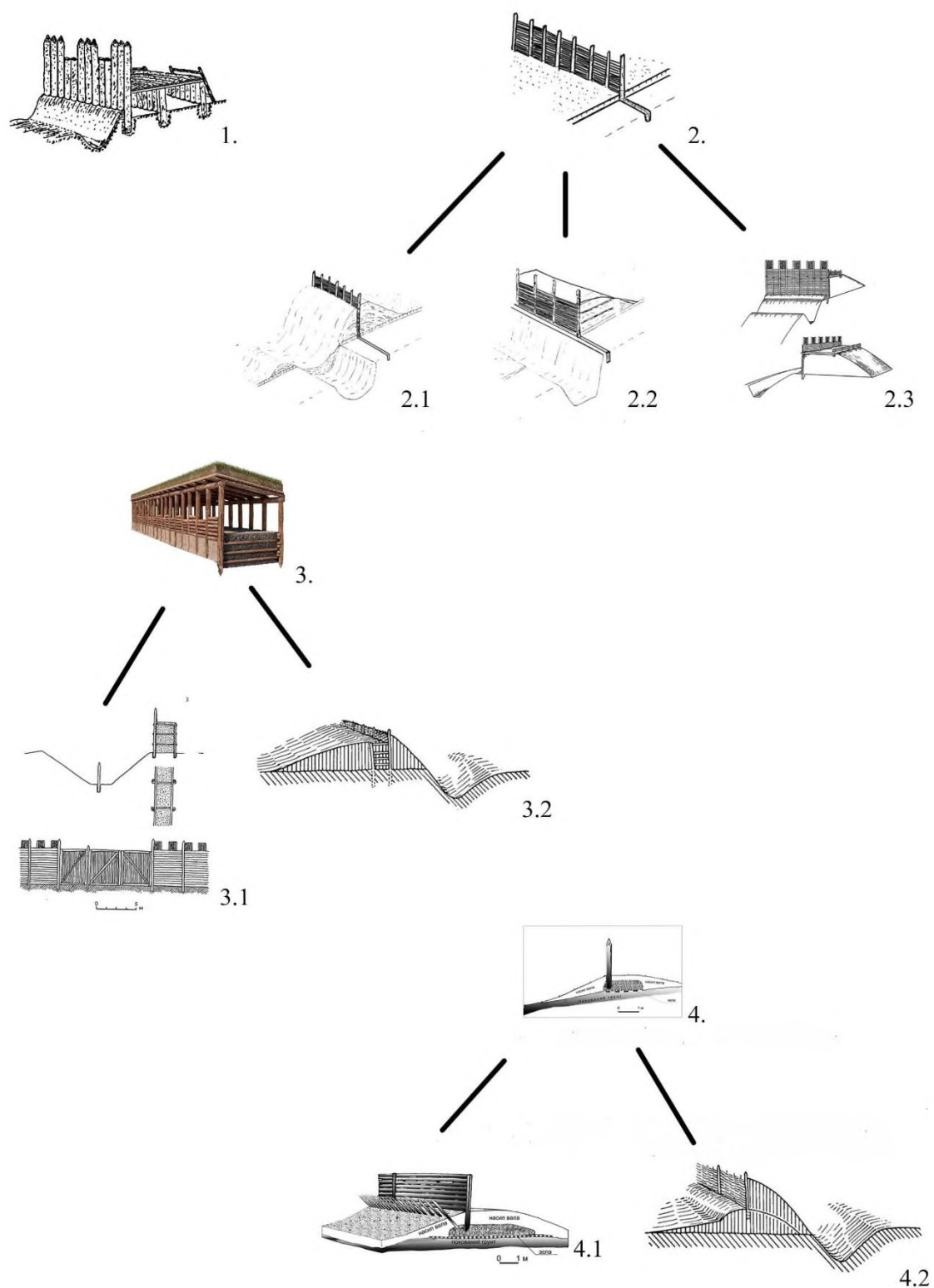
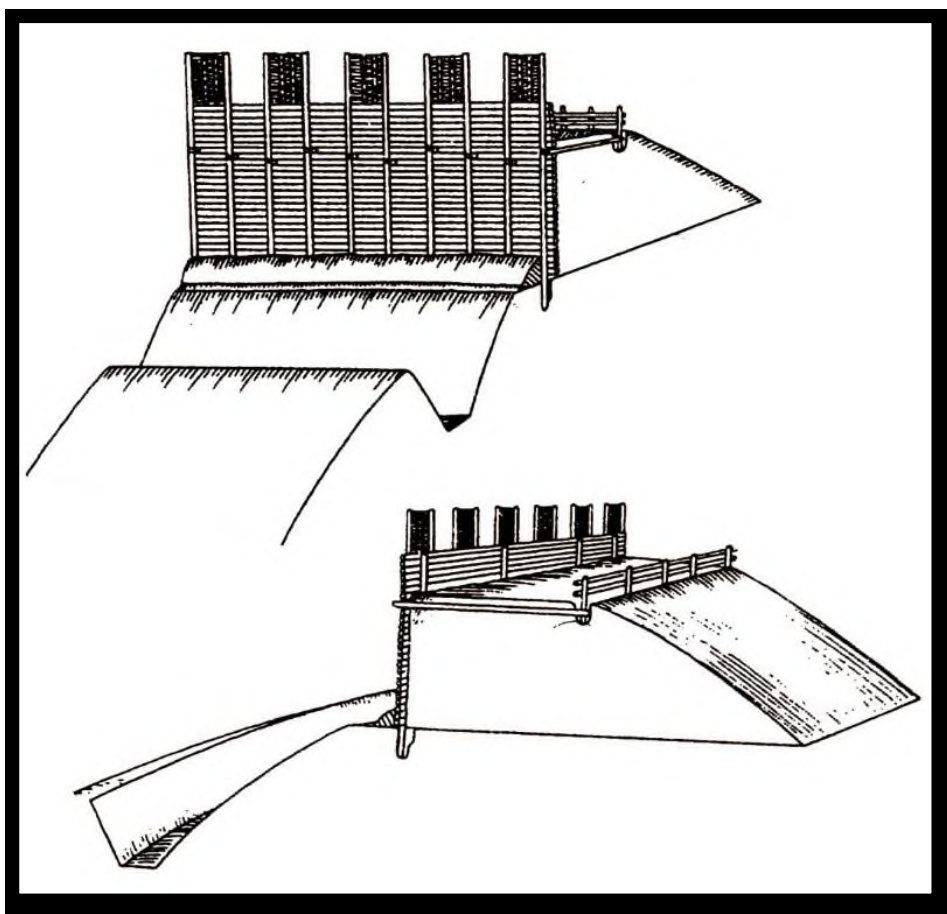
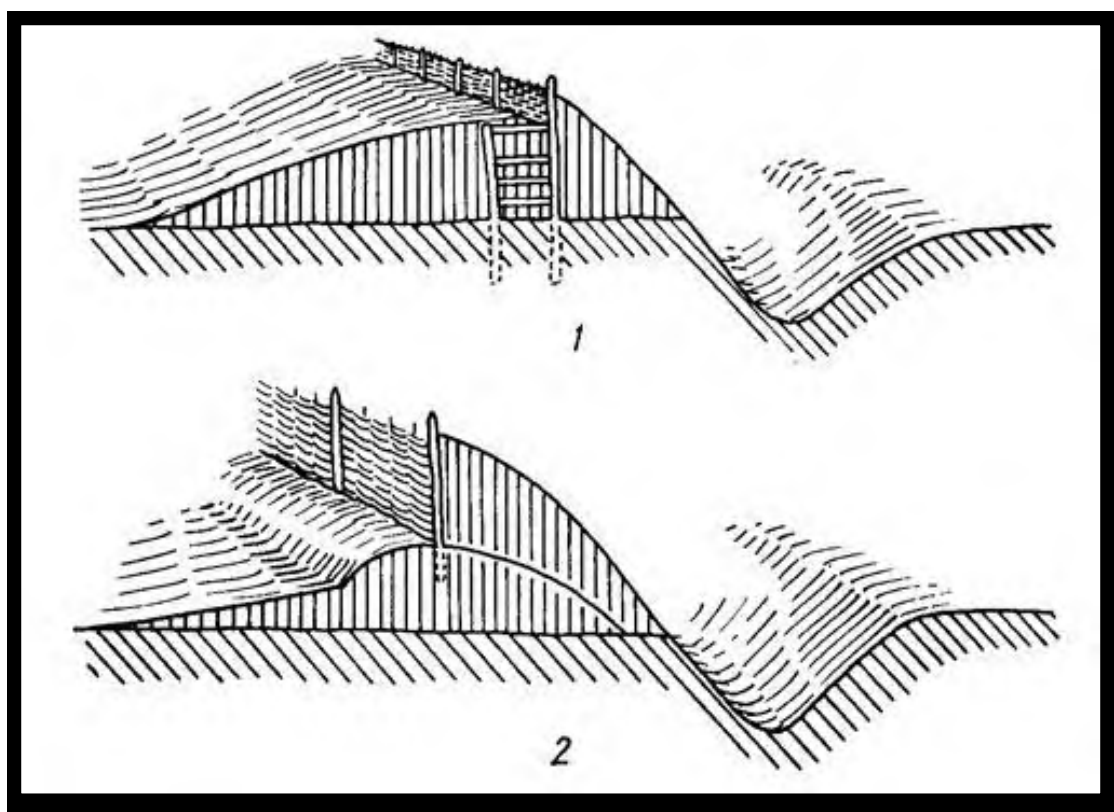

Рис. 77. Варіанти реконструкції захисних споруд скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу.

1

2

Рис. 88. Варіанти реконструкції оборонних споруд городищ. 1 – Більськ (за Шрамко, 1987); 2 – Кам'янка (за Моруженко, 1967).

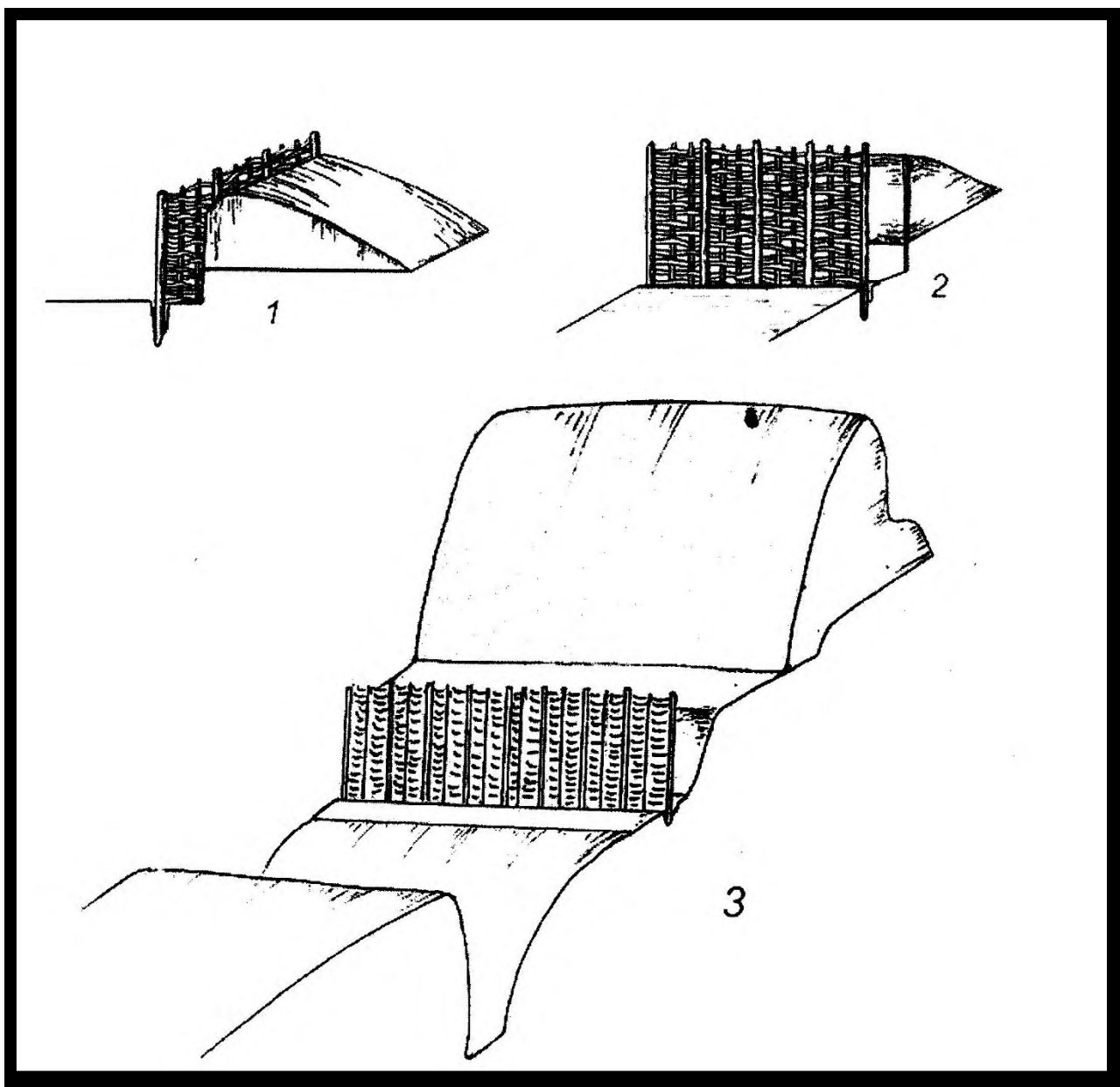
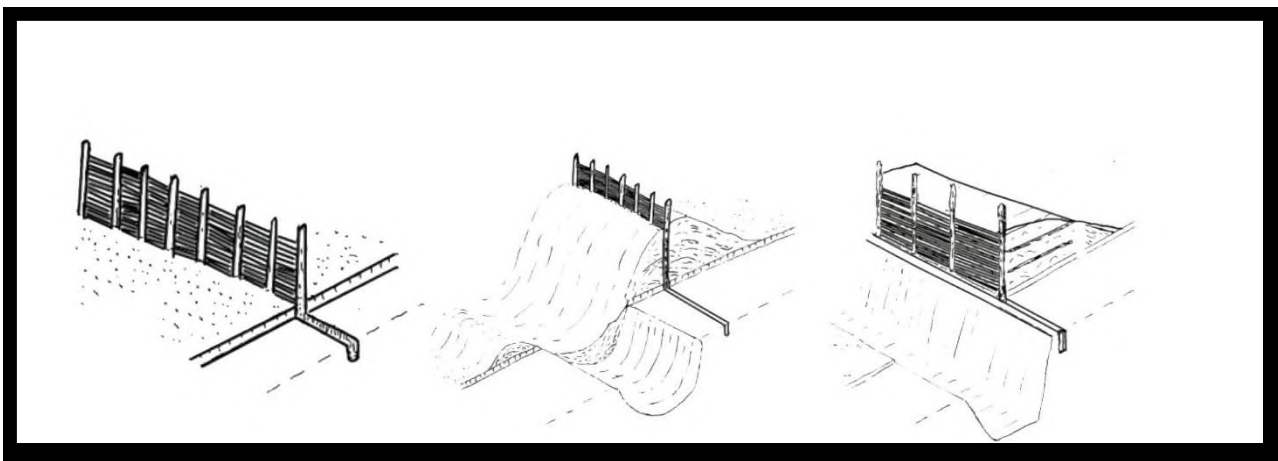
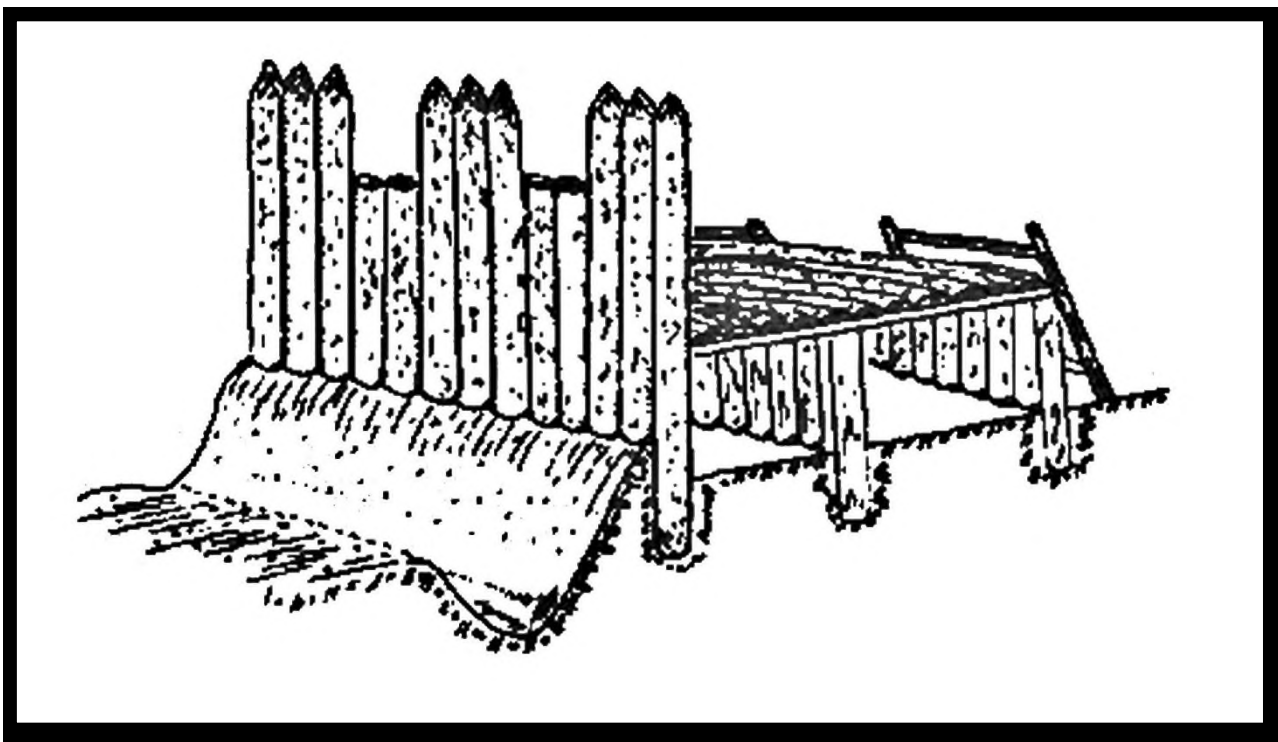

Рис. 79. Варіанти реконструкції захисних споруд Трахтемирівського городища (за Фіалко, Болтрик, 2003).

1

2

Рис. 80. Варіанти реконструкції захисних споруд. 1 – варіанти реконструкції захисних споруд першого етапу (за Дараган, 2006); 2 – Россошки 1 (за Шевченко, 2008).

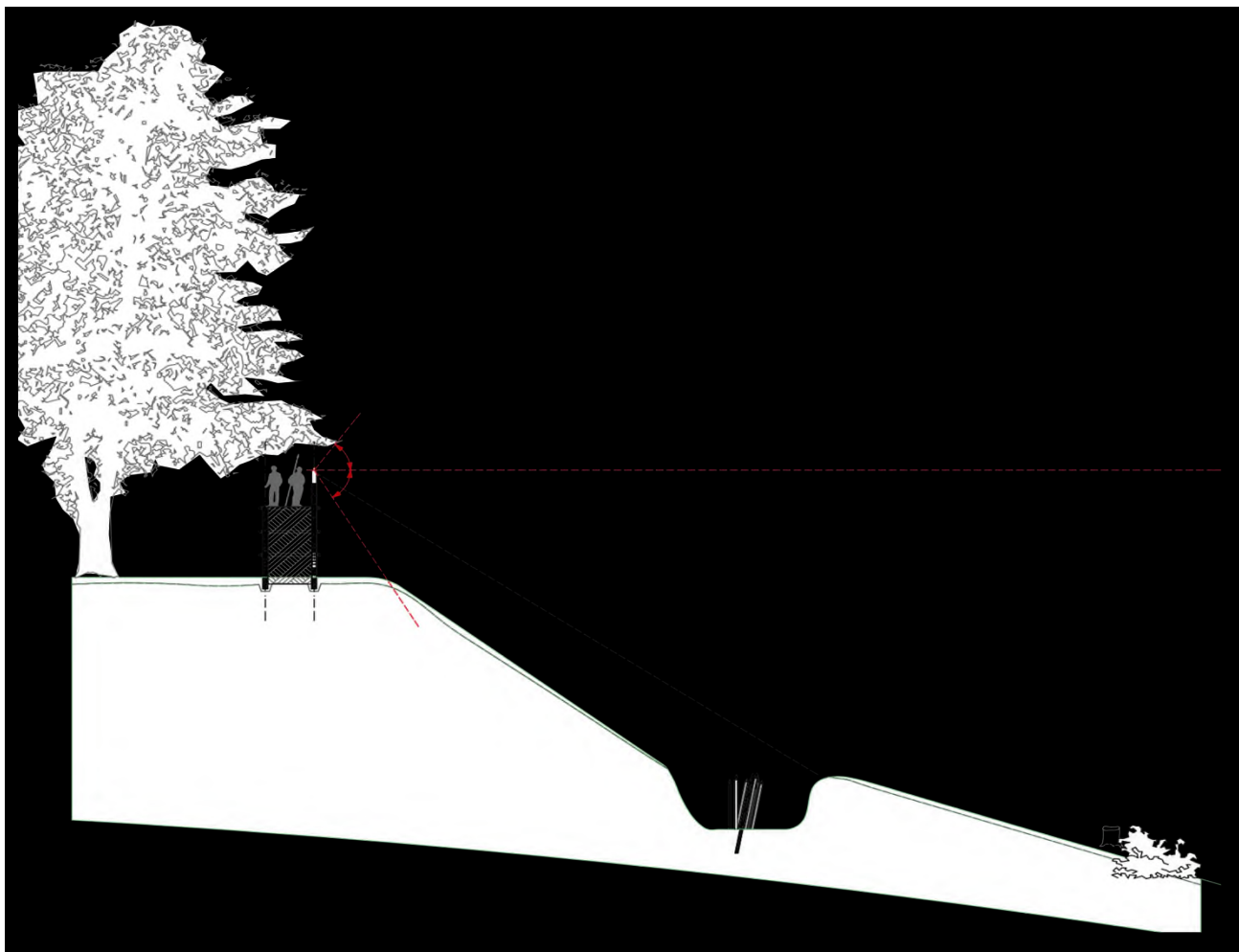

Рис. 81. Принцип «контролю схилу».

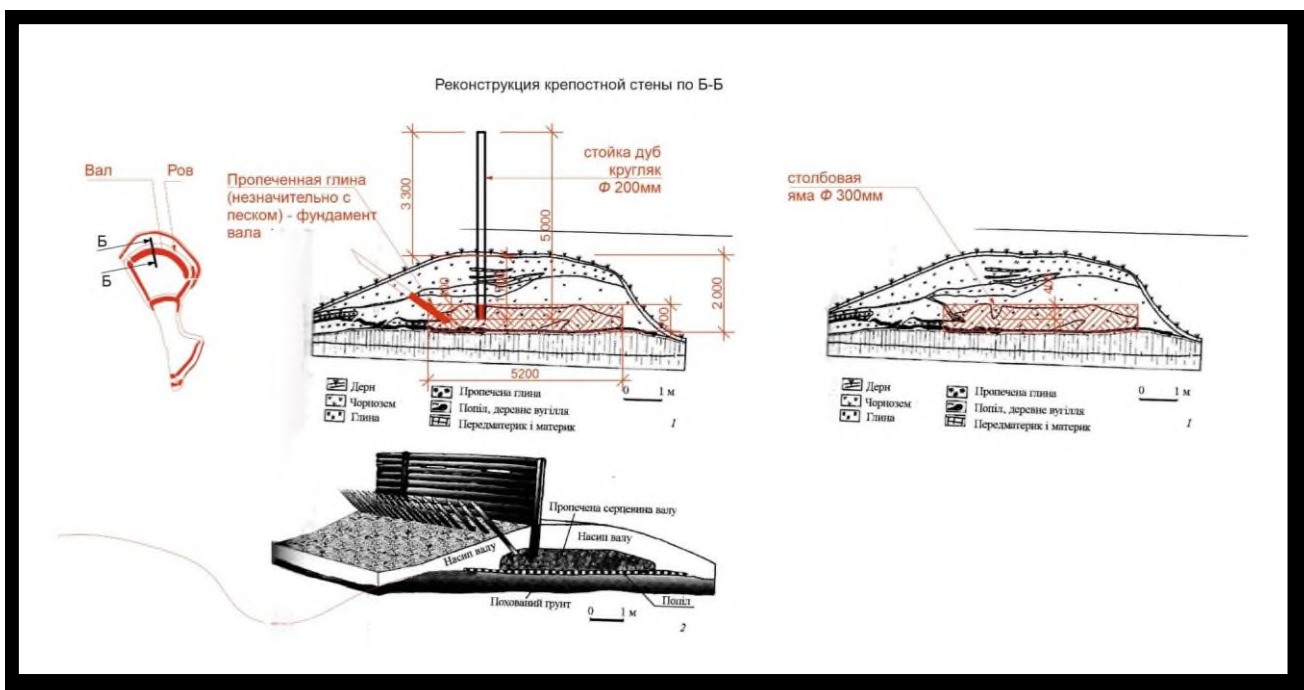

Рис. 82. Розрахунок висоти дерев'яної конструкції. Циркунівське городище. Другий двір.

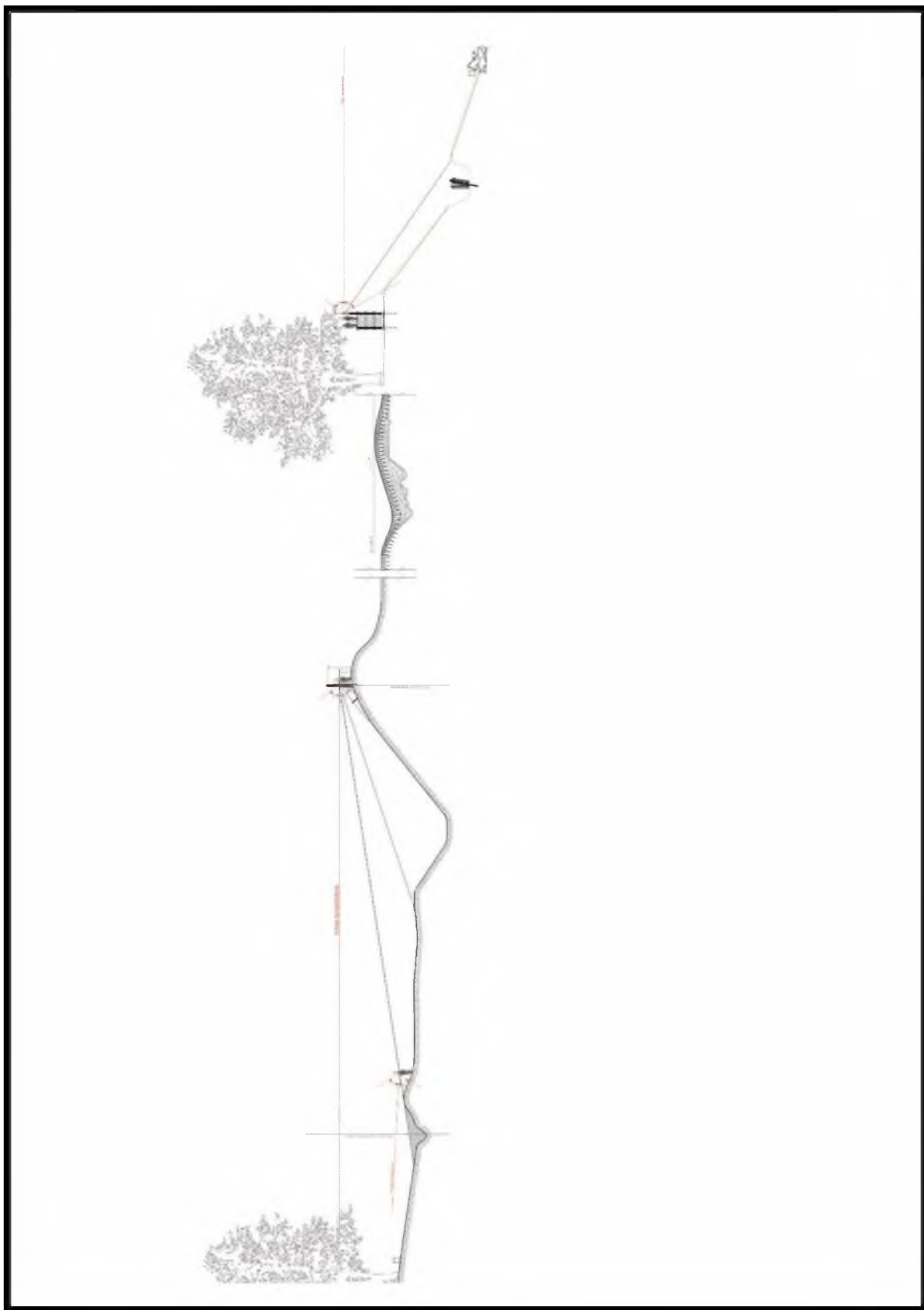
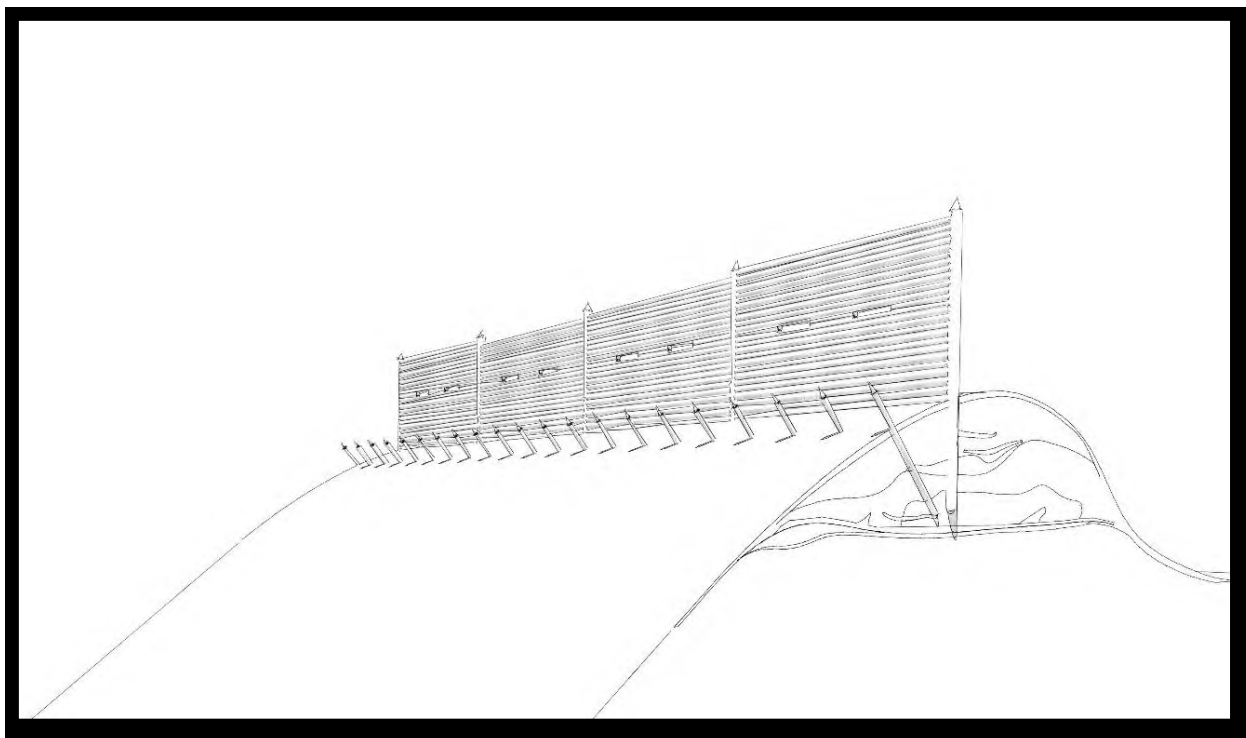
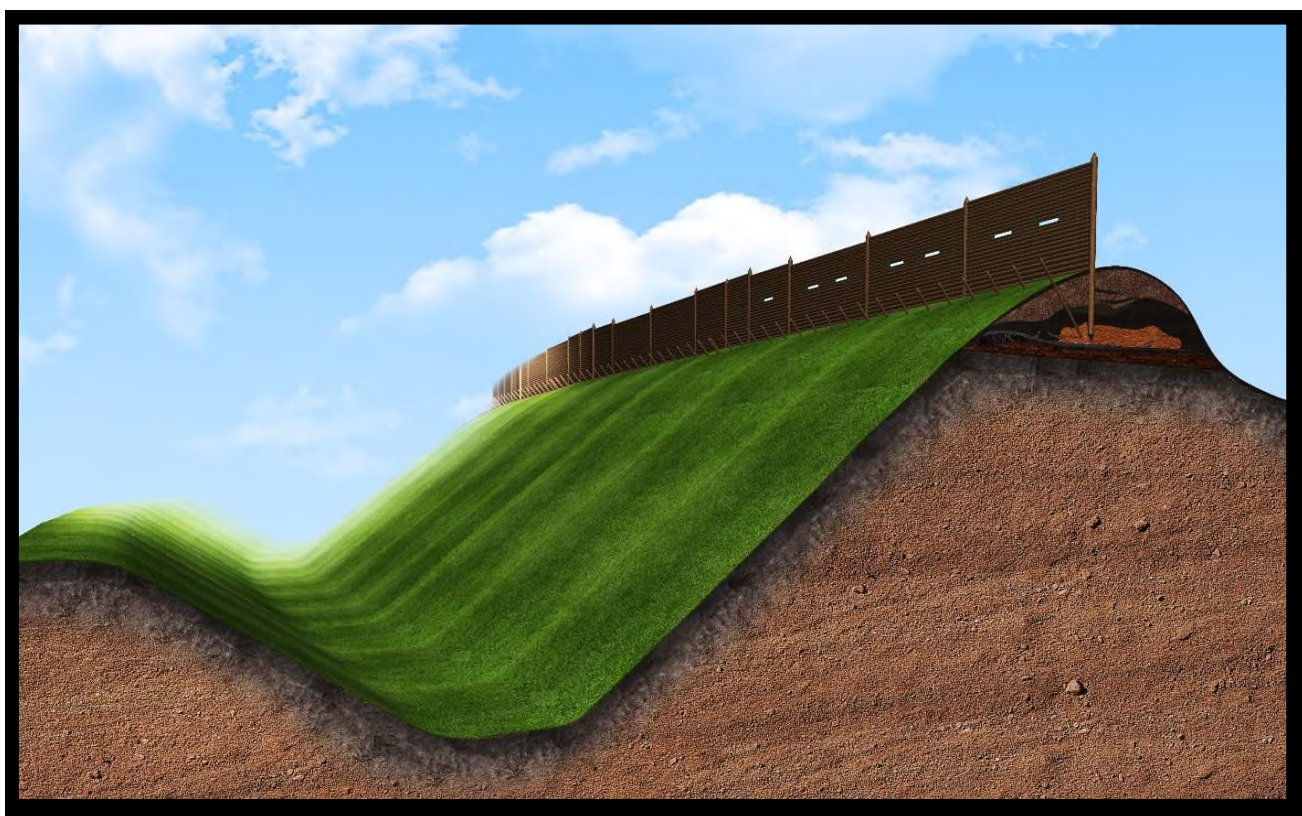

Рис. 83. Здовжений перетин системи оборони Циркунівського городища.

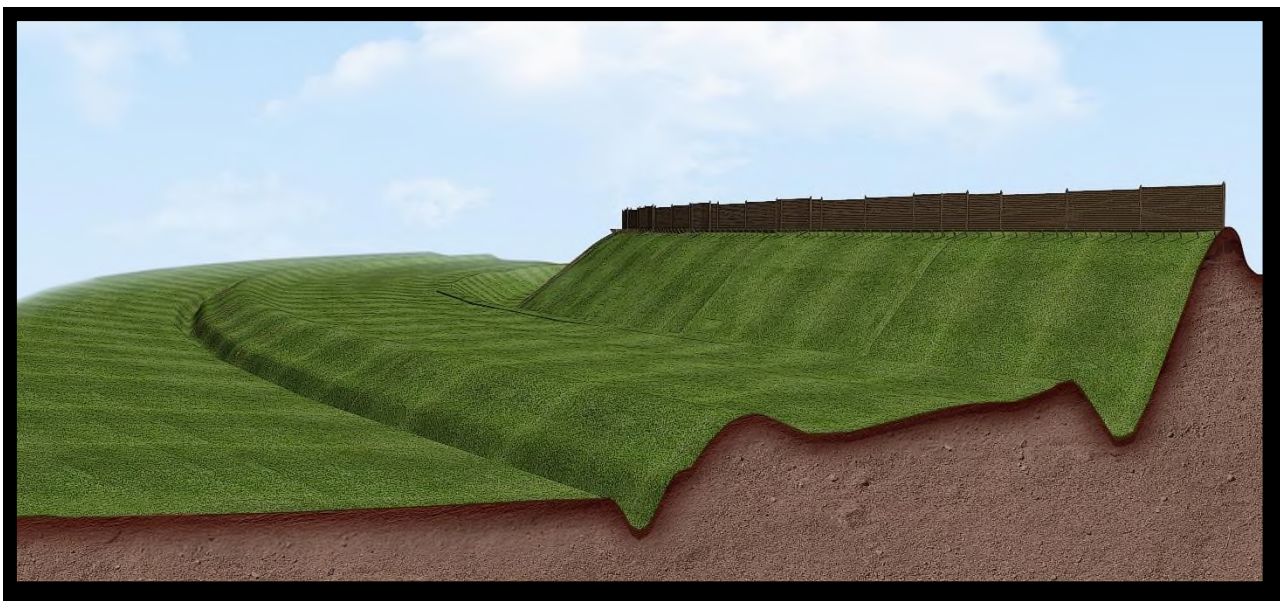

1

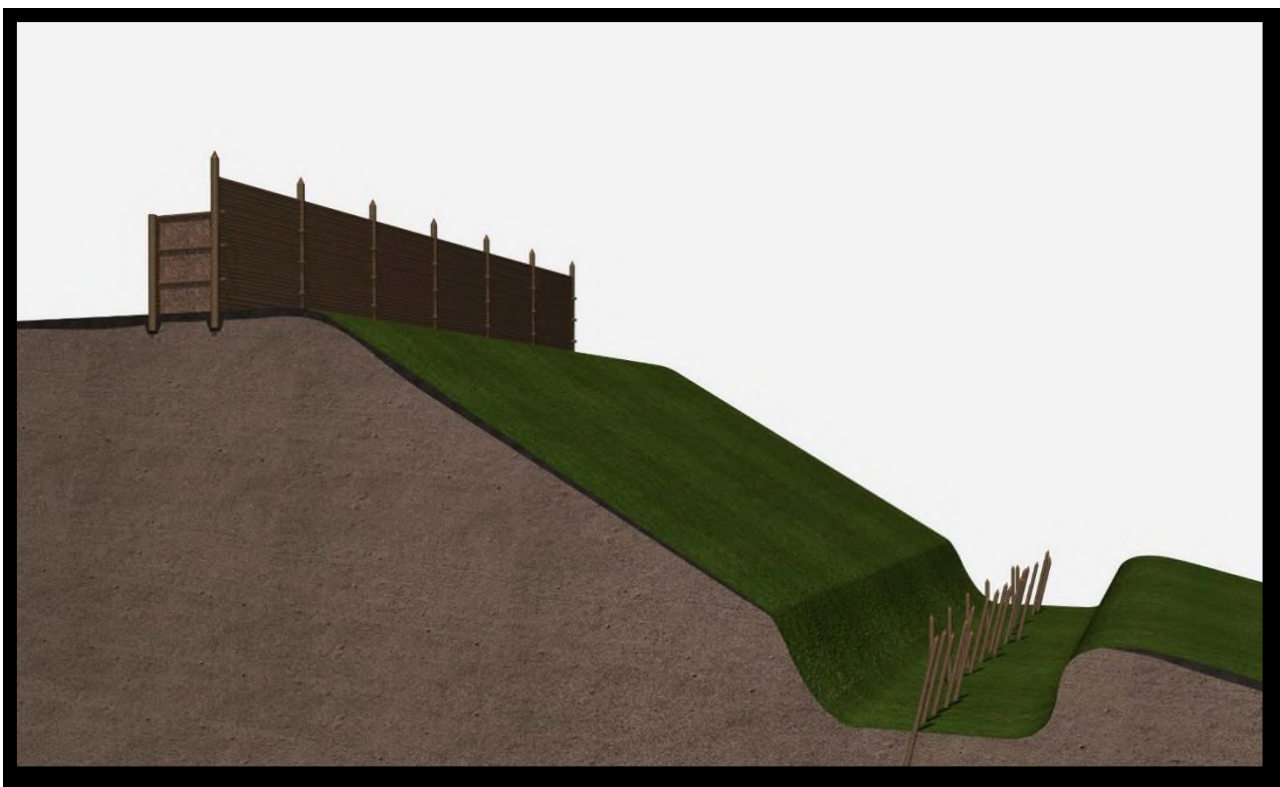

2

Рис. 84. Варіант реконструкції надвальних захисних споруд з використанням пропеченої серцевини валу.

1

2

Рис. 85. Реконструкції захисних споруд: 1 – варіант реконструкції однорядової захисної лінії з додатковим передграддям. Тип надвальна конструкція; 2 – варіант реконструкції однорядової захисної лінії з додатковим передграддям. Тип наземна дерево-земляна конструкція.

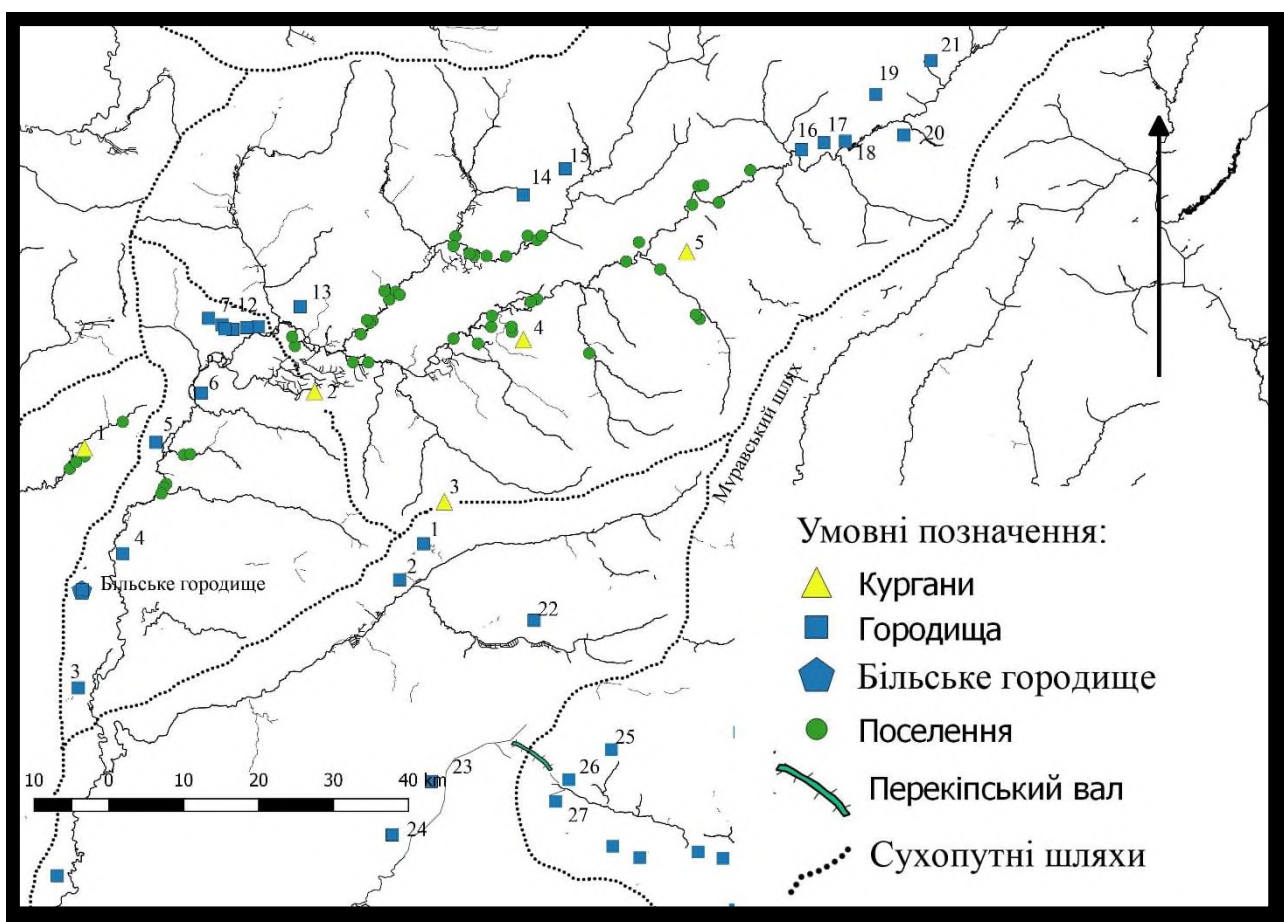

Рис. 86. Місце городищ у поселенській системі Лісостепу вздовж Муравського Шляху.

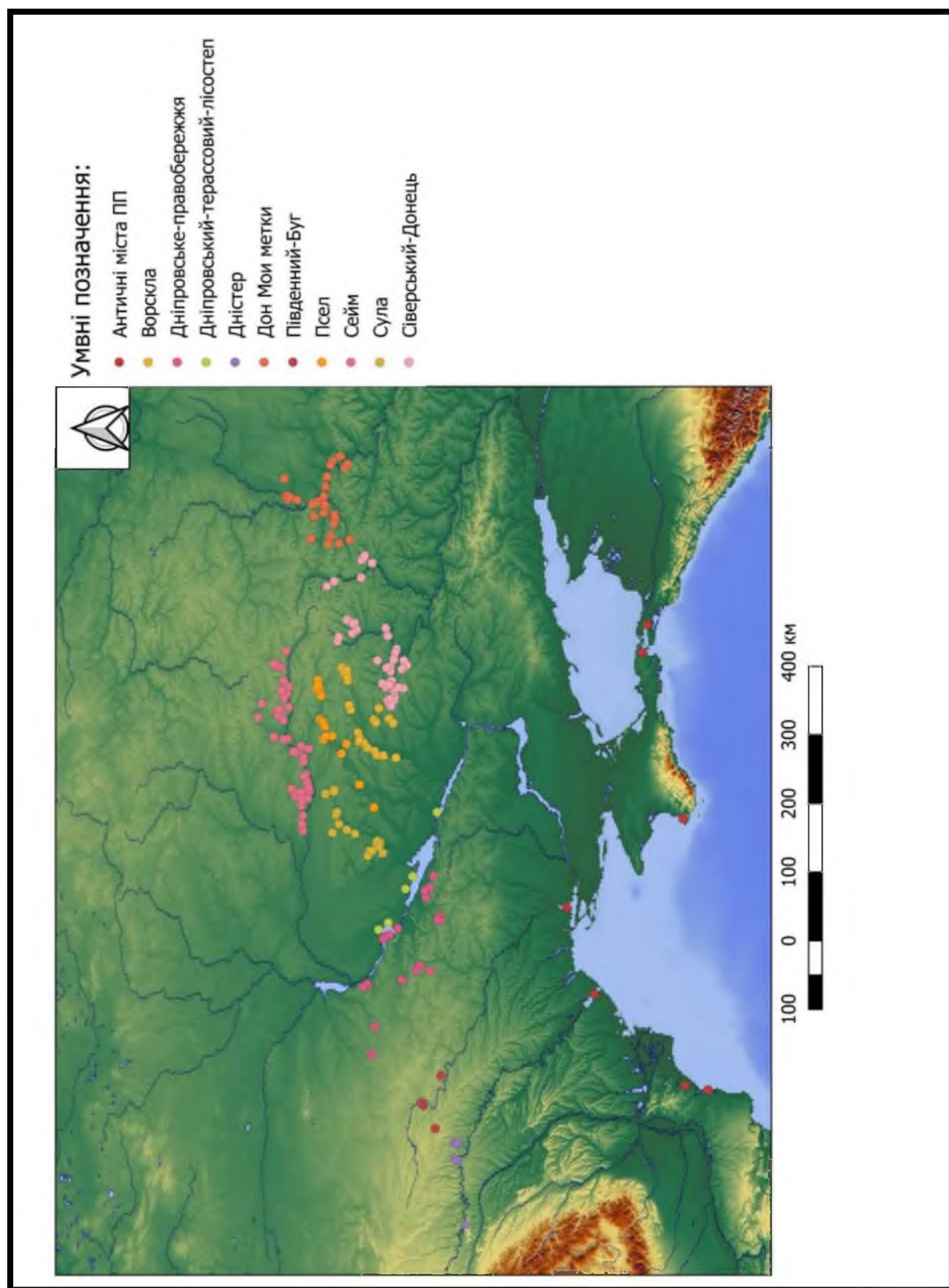

Рис. 87. Городища лісостепової зони скіфського часу Східної Європи.

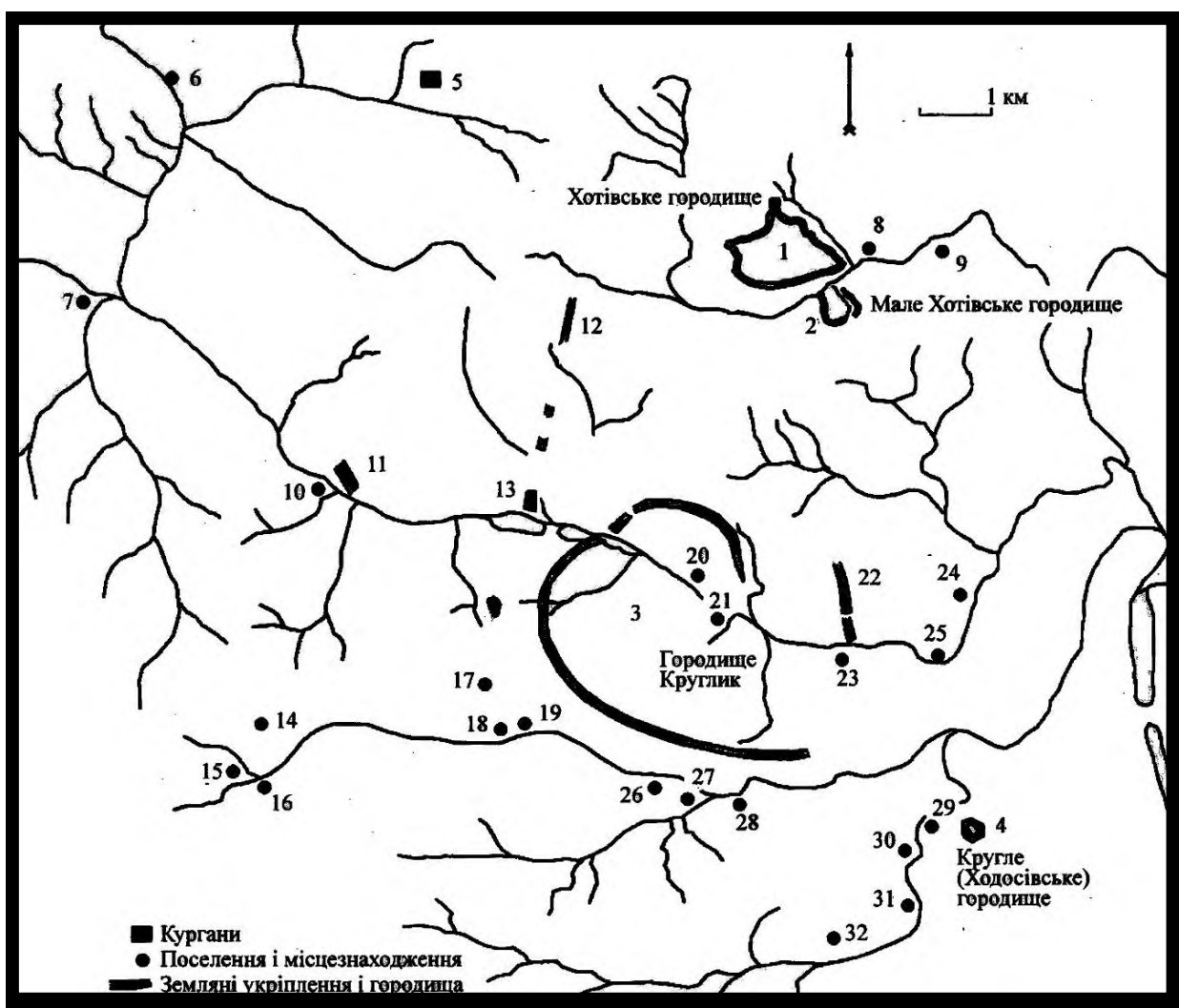

Рис. 88. Пам'ятки ранньої залізної доби басейну р. Віта (за Петрашенко, Козюба, 1993): 1 – Хотівське городище; 2 – Мале Хотівське городище; 3 – городище Круглик; 4 – Кругле (Ходосівське) городище.

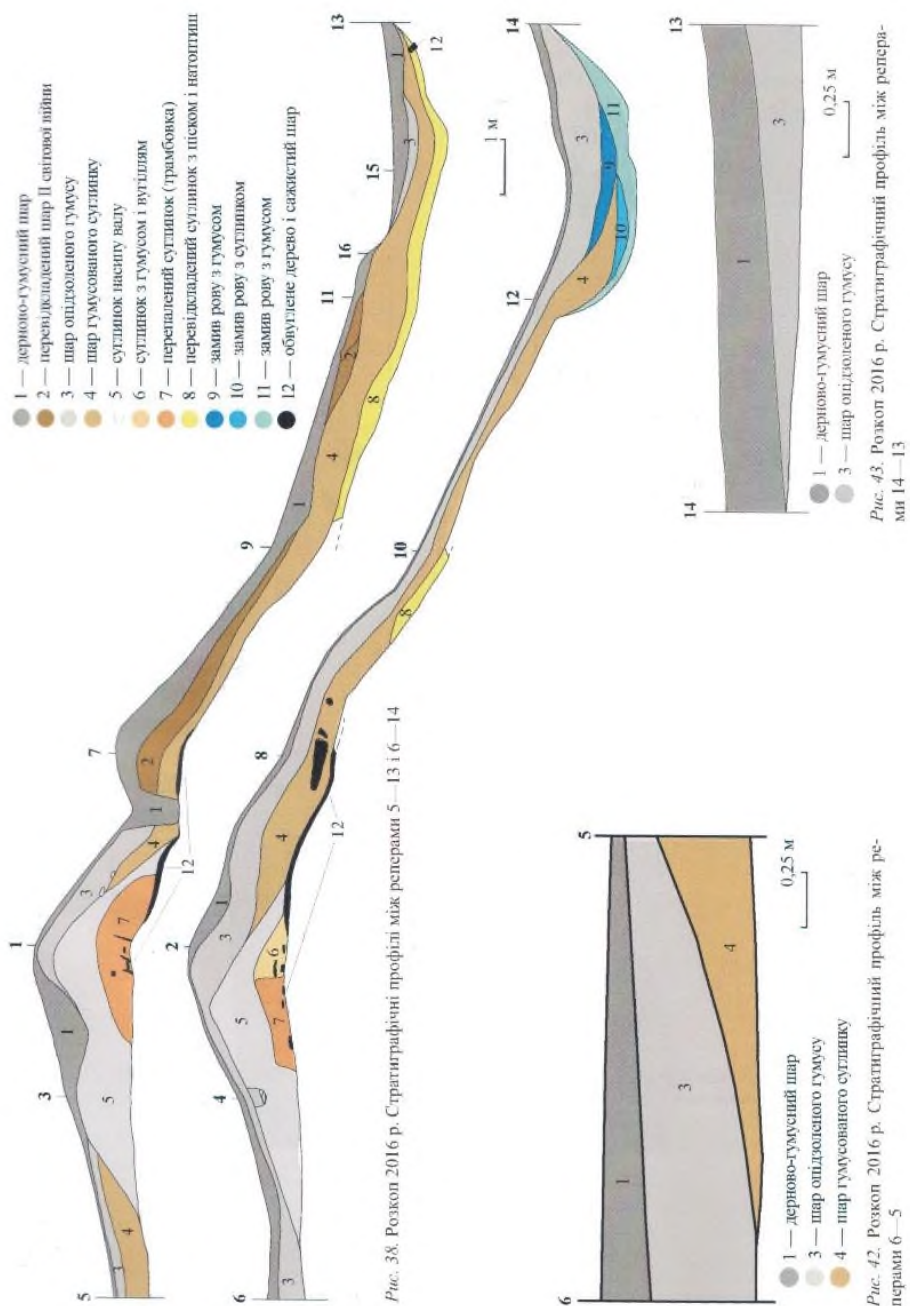

Рис. 89. Перетини оборонних споруд Хотівського городища (за Кравченко, 2017).

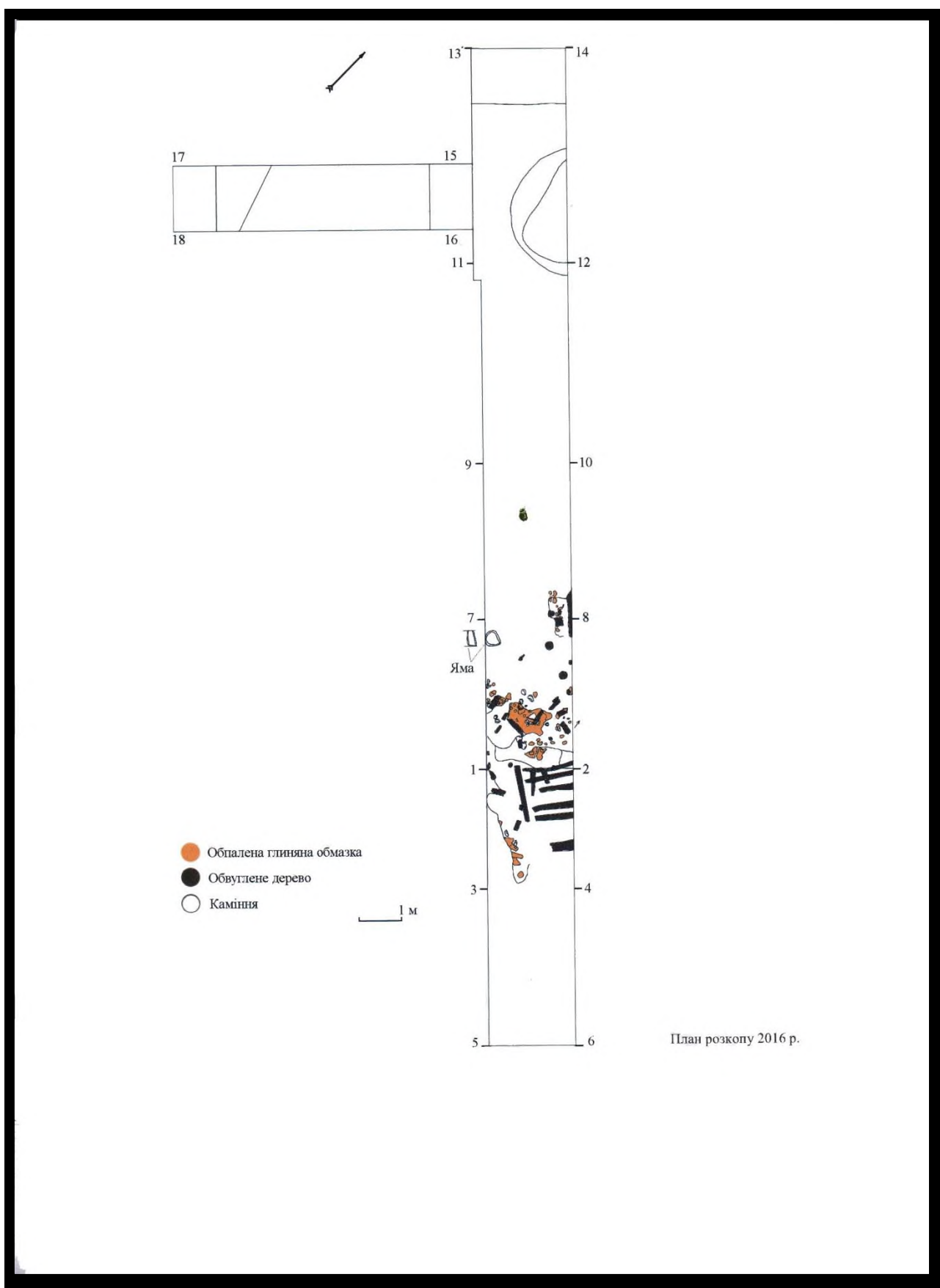

Рис. 90. План розкопу захисних споруд Хотівського городища (за Кравченко, 2017).

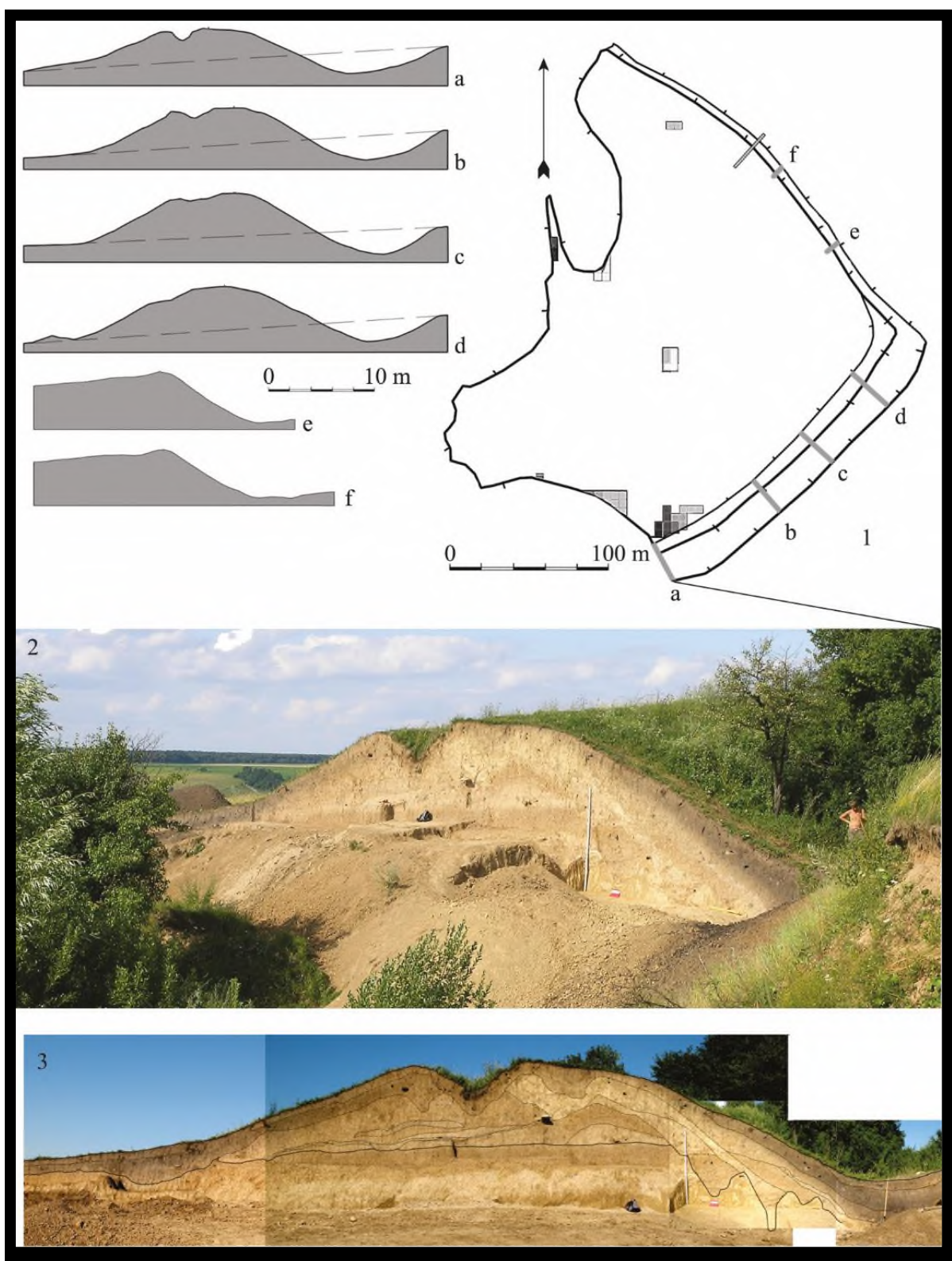

Рис. 91. Перетини оборонних споруд Северинівського городища (за Boltryk, Ignaczak, Lifantii, Lawniczak, Oledzki, Shelekhan, 2016).

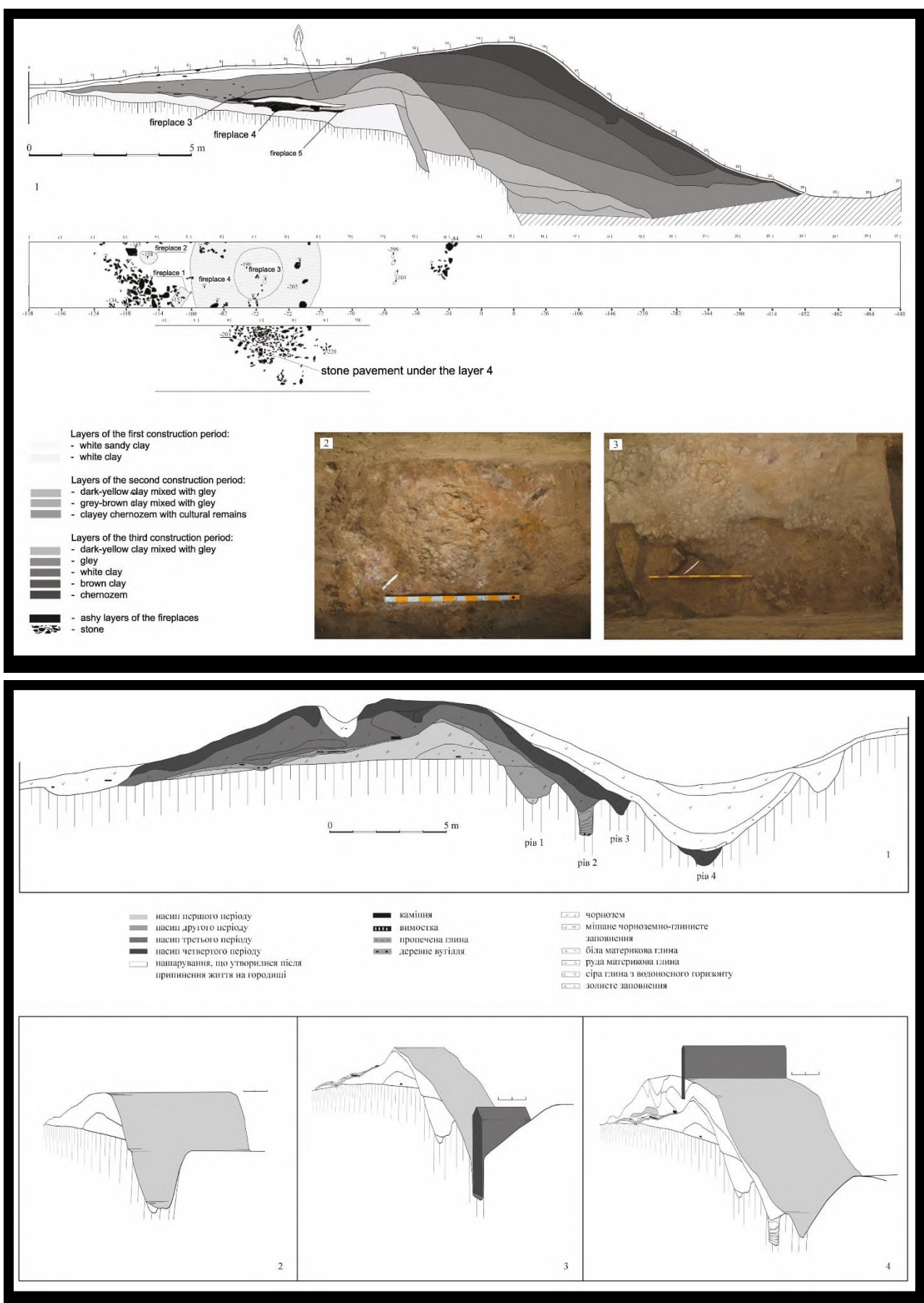

Рис. 92. Перетини оборонних споруд Северинівського городища (за Boltryk, Ignaczak, Lifantii, Lawniczak, Oledzki, Shelekhan, 2016).

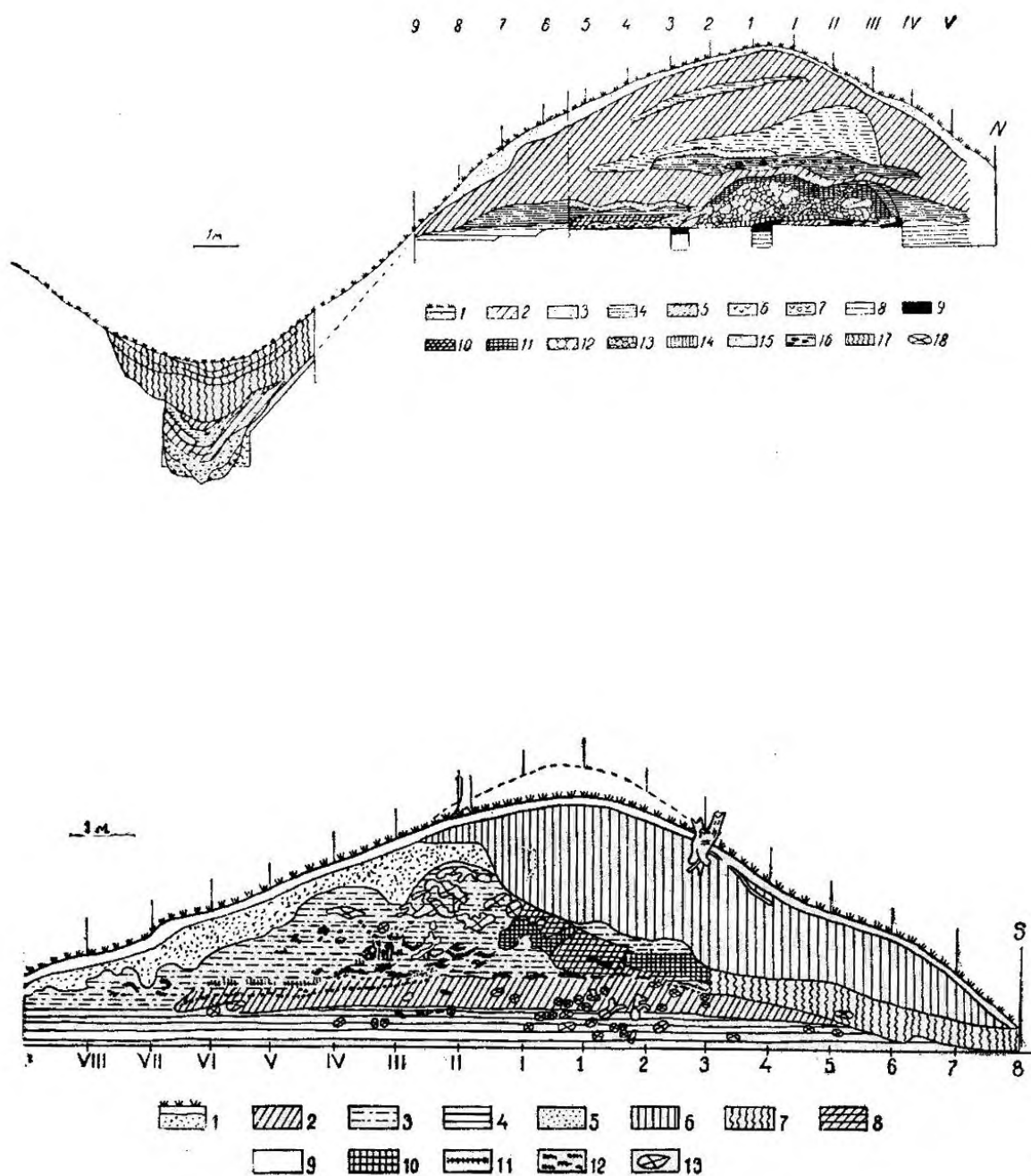

Рис. 93. Перетини оборонних споруд Шарпівського городища (за Фабріціус, 1949).

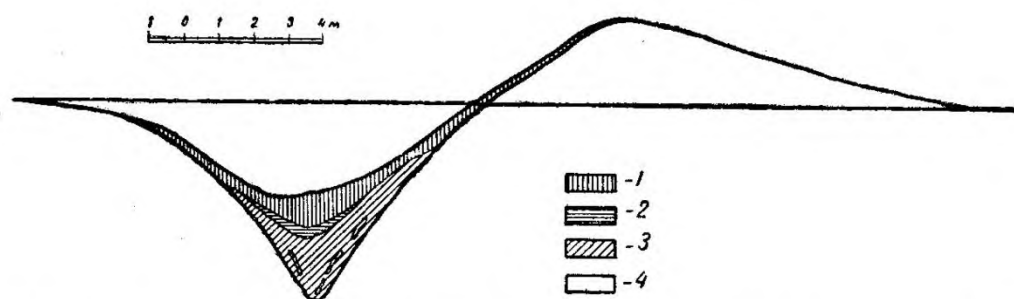

Рис. 4. Урочище Шарпівка. Профіль рову і валу в розкопі VII.
 1 — гумус; 2 — знебарвлений гумус; 3 — рушений лес з пластинами (обмазки?);
 4 — нерозкопаний насип валу.

Рис. 94. Перетини оборонних споруд Шарпівського городища (за Фабріціус, 1949).

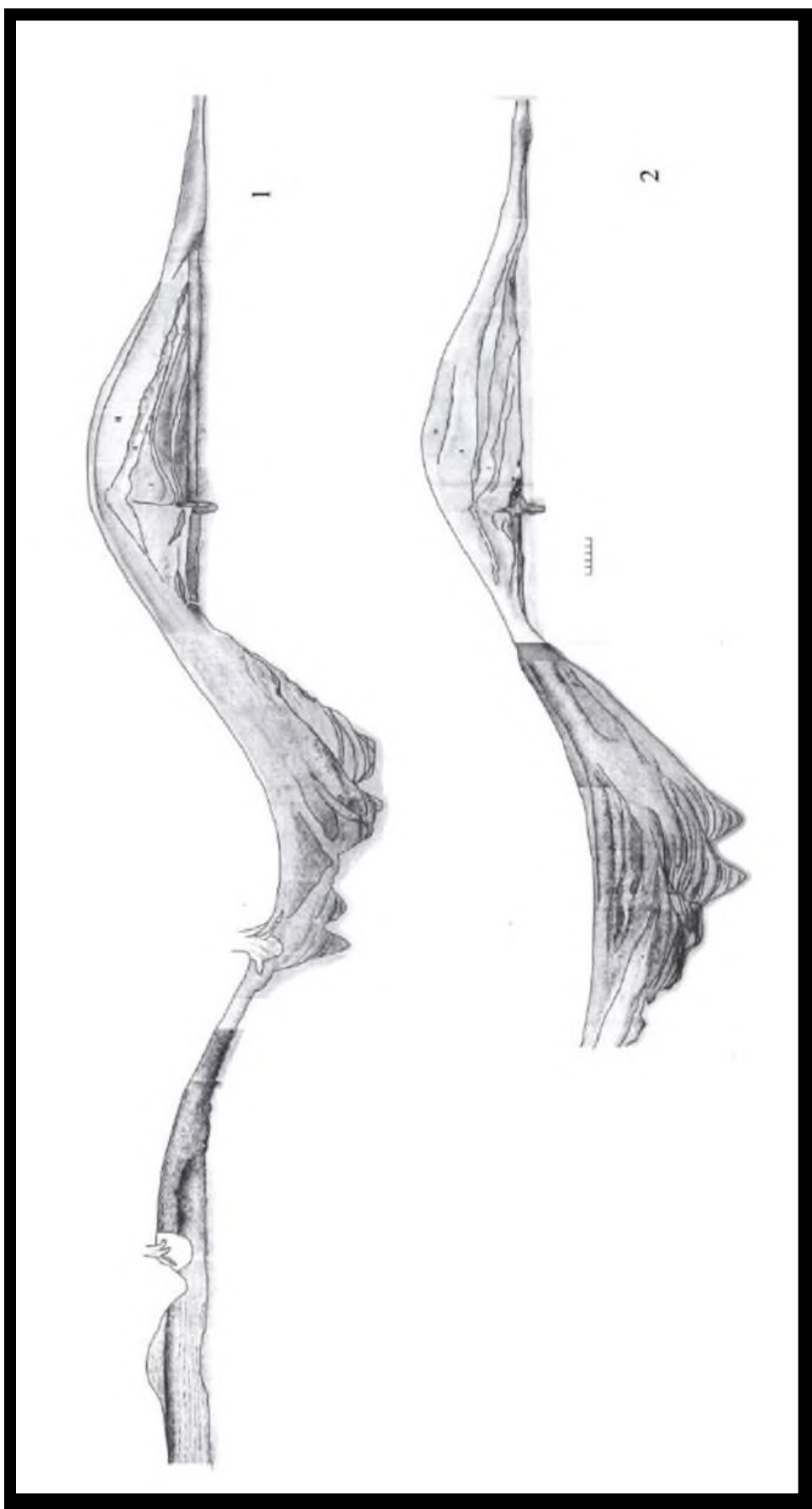

Рис. 95. Перетини оборонних споруд Мотронинського городища (за Хохоровський, Скорий, 2006).

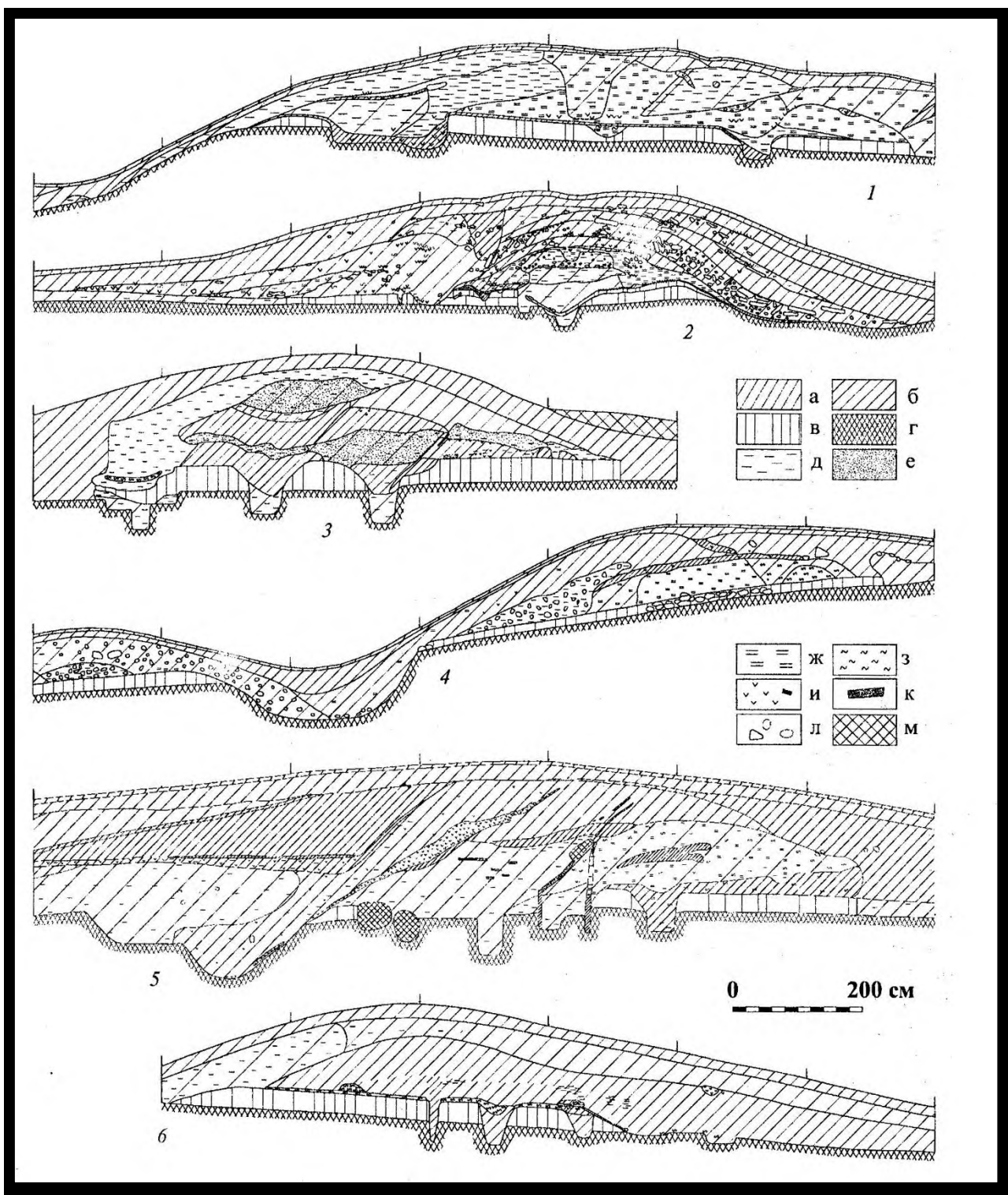

Рис. 96. Перетини оборонних городищ лісостепового Подоння: 1 – Дубки; 2 – Рябинки; 3 – Єгерський Кордон; 4 – Кам'янка; 5 – Ксизово; 6 – Губарево (за Разуваєв, 2008).

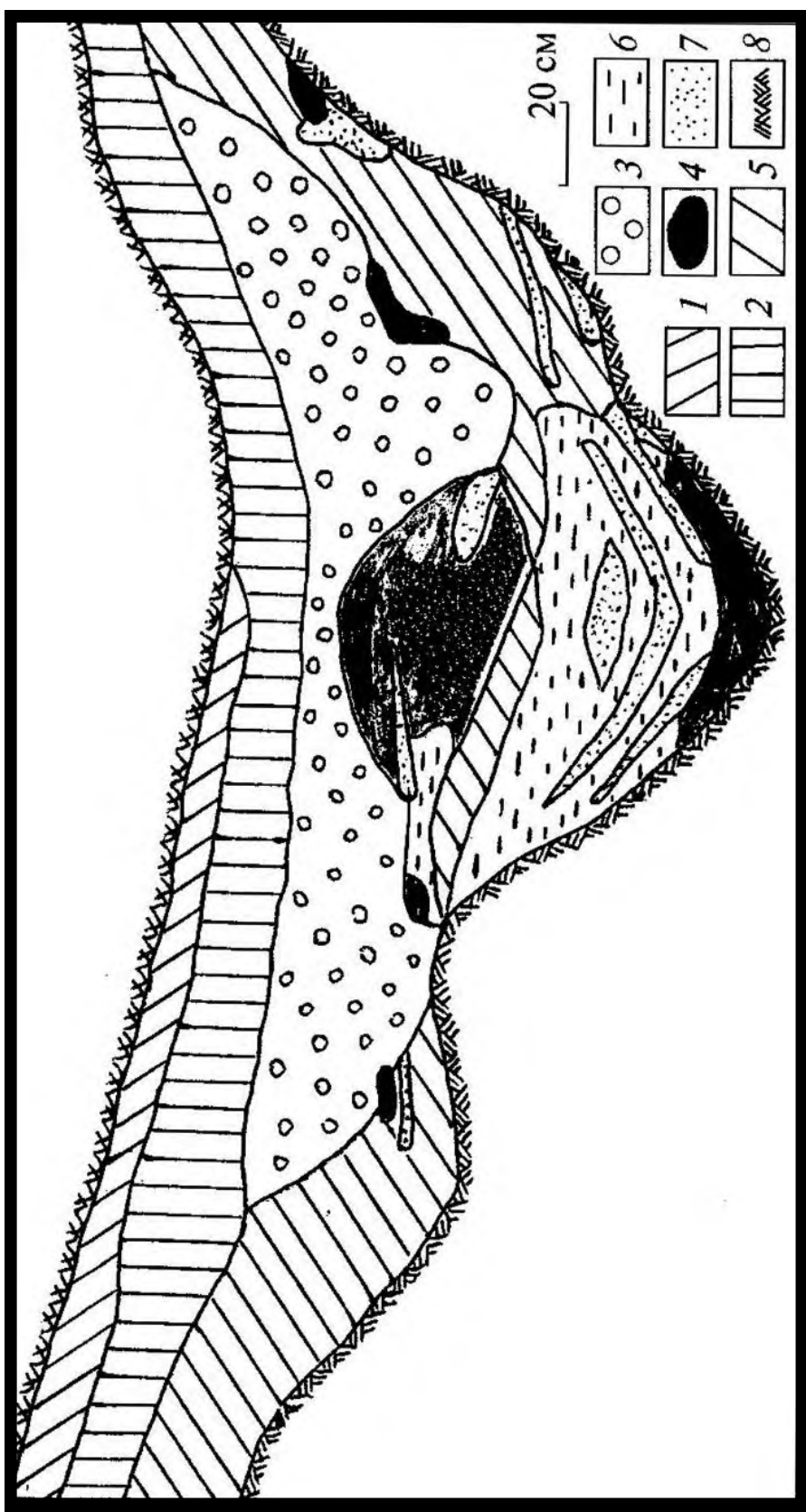

Рис. 97. Перетини оборонних рову городища Пісочний Ров (за Каравайко, 2012). 1 – світло-жовтий супісок; 2 – жовтий супісок; 3 – темно-сірий ґрунт з фракціями вугілля; 4 – чорна обпалена земля; 5 – чорний обпалений ґрунт з включеннями бурої глини; 6 – бура земля; 7 – прошарки світло-сірого піску; 8 – материковий жовтий пісок.

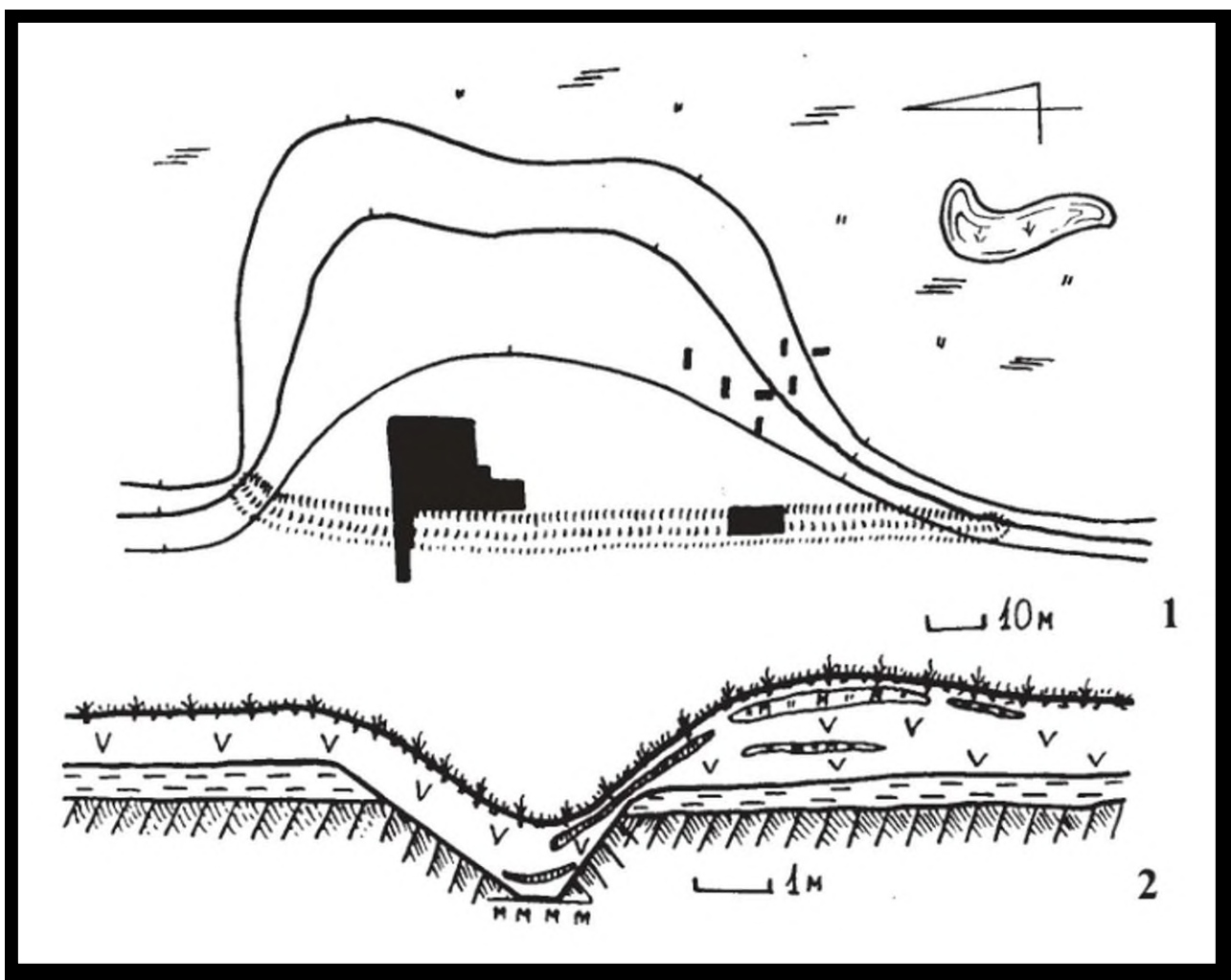

Рис. 98. Городище Веселе. 1 – план городища; 2 – перетин захисних споруд.
(за Буйнов, 2005).

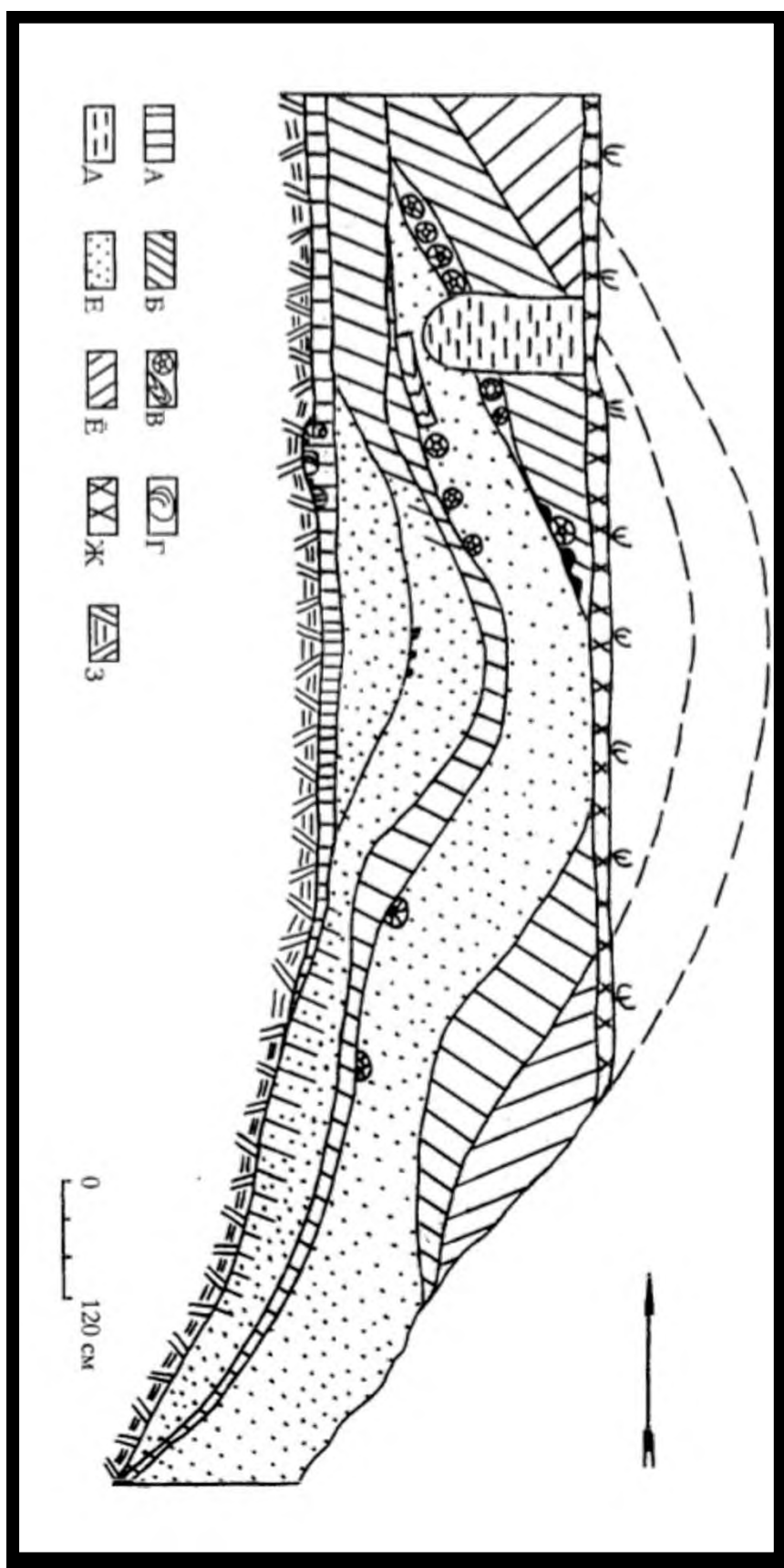

Рис. 99. Городище Чечерське: А – шар з керамікою милоградської та зарубинецької культур; Б – шар з керамікою Київської Русі; В – дерево; Г – каміння; Д – глина; Е – пісок; Ё – шар зі знахідками XIV-XVII століть; Ж – перекоп; З - материк (за Ткачев, 1974).

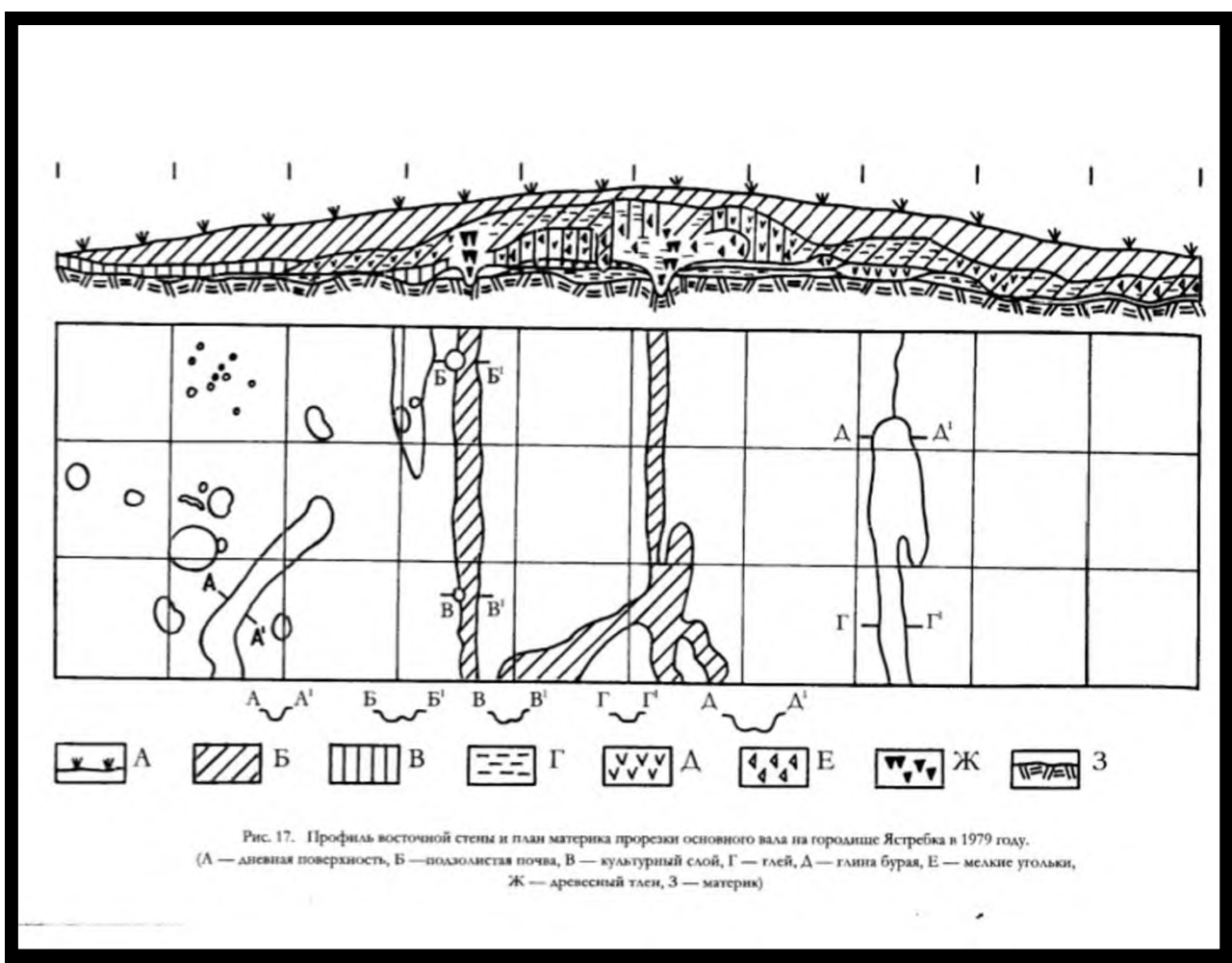

Рис. 100. Профіль східної стіни та плани материка прирізки основного валу на городище Ястрібка у 1979 році: А — денна поверхня; Б — підзолений ґрунт; В — культурний шар; Г — глей; Д — глина бура; Е — дрібне вугілля; Ж — деревинний тлін; З — материк (за Лошенков, 2011).

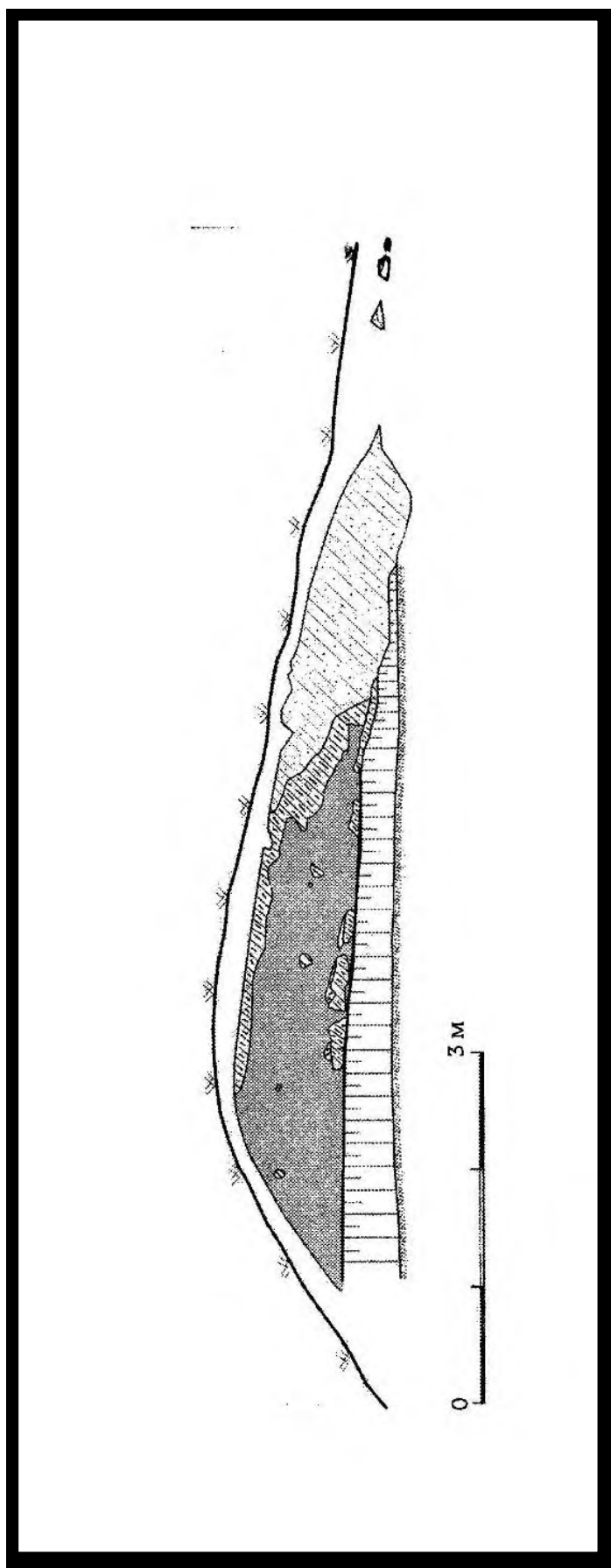

Рис. 101. Профіль перетину валу Малий Городок Суботівського городища (за Гершкович, 2007).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1950/2. Амбургер Н. Отчет о археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 г., 19 с.
2. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1970/77. Андриенко В.П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской обл., 16 с.
3. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1974/115. Андриенко В.П. Отчет об археологических разведках и раскопках Ворсклинского отряда археологической экспедиции Донецкого государственного университета в 1974 году., 11с.
4. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1983/25. Беляев А.С., Симоненко А.В., Полин С.В., Загребельный А.Н. Отчет Песчанского отряда Черкасской экспедиции в раскопках курганов в зоне строительства Прохоровской ОС в 1983 г., 20 с.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1953/86 Березовец Д.Т. Отчет о археологических работах на Путивльщине в 1953 году., 17 с.
6. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій

- № 1948/10. Березовец Д. Т. Отчет о раскопках ранне славянского поселения и могильника около с. Волынцево Путивльского района Сумской области. 1948 г., 19 с.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1949/9 Березовець Д. Т. Звіт про роботу Сейминсько-Слов'янської експедиції 1949 року., 16 с.
8. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1992/7. Болтрик Ю.В., Бунятян К.П., Фіалко О.Є Звіт про роботу Басівського загону експедиції “Сула” за 1992 р., 27 с.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1993/55. Болтрик Ю.В., Бунтян К.П. Звіт про роботу Басівського загону експедиції “Сула” за 1993 р., 28 с.
10. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1994/124. Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Отчет о работе экспедиции “Сула-94”., 24 с.
11. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1976/52. Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г., 21 с.
12. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1996/32. Гавриш П.Я. Звіт про польові дослідження 1996 р. Більського городища та його округи на території Полтавської та Сумської областей., 40 с.
13. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1995/95. Гейко А.В. Звіт про дослідження в Сумській та Полтавській областях археологічної експедиції Державного музею-заповідника українського гончарства в 1995 р., 17 с.

14. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1958/30. Граков Б.Н., Елагина Н.Г. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф-та МГУ на Бельском городище в 1958 г., 38 с.

15. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1955/56 Ковпаненко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1955 году., 31 с.

16. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1971/17а. Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р., 24 с.

17. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/55. Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1980 г., в зоне строительства Орликовской системы и возле с. Красное в Кобелякском районе Полтавской обл., 13 с.

18. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1965/48. Мельниковская О. Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 год., 26 с.

19. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1998/80. Михеев В.К. Отчет Средневековой археологической экспедиции ХГУ о раскопках в с. Коробовы Хутора Змиевского района Харьковской области в 1998 году., 19 с.

20. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1977/87. Моруженко А.А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 году., 19 с.

21. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1982/140. Моруженко А.А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Дон ГУ о работах в 1982 г., 40 с.

22. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1979/90. Моруженко А.А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1979 г., 26 с.

23. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/98. Моруженко А.А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1980 г., 21 с.

24. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/45. Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецького госуниверситета о работах в 1983 году., 48 с.

25. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1978/113. Моруженко А.А. Отчет о лесостепной скифской экспедиции Донецкого гос. университета о раскопках в 1978г., 16 с.

26. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1979/11. Мурзин В.Ю. Беляев А.С., Бунятян Е.П. Отчет о работе Полтавской экспедиции 1979 г., 6 с.

27. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1955/16. Плетнёва, С.А. Отчёт о работе СевероДонецкого отряда Таманскоё экспедиции летом 1955 г., 22 с.

28. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1971/98. Пузаков Е.В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1971 году. 15 с.

29. Науковий архів Курского областного музея археологии

№ Пузикова А. И. Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в августе 1967 г., 22 с.

30. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ Радзиевская В.Е. 1975/80. Отчёт о археологических исследованиях отряда Харьковской областной организации охраны памятников истории и культуры и Харьковского дворца пионеров и школьников им. П.П. Постышева в 1975 году., 15 с.

31. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1979/49. Радзиевская В.Е. Отчет о работе скифской Лесостепной экспедиции Харьковской областной организации украинского общества охраны памятников истории и культуры в 1979 г., 16 с.

32. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

- № 1953/9 Титенко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Средне-днепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1953 г., 25 с.
33. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 19626/36. Шрамко Б.А. Отчет 1962 г. о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета., 14 с.
34. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1961/24. Шрамко Б.А. Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1961 году., 14 с.
35. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1963/30. Шрамко Б.А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1963 году., 16 с.
36. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1957/16. Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1957 году., 20 с.
37. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1958/31. Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 году., 37 с.
38. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1967/80. Шрамко Б.А. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1967 г., 41 с.
39. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій

- № 1972а/66. Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Травянского водохранилища и оросительной системы в 1971-72 гг., 16 с.
40. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1953/19. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках ХГУ в 1953 году., 31 с.
41. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 2006/26. Гречко Д.С. Отчет о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2006 году., 17 с.
42. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 2005/5. Гречко Д.С. Отчёт об исследовании памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине в 2005 году., 20 с.
43. Науковий архів Інституту археології НАН України
Особові фонди
№ 4. Левицький І.Ф. за 1925-1952 рр., 24 с.
44. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1968/60. Моруженко А.А. Отчет о работе Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках на Западном Бельском городище в 1968 году., 21 с.
45. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 2005/34. Свистун Г.Е. Отчёт о раскопках и разведках в Чугуевском и Волчанском районах Харьковской обл. в 2005 г., 21 с.
46. Науковий архів НА ХММ І. Є. Репіна

Ф. 14., О. 1., С. 7

Свистун, Г. Е. Отчёт о работе Северскодонецкой археологической экспедиции Художественно-мемориального музея И. Е. Репина в 2007 г. на территории г. Чугуева. 36 с.

47. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1949/40. Семенов-Зусер С.А. Археологические раскопки на территории с. Большая Гомольша в 1949 году., 21 с.

48. Науковий архів Інституту археології НАН України

Особові фонди

№ 7. Федоровський О.С. за 1916 – 1930 рр., 49 с.

49. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1954/14. Шрамко Б.А. Археологические исследования ХГУ в Харьковской и Полтавской областях в 1954 году., 31 с.

50. Науковий архів Музею археології та етнографії Слобідської України

Ф. 1, О. 1.

№ 1. Шрамко Б.А. Археологические раскопки Люботинского курганного могильника и городища Караван в 1950 году (краткий отчёт)., 19 с.

51. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1951/20. Шрамко Б.А. О работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ им. А.М. Горького в 1951 году., 50 с.

52. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1955б/34. Шрамко Б.А. Предварительные сообщения о разведках и раскопках Северо-Донецкой археологической экспедиции в 1955 году., 10 с.

53. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1947/16. Ильинская В.А. Верхнесульская экспедиция 1947 г., 14 с.

Література

54. *Forde–Johnston J.* Hillforts of the Iron Age in England and Wales: A Survey of the Surface Evidence / J. Forde–Johnston. – Liverpool: Liverpool University Press, 1976. – 282 p.
55. *Goldsworthy A.* Caesar: Life of a Colossus / A. Goldsworthy. – New Haven – London: Yale University Press, 2006. – 608 p.
56. *Piggot S.* Ancient Europe from the beginning of Agriculture to Classical Antiquity / Piggot Stuart. — Chicago: Edinburg University Press, 1965. – 343 p.
57. Sparkes B.A. Black and plain pottery of the 6th, 5 and 4th centuries B. C. / B.A. Sparkes, L. Talcott // The Athenian Agora. – New Jersey, 1970a. – Vol. 12. Part 2. – P. 383-472.
58. Virchow R. Über die gebrannten Schlackenwälle der. Oberlausitz / R. Virchow // Zeitschrift für Ethnologie. — 1870. — № 2. - P. 257–271.
59. Алексеев А.Ю. Скифская хроника / А.Ю.Алексеев. – Санкт Петербург: Петербургкомстат, 1992. – 206с.
60. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н.э. / А.Ю. Алексеев. – Санкт Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2013. – 416 с.
61. Алексеев А.Ю. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – Киев: Наукова думка, 1991. – 416с.
62. Алихова А. Е. К вопросу о хронологии древних городищ Курского Посеймья / А. Е. Алихова // КСИИМК. – 1959. – Вып. 77. – С. 15-20.
63. Алихова А. Е. Мойсеевское городище в эпоху Киевской Руси / А. Е. Алихова // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 83-87.

64. *Алихова А.Е.* Древние городища Курского Посеймья / А.Е. Алихова // Лесостепные культуры скифского времени. – МИА. – № 113. – Москва – Ленинград, 1962. – С. 86-129.
65. *Альбовский Е.А.* Валки — украинный город Московского государства / Е.А.Альбовский. — Харьков: СП «ФОЛИО», 1993. — 54 с.
66. *Андриенко В.П.* Земледельческие культы племен лесостепной Скифии (VII – V в.в. до н.э.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / В.П. Андриенко. – Харьков, 1975. – 32 с.
67. *Андрієнко В.П.* Майдани і майданоподібні споруди України / В.П.Андрієнко // ВХУ. – 1971. – Вип. 5. – С. 65-76.
68. *Антонович В.Б.* О раскопках на Суле / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1888 – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 72.
69. *Артамонов М.И.* История хазар / М.И. Артамонов. – Ленинград: Наука, 1962. – 687 с.
70. *Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.) / М.И.Артамонов. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1974. – 156 с.
71. *Артамонов М.И.* Саркел – Белая Вежа / М.И. Артамонов // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – МИА. – № 62. – Москва, 1958. – Т. 1. – С. 7-84.
72. *Артамонов М.И.* Скифское царство / М.И.Артамонов // СА. – 1972. – № 3. – С.56-67.
73. *Артамонов М.И.* Этнический состав населения Скифии / М.И. Артамонов // Доклады VI науч. конф. Института Археологии.– Київ, 1953.– С. 169-196.
74. *Артамонов М.И.* Этногеография Скифии / М.И.Артамонов // Учен. Зап. ЛГУ.– 1949.– Вып. 13.– С.129-171.

- 75.Артюшенко А.Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде / А.Т. Артюшенко. – Киев: Наукова думка. – 173 с.
- 76.Археология Украинской ССР: в 3 т.. Том 2. Скифо-сарматская и античная археология. – Киев: Наукова думка, 1986. – 592 с.
- 77.Археологія Української РСР: у 3 т. Том 2. Скіфсько-сарматська та антична археологія – Київ: Наукова думка, 1971. – 504 с.
- 78.Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения Чендев Ю.Г., Колода В.В. палеографии и почвенной геохимии // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. : Зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 337-341.
- 79.Арциховский А.В. В защиту летописей и курганов / А.В.Арциховский // СА.– 1937.– Т. 4. – С.53-61.
- 80.Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X веках (аланский вариант салтово—маяцкой культуры) / Г.Е.Афанасьев // Археологические открытия на новостройках,1987— С.88–132.
- 81.Бабенко Л.І. Рецензія на монографію Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — Київ: Інститут археології НАН України, 2010. — 286 с., 118 рис. // Древности, 2010: Харьковский историко—археологический ежегодник. — Х.; 2010. — Вып. 9.
- 82.Багале́й Д.И. Археологическая карта Харьковской губернии: составлена к Х11 АС / Д.И. Багале́й. – Москва: тов.тип. А. И. Мамонтова. – 92 с.
- 83.Багале́й Д.И. Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии / Д.И.Багале́й // Харьковский сборник. – 1888. – Вып.2. – С.131–147.
- 84.Багале́й Д.И. Общий очерк древностей Харьковской губернии / Д.И.Багале́й // Харьковский сборник. – 1890. – Вып.4. – С.76–92.

- 85.Багалей Д.И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии // Труды XI АС в Харькове в 1902 году. М.: тов. тип. А. И. Мамонтова, 1905. – С. 1–92.
- 86.Багалей Д.И. Предисловие к археологической карте Харьковской губ. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. / Д.И. Багалей // Труды XII АС. – 1905. – Т. 1. – С. 1-92.
- 87.Бандуровский О.В. О путях проникновения античного импорта в верховья Северского Донца в скифскую эпоху (по материалам раскопок и разведок последних лет) / О.В. Бандуровский // АБУ 1999—2000 рр. 2001. — С.5—10.
- 88.Башилов В.А., Куза А.В. Стратиграфические исследования на Большом Горнальском городище // КСИА. — 1977. — Вып. 150. — С. 17—23.
- 89.Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича / И. Беляев. – Москва: Университетская типография, 1846. — 88 с.
- 90.Березанская С. С. Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме // КСИА ИА УРСР. – 1955. – № 4. – С. 111-113.
- 91.Березанская С. С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // КСИИМК. – вып. 67. – 1957. – С. 28-35.
- 92.Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області / Д. Т. Березовець // АП. – 1952. – т. III. – С. 242-250.
- 93.Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. / Д. Т. Березовець // АП. – 1955. – т. V. – С. 58-61.
- 94.Бессонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. – Киев: Наукова Думка. 1990. – С. 17-40.
- 95.Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в українському лівобережному лісостепу / С.С Бессонова // Археологія. – 2000. – №2. – С.116-131.

96. Бессонова С.С. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.) / С.С. Бессонова, С.А. Скорый. – Киев-Краков: Киевская типография «ФПУ», 2001. – 156 с.
97. Билинский О. О. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы / О. О. Билинский // МИАДЛ. – 2012. – Выпуск IV. – С. 110-117.
98. Бирюков И.Е. Первое Перехвальское городище на Верхнем Дону // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. до н. э. — Воронеж, 1998. С. — 97-109
99. Білінський О. О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла / О. О. Білінський, Д. О. Кабанов // Археологія і простір. АДІУ. – 2015б. – Вип. 4 (17). – С. 122-127.
100. Білінський О.О. Матеріали скіфського часу з городища біля с. Воргол / О.О. Білінський // Археологія: спадок віків. Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ, 2010. – С. 89-93.
101. Білінський О.О. Пам'ятки скіфського часу басейну Псла (за матеріалами Сумської області) / О.О. Білінський // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2009. – С. 12-18.
102. Білінський О.О. Пам'ятки скіфського часу Посейм'я / О.О. Білінський // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів міжнародної студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 56-59.
103. Блаватский В.Д. О стратегии и тактике скифов / В.Д. Блаватский // КСИИМК. – 1950. – Т. XXXIV. – С. 19-39.
104. Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в

- окрестностях с.Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской / А.А. Бобринский // ОАК за 1895 р. – СПб., 1897. – С.3-128.
105. Бойко Ю.Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н.э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинского региона скифского времени) // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: ТОВ «НТМТ», 1994. – С. 29 - 42.
106. Болтрик Ю.В. Дослідження Северинівського городища / Ю.В. Болтрик, М. Ігначак, Л. Оледзкі, О.В. Шелехань // АДУ 2010. – Київ-Полтава, 2011. – С. 41-42.
107. Бондар Н.Н. Поселения среднего Поднепровья ранней бронзы / Н.Н. Бондар. – Киев: Наукова думка, 1974. – 205 с.
108. Боплан Г.Л. Опис України / Гійом Левассер де Боплан — Київ: ФОП Стебеляк, 2012. — 168 с.
109. Борисов А.В. Палеопочвы и климат Ергеней в эпоху бронзы (IV-II тыс. до н.э.) / А.В. Борисов, Т.С. Демкина, В.А. Демкин. – Москва: Наука, 2006. – 210 с.
110. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1888 – 1902 гг. – Санкт Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. – 220 с.
111. Бречка М.Ф. Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина / М.Ф. Бречка // Наукові записки ХДПУ. – 1939. – Т. 2. – С. 219-227.
112. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе (X-V вв. до Р.Х.) / И.В. Бруяко. – Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. – 357 с.
113. Бруяко И.В. Финал горизонта “штампованной” керамики раннего железного века в Украинской Лесостепи / И.В. Бруяко // Більске городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Зб. наук. пр. – Полтава, 1996. – С. 280-286.
114. Буйнов Ю.В. К вопросу об исторических судьбах бондарихинской культуры / Ю.В. Буйнов // РА. – 2006. - № 2. – С. 39-50.

115. Буйнов Ю.В. К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры / Ю.В. Буйнов // ВХУ – 2009 – № 852. – Вип. 41. – С. 7-17.
116. Буйнов Ю.В. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племён бондарихинской культуры) / Ю.В. Буйнов, Д.С. Гречко // Археологічні дослідження в Україні у 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 13-17.
117. Буйнов Ю.В. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище / Ю.В. Буйнов, В.Н. Окатенко // Археологічні відкриття на Україні 2002-2003 рр. – Київ, 2004. – С. 9-12.
118. Бунятян К.П. Скотарство як спосіб життя / К.П. Бунятян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32-39.
119. Вовкодав С. До питання датування та функціонального призначення переяславських «Змійових валів» / С. Вовкодав // Український історичний збірник, 2017. – Вип. 19. – С. 24-40.
120. Вовкодав С. Історія дослідження «Змійових» валів Переяславщини / С. Вовкодав // Український історичний збірник, 2015. – Вип. 18. – С. 354–367.
121. Воеводский М.В. Городища Верхней Десны / М.В. Воеводский // КСИИМК. – 1949. – Вып. 24. – С. 67-77.
122. Выезжаев Р.И. Археологические исследования на территории Украинской ССР в 1954 г. // КСИА АН УССР. – 1955. – Вип. 5. – С. 53-65.
123. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт Степной Скифии / Н.А. Гаврилюк. – Київ: Наукова думка, 1989. – 110 с.
124. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э. / Н.А. Гаврилюк. – Киев: ІА НАНУ, 1999. – 423 с.
125. Гавриш П.А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине / П.А. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Областной науч.-практич. семинар, 22-23 янв. 1988 г.: тезисы докл. – Полтава, 1988. – С. 27-28.

126. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля) / П.Я. Гавриш. – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.
127. Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся / О.Д. Ганіна // Археологія. – 1984. – № 47. – С. 68-79.
128. Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі / А.В. Гейко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 242-249.
129. Гейко А.В. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ / А.В. Гейко // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 149-153.
130. Гейко А.В. Дослідження Глинського городища / А.В. Гейко // ПАЗ. – 1995а. – Ч. 3. – С. 96-99.
131. Гейко А.В. Дослідження на селищі скіфського часу біля с. Глинське / А.В. Гейко // Більське городище та його округа (до 100- річчя початку польових досліджень). – Київ: Шлях, 2006. – С. 131-133.
132. Гейко А.В. З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині / А.В. Гейко // ПАЗ – 1999в. – Полтава, 1999в. – С. 252-275.
133. Гейко А.В. Кераміка скифского времени Днепровского лесостепного Левобережья / А.В. Гейко // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. до н.э. – Тирасполь, 1994. – С. 197-198.
134. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу з фондів Національного музею-заповідника українського гончарства / А.В. Гейко // Тези доп. Наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995. – С. 129-131.
135. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища / А.В. Гейко // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 106-111.

136. Гейко А.В. Рятівні розкопки в Полтавському та Шишацькому р-нах Полтавської обл. / А.В. Гейко, С.В. Сапегін, А.Л. Щербань // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010б. – С. 71-72.
137. Гейко А.В. Свиридівське городище / А.В. Гейко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997б. – Ч. 1 – 2. – С. 56-58.
138. Гейко А.В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху / А.В. Гейко // III Международная конф. студентов и молодых ученых : материалы конф. – Одесса, 1995. – С. 54 – 55.
139. Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV – III вв. до н.э. по археологическим данным / В.Ф. Генинг // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ : сб. науч. трудов. – Київ: Наукова думка, 1984. – С.124-152.
140. Геродот. История / Геродот [пер. и примеч. Г.А. Стратановского]. – Ленинград: Наука, 1972. – 600 с.
141. Голубева І.В. Охоронні дослідження пам'яток скіфського часу на Харківщині / І.В. Голубева, В.М. Окатенко, К.Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр.. – Київ, 2009. – С. 73-78.
142. Гольцов В. П. Микрорегион раннего железного века в зоне строительства третьей очереди Курской атомной электростанции / В. П. Гольцов, А. А. Чубур // Археология центрального черноземья и сопредельных территорий. – Липецк – 1999. – С. 106-107.
143. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В.А. Городцов // Труды XIV АС. – 1911. – Т. 3. – С. 93 – 161.
144. Граков Б. Н. Об этнических и культурних различиях в степних и лесостепних областях Европейской части СССР в скифское время / Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова // ВССА. – 1954. – С. 39-93.

145. *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре / Б.Н. Граков. – МИА. – Москва – Ленинград, 1954. – № 36. – 240 с.
146. Граков Б.Н. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях европейской части СССР в скифское время / Б.Н. Граков, А.И. Мелюкова // ВССА. – М.: изд-во АН СССР, 1954б. – С. 51 – 62.
147. Гречко Д. С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории / Д.С. Гречко // SP, 2012. – № 3. – С. 75-106.
148. Гречко Д. С. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. / Д. С. Гречко // АДІУ. – 2017. – №23(2). – С. 78-106.
149. Гречко Д. С. От Архаической Скифии к Классической / Д. С. Гречко // АДІУ. – 2016. – №19 (2). – С. 33-60.
150. Гречко Д.С. Гришковский могильник скифов на Харьковщине / Д.С. Гречко, А.В. Шелехань. – Киев: ИА НАН Украины, 2012. – 198 с.
151. Гречко Д.С. Исследования памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине / Д.С. Гречко // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ, 2006. – С. 146-150.
152. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д.С. Гречко. – Київ: ІА НАНУ, 2010. – 286 с.
153. Гречко Д.С. Нові античні матеріали III – II ст. до н.е. з поселень Харківщини / Д.С. Гречко // Проблеми історії та археології України: міжнар. наук. конф., 4-6 листопада 2004 р.: тези доп. – Харків, 2004. – С. 32.
154. Гречко Д.С. О некоторых аспектах культа предков аборигенного населения восточноевропейской лесостепи скифского времени // Феномен Більського городища / Д.С. Гречко. – 2016. – Київ; Полтава, 2016. – С. 46-51.
155. Гречко Д.С. Продолжение раскопок Гришковского курганного могильника скифского времени на Харьковщине / Д.С. Гречко //

- Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. – Київ, 2009. – С. 87-90.
156. Грицюк В.М. До питання фортифікації племен скіфського часу / Грицюк В.М. // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 169–174.
  157. Грицюк В.М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища / В. М. Грицюк // Исследования совместной украинско–польской археологической экспедиции 2003 г. / Е. В. Черненко, Р. А. Ролле, С. А. Скорий [и др.]. – Київ, 2004. – 100 с.
  158. Грицюк В.Н. Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища / В.Н. Грицюк, И. А. Ефремова // Совместные украино–немецкие исследования. – Київ, 2006. – С. 123-142.
  159. Гуляев В.И. Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время / В.И. Гуляев // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Зб. наук. пр. – Москва, 2004. – С. 7-24.
  160. Гуляев В.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону / В.И. Гуляев, Е.И. Савченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Зб. наук. пр. – Москва, 2004. – С. 35-52.
  161. Гуляев В.И. Общие проблемы археологии Среднего Дона в скифское время / В.И. Гуляев // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Зб. наук. пр. – Москва, 2001. – С. 18–52.
  162. Гуцал А.Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп / А.Ф. Гуцал // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 69-79.
  163. Данилевич В.Е. Карта монетных кладов и находки единичных монет в Харьковской губернии / В.Е. Данилевич // Тр. XII АС. — Москва, 1905. — Т. I. — С. 374-410.

164. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М.Н. Дараган. – Киев: КНТ, 2011. – 848 с.
165. Дараган М.Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштатт: поиск хронологических реперов / М.Н. Дараган // *Revista Arheologica*. – 2010 – Vol. 4. – Nr. 2. – С. 86 – 113.
166. Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения / М.Н. Дараган // *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.* – Київ, 2003. – С. 310- 317.
167. Доватур А.И. Народы нашей страны в “Истории” Геродота / А.И. Доватур, Д.П. Каллистов, И.А. Шишова. – Москва: Наука, 1982. – 453 с.
168. Дубынин А.Ф. Городище Кузнечики в Подмоскowie / А.Ф. Дубынин // *СА.* – №1. – 1970. С. 152-164.
169. Дьяченко А.Г. Некоторые городища раннего железного века в юго-восточном ареале лесостепной Скифии / А.Г. Дьяченко // *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К.Э. Гриневича.* Харьков, 4-5 ноября 2016 г. – Харьков, 2016. – С. 22.
170. Дяченко О.Г. Деякі городища скіфського часу в верхів'ях р. Ворскла / О.Г. Дяченко, С.А. Задніков // *Археологічні дослідження Більського городища–2014.* – Київ–Котельва, 2015. – С.129-137.
171. Енуков В.В. О новом типе поселений в бассейне р. Сейм / Енуков В.В., Медведев А.П. // *Stratum plus.* 2001-2002. – №4. – С. 253-257.
172. Енукова О. Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX – XIII вв. / О. Н. Енукова. – Курск: Изд-во Курского ун-та, 2007. – 155 с.
173. Еременко П.М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов / П.М. Еременко // *Труды Московского предварительного комитета по устройству четырнадцатого археологического съезда.* – Москва. – 1906. – Вып. I-й. – С. 97-105.

174. Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии / С.Г. Ефимова // Скифы и Сарматы в VII – III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология, 2000. – С. 40-44.
175. Жаров Г.В. Дослідження пам'яток скіфського та римського часу у Верхньому Посуллі / Г.В. Жаров, Р.В. Терпиловський // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006 – Ч. 1. – С. 89-99.
176. Загоровский В.П. Белгородская черта / В.П. Загоровский – Воронеж: Издво Воронеж. ун-та, 1969. – 304 с.
177. Загоровский В.П. Изюмская черта / В.П. Загоровский. – Воронеж: ВГУ, 1980. – 238 с.
178. Задников С.А. Античный тарный импорт раннескифского времени с Бельского городища / С.А. Задников // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Харків, 2004. – С. 26 – 31.
179. Задников С.А. Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатка / С.А. Задников, И.Б. Шрамко // Проблеми історії та археології України: Міжнар. Наук. конференція. Харків, 25–26 жовтня 2002 р. – Харків, 2003. – С. 37 – 40.
180. *Задніков С.А.* Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / С.А. Задніков. — Київ, 2014. — 22 с.
181. Заика И.В. Новые данные об археологических памятниках Валковского и Коломакского р-нов Харьковской обл. / И.В. Заика // АБУ 2001—2002 рр. — 2003. — С. 106-108.
182. Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки / И.А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 229-246.

183. Золотарев М.И. Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифией в конце IV– первой трети III вв. до н. э. / Золотарёв М.И. // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 79-84.
184. Зорин А. В. Анна Ивановна Пузикова: жизнь в археологии / А.В. Зорин, Г.Ю. Стародубцев // МИАДЛ. – 2012. – Выпуск IV. – С. 3-23.
185. Ильинская В.А. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье / В.А. Ильинская // КСИА. – 1954а. – Вып. 3. – С. 66-70.
186. Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья / В.А. Ильинская // ВССА. – 1954. – С. 168-185.
187. Ильинская В.А. О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днепра / В.А. Ильинская // КСИИМК. – 1957а – Вып. 70. – С. 14-27.
188. Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. – 1957б – Т. 27. – С. 232- 249.
189. Ильинская В.А. По поводу так называемой «зольничной культуры» / В.А. Ильинская // КСИИМК. – 1950 – Вып. 34. – С. 142- 146.
190. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В.А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1975. – 223 с.
191. Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя / В.А. Ильинская // СА. – 1966. – № 3. – С. 154-165.
192. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В.А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1968. – 203 с.
193. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. / [В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др.]. – Киев, 1997. – 11 с.

194. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / [В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др.]. – Киев, 1998. – 22 с.
195. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / [В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др.]. – Киев, 1999. – 60 с.
196. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. / [В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др.]. – Киев, 2000. – 60 с.
197. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. / [В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др.]. – Киев, 2001. – 75 с.
198. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. / [В.Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц и др.]. – Киев, 2002. – 88 с.
199. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. / Р. Ролле, В. Херц, С.В. Махортых, В.П. Белозор – Киев, 2003. – 88 с.
200. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. / [Е.В. Черненко, Р. Ролле, С.А. Скорый и др.]. – Киев, 2004. – 97 с.
201. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. / [Е.В. Черненко, Р. Ролле-Герц, С.А. Скорый и др.]. – Киев, 2005. – 96 с.
202. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / С.В. Махортых, Р.А. Ролле-Герц, С.А. Скорый, В.Ю. Белозор – Киев, 2006. – 144 с.

203. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / [С.В. Махортых, Р.А. Ролее-Герц, С.А. Скорый и др.]. – Киев, 2007. – 102 с.
204. Іллінська В.А. Басівське городище / В.А. Іллінська // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 48-76.
205. Іллінська В.А. Верхньосульська експедиція 1947 р. / В.А. Іллінська // АП УРСР. – 1952. – Т. 6. – С. 34 – 41.
206. Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі (за матеріалами досліджень 1950 р.) / В.А. Іллінська // Археологія. – 1953. – Т. 8. – С. 109-121.
207. Іллінська В.А. Из неопубликованных материалов скіфського часу в Лівобережному Лісостепу / В.А. Іллінська // Археологія. – 1968 – Т. 21. – С. 147-163.
208. Кабанов Д. О. К вопросу о культурной принадлежности городища Кузина Гора / Д. О. Кабанов // Ломоносов-2014: Материалы международного молодежного научного форума. Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова. – Москва, 2014. – С. 32.
209. Кабанов Д.О. История изучения памятников раннего железного века в Курском Посеймье / Д. О. Кабанов // Исторические чтения – 2014: Материалы научной конференции с международным участием (22–24 апреля 2014 г.). – Курск, 2014. – С. 86–91.
210. Каравайко Д. В. Исследования городищ Путивльского Посемья в 2016 г.: итоги и перспективы / Д. В. Каравайко // Ранній залізник вік. АДІУ №2(23). – 2017. – С. 279-292.
211. Каравайко Д.В. Городища раннього залізного віку в Путивльському Посейм'ї / Д.В. Каравайко // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 163-173.

212. Каравайко Д.В. Городища раннього залізного віку на Сеймі / Д.В. Каравайко // Старожитності раннього залізного віку. АДІУ. – Вип. 2 (15). – Київ, 2015. – С. 65-76.
213. Каравайко Д.В. Городища раннього залізного віку Путивльщини // Д.В. Каравайко // АДУ 2014 р. – 2015. – С. 216-217.
214. Каравайко Д.В. Городища юхнівської культури (до характеру планування та житлобудівництва) / Д.В. Каравайко // Магістеріум. – 2003. – Вип. 11. – С. 27-32.
215. Каравайко Д.В. Господарство носіїв юхнівської культури / Д.В. Каравайко, С.А. Горбаненко. – Київ: Наукова думка, 2012. – 304 с.
216. Каравайко Д.В. До причин появи городищ юхнівської культури / Д.В. Каравайко // Від Кімерії до Сарматії: Мат-ли Міжнар. наук. конф. «60 років Відділу скіфо-сарматської археології». – Київ, 2004. – С. 31–33.
217. Каравайко Д.В. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012–2014 рр. / Д.В. Каравайко // Сіверщина в історії України. – 2016. – Вип. 9. – С. 58-65.
218. Каравайко Д.В. О слабозаселенных городищах на Сейме / Д.В. Каравайко // Проблеми історії та археології України: Матеріали Х Міжнар. конф. – Харків, 2016. – С. 24.
219. Каравайко Д.В. О трёх городищах скифского времени Путивльского Посеймья // АДІУ. – 2018. – №2(27). – С. 264-286.
220. Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья / Д.В. Каравайко. – Киев: ИА НАН Украины, 2012. – 276 с.
221. Каравайко Д.В. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині / Каравайко Д.В. // Археологія. – 2010. – №1. – С. 68-78.
222. Кашуба М.Т. Заметки о формировании среднегальштатской культуры Басарабь-Шолданешть в Днестро-Прутском междуречье / М.Т. Кашуба // Stratum plus. – 2000. – № 3. – С. 140-156.

223. Кашуба М.Т. Фрако–гетские древности в южной лесостепи Среднего Днестра (культурно–хронологическая систематизация материалов из раскопок второй половины XX века) / М.Т. Кашуба, В.П. Хахей, О.Г. Левицкий // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 3. — С. 118-223.
224. Кириков С.В. Человек и природа Восточноевропейской Лесостепи в X – начале XIX в. / С.В. Кириков. – Москва: Наука, 1979. – 183 с.
225. Кирьянова Н.А. О материалах по земледелию городища Марица / Н.А. Кирьянова // А. И. Пузикова Марицкое городище в Посеймье. – М. – 1981. – С. 110-111.
226. Книга Большому чертежу. – М: Наука; Л.: Б.и., 1950. – 153 с.
227. Ковалева Л.Г. Поселение раннего железного века возле с. Волынцево на Сейме / Л.Г. Ковалева // *Древности среднего Поднепровья*. – Київ: Наукова Думка, 1981. – С. 30-39.
228. Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый. – Киев: Наукова думка, 1989. – 336 с.
229. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – Київ: Наукова думка, 1967. – 188 с.
230. Колода В.В. Ещё один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине / В.В. Колода // *Археологічні відкриття в Україні у 2002-2003 рр.* – Київ, 2004. – С. 169-171.
231. Колода В.В. Исследования Мохначанского городища / В.В. Колода // *Археологічні відкриття в Україні у 2000-2001 рр.* – Київ, 2002. – С. 137-140.
232. Колода В.В. Работы 2003 г. На городище Коробовы Хутора и в его округе / В.В. Колода // *Археологічні відкриття в Україні у 2002-2003 рр.* – Київ, 2004а. – С. 167-169.

233. Колтухов С.Г. Новые материалы к строительной истории Узунларского рва и вала / С.Г. Колтухов, А.А. Труфанов, В.Б. Уженцев // Древности Боспора. — 2003. — Вып. 6. — С. 176-183.
234. Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии / С.Г. Колтухов. — Симферополь, 1999. — 224 с.
235. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – Киев: Наукова думка, 1992. – 312 с.
236. Коробейников А.В. Историческая реконструкция по данным археологии / А. В. Коробейников. – Ижевск: НОУ КИГИТ, 2005. – 180 с.
237. Коротя О.В. Нові дані про городища кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.), 2010. – С. 17-27.
238. Корохина А.В. Новые памятники скифского времени в бассейне Северского Донца / А.В. Корохина, В.Н. Окатенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Харків, 2004. – С. 38-43.
239. Кренке Н.А. Дьяково городище: Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э / Н.А. Кренке. – Москва: ИА РАН, 2011. – 548 с.
240. Крыганов А.В. Археологические разведки на Харьковщине в 1995—1996 годах./ А.В. Крыганов. — Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр. . — С. 59-61.
241. Крютченко А.А. О городищах–убежищах в бассейне р. Северский Донец / А.А. Крютченко // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2014. — С. 25-26.
242. Крютченко А.А. Перекопский вал на Харьковщине / А.А. Крютченко // Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку. — Київ, 2016. — Вип. 2 (23). —С. 292-298.

243. Крютченко А.А. Применение методики имитационного моделирования при изучении оборонительных сооружений циркуновского городища [электронный ресурс] / А.А. Крютченко. Режим доступа: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/12214/1/Крютченко.pdf>. Доступ 05.12.11 г.
244. Крютченко А.А. Этапы фортификационного строительства на Циркуновском городище / А.А. Крютченко, К.Ю. Пеляшенко // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной науч. конф. — Харків, 2012. — С. 31.
245. Крютченко О.О. Захисні споруди Циркунівського городища / О.О. Крютченко // Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку. — Київ, 2016. — Вип. 2 (19). — С. 114-123.
246. Крютченко О.О. Працевзатрати на зведення лісостепових городищ скифського часу / О.О. Крютченко // Магістеріум. — Археологічні студії: Національний університет «КиєвоМогилянська академія», 2017. — Вип. 67. — С. 60-65.
247. Крютченко О.О. Розвідки на території Зміївського району Харківської області / О.О. Крютченко // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. — 2018. — С. 249-251.
248. Куклина И.В. Этногеография Скифии по античным источникам / И.В. Куклина. — Ленинград: Наука, 1985. — 206 с.
249. Кулатова И.Н. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла (по материалам охранных исследований Полтавского краеведческого музея) / И.Н. Кулатова, Л.Н. Луговая, А.Б. Супруненко. — Полтава—Москва: Полтавское научн. краевед. общ-во, 1993. — 107 с.
250. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — Киев: Наукова думка, 1987. — 204 с.
251. Левенок В.П. Городища юхновской культуры / В.П. Левенок // КСИА. — Київ, 1957. — Вып. 7. — С. 49- 53.

252.   Либеров П.Д. Древняя история населения Подонья: дис. на соискание уч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / П.Д. Либеров. — Москва, 1971. — 1085 с.
253.   Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца / П.Д. Либеров // МИА. — Москва — Ленинград, 1962. — № 113. — С. 7-112.
254.   Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону / П.Д. Либеров // САИ. — 1965. — Вып. Д. 1 — 31. — 103 с.
255.   Липкинг Ю.А. Городища эпохи раннего железного века в Курском Посеймье / Ю.А. Липкинг // МИА. — Москва — Ленинград, 1962. — № 113. — С. 134-141.
256.   Лошенко М.И. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси / М.И. Лошенко. — Минск: МФЦП, 2011. — 407 с.
257.   Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. — Москва — Ленинград, 1961. — №104. — 384 с.
258.   Ляпушкин И.И. Из истории Левобережной Украины в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // СА. — 1949. — т. XI. — С. 385-395.
259.   Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе днепровского лесостепного Левобережья (по материалам исследований 1947 г. В бассейне р. Сейма) / И. И. Ляпушкин // СА. — 1950. — №XII. — С. 41-65.
260.   Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей» в бассейне Сейма / И.И. Ляпушкин // КСИИМК. — 1949. — вып. XXVII. — С. 67-71.
261.   Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. / І.І. Ляпушкін // АП. — 1952. — т. III. — С. 285-306.

262. Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора / В.Г. Ляскоронский // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – № 3. – С. 263-280.
263. Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии / Н.Е. Макаренко. – Полтава:ПУАК, 1917. – 105 с.
264. Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н.Е. Макаренко // ИАК. – 1907. – Вып. 22. – С.38-90.
265. Максимов Е.В. Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская. – Полтава: ІА НАНУ, 2008. – 126 с.
266. Медведев А.П. Археологические материалы о присутствии сарматов на лесостепных городищах / А.П. Медведев // Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону: ООО «Терра», НПК «Гефест», 2000. – С. 233 – 255.
267. Медведев А.П. Исследования по археологии и этногеографии Лесостепной Скифии / А.П. Медведев. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2004. – 144 с.
268. Медведев А.П. К вопросу о происхождении среднедонской культуры скифского времени / А.П. Медведев // РА. – 1998. – № 2. – С. 22-39.
269. Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. / А.П. Медведев. – Москва: Наука, 1999. – 160 с.
270. Медведев О.П. Про новий аспект проблеми будинів і меланхленів (у світлі останніх публікацій могильників скіфського часу на Сіверському Дінці) / О.П. Медведев // АЛЛУ. – 2006. – № 1. – С. 21 – 33.
271. Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и древний Восток / И.Н. Медведская // РА – 1992 – № 3 – С. 88 – 107.

272. Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900 – 1901 гг. / Е.Н. Мельник // Труды XII АС. – 1905 – Т. 1. – С. 673 – 744.
273. Мельниковская О.Н. Шабалиновское городище / О.Н. Мельниковская // КСИА. – 1975. – Вып. 142. – С. 98-104.
274. Мельниковська О.М. Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї / О.М. Мельниковська, Е.О. Симонович // Археологія. – 1975. – № 15. – С. 75-87.
275. Михеев В.К. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805-1990 гг.) / В.К. Михеев, Б.А. Шрамко // ВХУ. – 1991. — Вып. 24. – С. 112.
276. Міхеєв В.К. Археологія залізного віку Східної Європи / В.К. Міхеєв, Б.А. Шрамко. – Харків: Каравела, 2000. – 222 с.
277. Мозолевский Б.Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин. – Киев: Стилос, 2005. – 599 с.
278. Мокляк О.В. До археологічної карти Новосанжарського району / О.В. Мокляк // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. статей. – Полтава, 1991. – С. 67-77.
279. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель / С.Ю. Монахов. – Москва; Саратов: Изд-во «Киммериды»; изд-во Сарат. Ин-та, 2003. – 352 с.
280. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы: Бронзовый и железный век / А.Л. Монгайт. – Москва : Наука, 1974. – С.408.
281. Моргунов Ю.Ю. Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов // Сумська Старовина. – Суми № X. С. 40–52.
282. Моргунов Ю.Ю. Применение эскарпов в южнорусской фортификации X – XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов // Сумська старовина. – 2001. – № VIII-IX. – С. 172-185.

283. Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго–Восточной Руси / Ю.Ю. Моргунов // Археологические исследования на Полтавщине: 3б. наук. пр. – Полтава. – 1990. – С. 95-109.
284. Морозов Ю.М. О городищах Харьковской губернии / Ю.М. Морозов // Харьковский вестник. – 1891. – № 45. – С. 47-50.
285. *Моруженко А.А.* Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII—III вв. до н. э.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / А.А. Моруженко. — Харьков, 1969. — 22 с.
286. Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время / А.А. Моруженко // СА. – 1989а. – № 4. – С. 25- 40.
287. *Моруженко А.А.* История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / А.А. Моруженко. – Киев, 1989. – 34 с.
288. Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы / А.А. Моруженко // СА. – 1988. – № 1. – С. 33-52.
289. Моруженко А.А. Раскопки городищ у сел Сосонка и Каменка / А.А. Моруженко // Археологические открытия 1968. – Москва, 1969. – С. 275.
290. Моруженко А.А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы / А.А. Моруженко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 111-119.
291. Моруженко, А.А. Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений жилищ и хозяйственных построек в VII-III в.в. до н.э.): дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / А.А. Моруженко. – Харьков, 1968 . – 382 с.

292. Моця О.П. Південна «Руська земля» / О.П. Моця. – Київ: Корвін пресс, 2007. – 206 с.
293. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса / В.Ю. Мурзин. – Київ: Наукова думка, 1990. – 88 с.
294. Мурзін В. Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. – 102 с.
295. Мурзін В.Ю. Про північні межі Геродотової Скіфії / В.Ю. Мурзін // Археологія. – 2013. – № 2. – С. 29-33.
296. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии / А.А. Нейхардт. – Москва: «Наука», 1982. – 240 с.
297. Нидерле Л. Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель / Л. Нидерле. – Санкт-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1898. – 655 с.
298. Никольская Т. Н. Щуклинское городище / Т. Н. Никольская // КСИИМК. – 1958. – Вып. 72. – С. 66-78.
299. Никулицэ И.Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э. / И.Т. Никулицэ — Кишинев: ШТИИНЦА, 1987. — С. 184.
300. Окатенко В.М. Дослідження скіфського кургану біля с. Липкуватівка на Харківщині / В.М. Окатенко // Археологічні дослідження в Україні 2014 р. – 2015. – С. 235-236.
301. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV – II вв. до н. э. // САИ. – 1970. – Вып. Д. 1–27. – 212 с.
302. Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / В.В. Отрощенко— Киев, 2002. – 33 с.
303. Отрощенко В.В. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я // Między Bałtykiem a Morzem

- Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. Przed Chr. Poznan, 2011. – С. 441-451.
304. Пассек В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. Пассек // Русский исторический сборник. – М., 1838. – Т. 3. – С. 210- 215.
305. Пассек В.В. Замечательные городища в Харьковском и Валковском уездах / В.В. Пассек // ХГВ. – 1841. – №37. – С.329-331.
306. Пассек В.В. О древностях Харьковской губернии / В.В. Пассек // ХГВ. – 1839. – №19 (прибавление). – С.115–118.
307. Пассек В.В. Очерк Харьковской губернии // ХГВ. – 1839. – № 20 (прибавление). – С.123-127.
308. Пеляшенко К.Ю. Дослідження на городищі скіфського часу біля с. Циркуни на Харківщині у 2008 р. / К.Ю. Пеляшенко, О.О. Крютченко // Археологічні дослідження в Україні 2008 – Київ, 2009. – С. 228- 230.
309. Пеляшенко К.Ю. Дослідження поселення скіфського часу Новоселівка / К.Ю. Пеляшенко. – АДУ 2011 р. – 2012. – С. 341-342.
310. Пеляшенко К.Ю. Дослідження Циркунівського городища на Харківщині / К.Ю. Пеляшенко // АДУ 2010 р. — 2011. — С. 262-263.
311. Пеляшенко К.Ю. Дослідження Циркунівського городища на Харківщині / К.Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2010. – Київ-Полтава, 2011. – С. 262- 263.
312. Пеляшенко К.Ю. Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби / К.Ю. Пеляшенко, Д.С. Гречко // Археологія. – 2007. – № 4 – С. 22-38.
313. Пеляшенко К.Ю. Раскопки на Циркуновском городище в 2010–2011 гг. [электронный ресурс] / Режим доступа: <http://khiao.wordpress.com/2011/11/23/news-5/>.

314. Пеляшенко К.Ю. Розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу у 2009 р. / К.Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні. 2009. – 2011. – С. 321-323.
315. Пеляшенко К.Ю. Розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу у 2009 р. / К.Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 321- 323.
316. *Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V – III вв. до н. э. / В.Г. Петренко // САИ. – 1967. – Вып. Д. 1-4. – 180 с.
317. Погребова Н.Н. Состояние проблемы скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. / Н.Н. Погребова // ВССА. – 1954. – С. 3- 39.
318. Полин С.В. От Скифии к Сарматии / С.В. Полин. – Киев: Киевская типография ФНПУ, 1992. – 231 с.
319. Полин С.В. Про “сарматське” завоювання Північного Причорномор’я / С.В. Полин // Археологія. – 1984. – Т. 75. – С. 43-51.
320. Приймак В. К вопросу о северных пределах Геродотовой Скифии / В. Приймак // Феномен Більського городища – 2016. – С. 35-45.
321. Приймак В.В. Из истории полевых исследований памятников у с. Волынцево (к 50-летию открытия) / В. В. Приймак // Русский сборник. – 2016. – Вып. 8, т. 2. – С. 47-52
322. Пряхин А.Д. Погребения на Семилукском городище позднескифского времени (раскопки 1987–1990 гг.) / А.Д. Пряхин, Ю.Д. Разуваев // Древние памятники Окского бассейна. –1993. – С. 13–30
323. Пряхин А.Д. Семилукское городище позднескифского времени на р. Дон (основные результаты раскопок 1984-1993 гг.) / А.Д. Пряхин, Ю.Д. Разуваев // Археологические памятники Среднего Поочья. – 1995. – Вып. 4 – С. 43 – 68.
324. Пузикова А.И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья / А.И. Пузикова // Більське городище в контексті

- вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 199-210.
325. Пузикова А.И. Городище Марица – памятник лесостепных культур скифского времени в Посеймье (по итогам работ 1973 – 1974 гг.) / А.И. Пузикова // СА. – 1978. – № 3. – С. 183-197.
326. Пузикова А.И. Городище у дер. Нартово под Курском / А.И. Пузикова // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – 1978. – С. 49-56.
327. Пузикова А.И. Исследование городищ и поселений скифского времени в Курском Посеймье / А.И. Пузикова // ВАС. – 2007. – Вып. 3. – С. 161-173.
328. Пузикова А.И. Исследование городищ поселений скифского времени в Курском Посеймье / А.И. Пузикова // Від Кімерії до Сарматії. – Київ: Корвін Пресс, 2004. – С. 69-71.
329. Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье / А.И. Пузикова. – Москва: Наука, 1981. – 121 с.
330. Пузикова А.И. Многослойное поселение Переверзево II в Посеймье / А.И. Пузикова // МИАДЛ. – 2012. – Выпуск IV. – С. 23-73.
331. Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье) / А.И. Пузикова. – Москва: [б. в.], 1997. – 126 с.
332. Пузикова А.И. Поселения Среднего Дона / А.И. Пузикова // МИА. – Москва – Ленинград, 1969. – № 151. – С. 41-81.
333. Пузикова А.И. Раскопки городища Переверзево I в 1979 г. / А.И. Пузикова // КСИА. – 1982. – Вып. 170. – С. 96-102.
334. Радзиевская В.Е. Основные итоги исследования Коломакского городища / В.Е. Радзиевская // Проблеми історії та археології України: наук. конф., 21-22 жовтня 1992 р. : тези докл. – Харків, 1992. – С. 177-179.
335. Радзиевская В.Е. Раскопки Коломакского городища / В.Е. Радзиевская // АО 1980. – 1981. – С. 305.

336. Разуваев Ю.Д. Городище скифского времени у с. Губарево на Верхнем Дону / Ю.Д. Разуваев // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж. – 2002. – С.138-145.
337. Разуваев Ю.Д. Грунтовые могильники скифского времени в днепро-донской лесостепи: историографический обзор исследований / Ю.Д. Разуваев // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – Белгород, 2014б. – № 21 (192). – Вып. 32. – С. 81-85.
338. Разуваев Ю.Д. Грунтовые погребения скифского времени у с. Кулаковка на Среднем Дону / Ю.Д. Разуваев // Восточноевропейские древности.). – 2012. – Вып.2. – С. 165-169.
339. Разуваев Ю.Д. Фортификационные сооружения городецких поселений лесостепного Подонья / Ю.Д. Разуваев // Археология восточноевропейской лесостепи. – 2008. – Вып. 2. – С. 71-79.
340. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества Северо–Восточной и Северо–Западной Руси X–XV вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – Москва – Ленинград, 1961. – № 105. – 248 с.
341. Ріман О.М. Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця / О.М. Ріман // Археологія. – 1985. – №50. – С.1-9.
342. Роздобудько М.В. Матеріали до датування переяславських «змійових» валів / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 139–140.
343. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення лісостепової зони Лівобережної України у скіфську добу / Т.О. Рудич // Від Кіммерії до Сарматії: Міжнар. Наук. конференція. Чигирин, 15–17 травня 2004 р. Київ, 2004. – С. 72-74.

344. Русов А.А. Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А.А. Русов. – Киев: Типография Франца, 1876. – 150 с.
345. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б.А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1979. – 247 с.
346. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли / Д.Я.Самоквасов. – Москва: Синодальная Типография, 1908. – 275 с.
347. Сарапулкина Т.В. Особенности Донского локального варианта городецкой культуры / Т.В. Сарапулкина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. — 2008. — № 10(50). — Вып. 8. – С. 57-65.
348. Свистун Г.Е. Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности / Г.Е. Свистун, Ю.Г. Чендев // АЛЛУ. – №2/ 2002 – № 1/ 2003. – С. 130-135.
349. Свистун Г.Е. Знаменское городище скифского времени на Харьковщине / Г.Е.Свистун, В.И. Квитковский, Д.Ю. Юшков // Археологія і давня історія України. – 2016. – 2 (19). – С. 253-256.
350. Седов В.В. Восточные славяне VI–XIII вв. / В.В. Седов // Археология СССР. – Москва: Наука, 1982. – 309 с.
351. Синюк А.Т. Мостищенский комплекс древних памятников (Эпоха бронзы – ранний железный век) / А.Т. Синюк, В.Д. Березуцкий. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2001. – 192 с.
352. Скирда В.В. Археологічні дослідження В.В. Пассека на Харківщині / В.В. Скирда // Вісник ХДУ. – 1998. – №.413. – Вип.30. – С.58–68.
353. Скорый С. А. К вопросу о скифском этнокультурном компоненте на поселениях Лесостепного Правобережья / С. А. Скорый // Древности. – 1996. – С. 8-14.

354. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента) / С.А. Скорый. – Киев: ИА НАНУ, 2003. – 161 с.
355. Смирнов К. А. Жилище на городище у д. Лесничино на р. Вазузе / К. А. Смирнов // СА. – 1992. – № 1. – С. 48-56.
356. Смирнов К.Ф. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана / К.Ф. Смирнов // КСИИМК – 1951 – Вып. 37 – С. 151 – 160.
357. Смирнова Г.И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) / Г.И. Смирнова // РА – 2001 – №4. – С. 33 – 44.
358. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1981. – Вып. 22. – С. 40 – 61.
359. Смирнова Г.И. Поселение скифского времени у села Долиняны в Днестровском Правобережье / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1978. – Вып. 19. – С. 29- 36.
360. Смирнова Г.И. Севериновское городище (по материалам раскопок Юго-Подольской экспедиции 1947-1948, 1953 гг.) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1961. – Вып. 2. – С. 88- 103.
361. Спицын А.А. Курганы скифов-пахарей / А.А. Спицын // ИАК. – 1918. – Вып. 65. – С. 87-143.
362. Стародубцев Г.Ю. Исследование археологических памятников Курского Посеймья во второй половине 1940-1950-х годов / Г.Ю. Стародубцев // ПКЗ. – 2009. – Вип. 5. – С. 29-40.
363. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – Москва: Наука, 1989. – 464 с.
364. Супруненко О.Б. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008-2009) / О.Б. Супруненко,

- С.А. Скорий, Ю.О. Пуголовок // Археологічні дослідження на Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 404-407.
365. Супруненко О.Б. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі у 2005 – 2006 рр. / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, А.І. Тимошук // Археологічні дослідження на Україні 2005 – 2007. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 355-359.
366. Супруненко О.Б. Курган зі змієподібним рівчаком у пониззі Псла / О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2008. – Ч. 1 – 2. – С. 151- 62.
367. Супруненко О.Б. Поховальні комплекси з наглядових робіт Історико-культурного заповідника "Більськ" / О.Б. Супруненко, О.В. Коротя // Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – Київ, 2010. – 200 с.
368. Сухобоков О.В. До вивчення волинцевських пам'яток / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (І – поч. II тис. н.е.). – Суми – 2003. – С. 22-43.
369. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – Киев: Наукова Думка, 1976. – 223 с.
370. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье / А.И. Тереножкин.— Киев: Изд-во АН УССР, 1961. – 248 с.
371. *Тереножкин А.И. Скифская культура / А.И. Тереножкин // Проблемы скифской археологии. – МИА. – Москва – Ленинград, 1971. – № 177. – С. 15-23.*
372. Фабриціус І. До питання про топографізацію племен Скіфії / Ірина Фабриціус // Археологія. – 1951. – Вип. 5. – С. 50-80.
373. Фабриціус І. Тясминська експедиція / І. Фабриціус // АП УРСР. – 1949. – Т. II. – С. 80-111.

374. Федоровский А.С. Доисторическое прошлое Харьковской губернии / А.С. Федоровский. – Харьков: Союз, 1918. – 17 с.
375. Федоровський О.С. Харківський археологічний музей та його науково–дослідна праця / О.С. Федоровський // Наука на Україні. – 1926. – № 2. – С. 46-47.
376. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е.Е. Фиалко. – Киев: ИА НАНУ, 1994. – 53 с.
377. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский Д.Г.). – Харьков:Факт, 2006 — Т. 1. — 332 с.
378. Фіалко О. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О. Фіалко, Ю. Болтрик. – Киев: Корвін Пресс, 2003. – 152 с.
379. Фукс М.К. Про городища скитської доби на Харківщині / Фукс М.К. // ЗВУАК. – Київ, 1930. – Т.1. – С. 91-111.
380. Хазанов А.М. Социальная история скифов / А.М. Хазанов. – Москва: Наука, 1975. – 343 с.
381. Хохоровски Я. Оборонительная система Мотронинского городища / Я. Хохоровски, С.А. Скорый // АЛЛУ. – 2006. – № 1. – С. 74-84.
382. Хохоровські Я. Городища епохи пізньої бронзи східної частини Карпатської Котловини: показчик розвитку чи кризи суспільно–культурних структур? / Я. Хохоровські // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Зб. наук. пр. – Полтава, 1996. – С. 211-222.
383. Цезарь Гай Юлий. Записки о Галльской войне / Гай Юлий Цезарь. – Москва: Ладомир, 2002. – 752 с.
384. Чендев Ю.Г. Александровский А.Л. Почвы и природная среда бассейна реки Воронеж во второй половине голоцена / Ю.Г. Чендев, А.Л.Александровский // Почвоведение. – 2002. – № 4. – С. 21-29.

385. Чендев Ю.Г. Естественная и антропогенная эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене: автореф. дис. докт. геогр. наук: 25.00.23 «Физическая география и биогеография, география почв и геохимия ландшафтов» / Ю.Г.Чендев. – Москва, 2005. – 32 с.
386. Чендев Ю.Г., Колода В.В. Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии / Ю.Г. Чендев, Колода В.В. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. — Київ, 2004. – С. 163-172.
387. Черненко Е.В. О времени появления тяжелой конницы в степях Евразии / Е.В. Черненко // ПСА. – М.: Наука, 1971. – С. 35-38.
388. Черненко Е.В. Скифо–персидская война / Е.В. Черненко. – Киев: Наукова думка, 1984. – 117 с.
389. Черненко Е.В. Скифские лучники / Е.В. Черненко. – Киев: Наукова думка, 1981. – 168 с.
390. Черненко Е.В. Населення Скіфії та суміжних областей / Е.В. Черненко // Давня історія України. – Київ: Наукова думка, 1998. – Т. 2: Скифо–антична доба. – С. 72-107.
391. Чижов М.А. Український Лісостеп. Фізико–географічний нарис / М.А. Чижов. – Київ: Радянська школа, 1961. – 204 с.
392. Шевченко А. А. Городища скифского времени на территории Среднего Дона: как исторический источник: дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / А.А. Шевченко. – Москва, 2010. – 213 с.
393. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. – Киев: Наукова думка, 1987. – 182 с.
394. Шрамко Б.А. Деякі підсумки досліджень Більського городища / Б.А. Шрамко // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ: Шлях, 2006. – С. 5-18.

395. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. – Харьков: Изд. ХГУ, 1962а. – 354 с.
396. Шрамко Б.А. Курганы и городище у с. Циркуны / Б.А. Шрамко // КСИИМК. – 1956а. – Вып. 63. – С. 103 – 107.
397. Шрамко Б.А. Люботинское городище / Б.А. Шрамко // Люботинское городище : зб. наук. пр. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 9 – 140.
398. Шрамко Б.А. Нові данні про господарство скіфської епохи / Б.А. Шрамко // ВХУ. – 1966. – Вип. 1. – № 17. – С. 78 – 85.
399. Шрамко Б.А. Основні підсумки досліджень Більського городища / Б.А. Шрамко // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2007. – Т. 153. – С. 323 – 334.
400. Шрамко Б.А. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова / Б.А. Шрамко // Археологія. – 1964. – Т. 16. – С. 181- 190.
401. Шрамко Б.А. Поселення скіфського часу в басейні Сіверського Дінця / Б.А. Шрамко // Археологія. – 1962. – Т. 14. – С. 135- 155.
402. Шрамко Б.А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б.А. Шрамко, В.К. Михеев, Л.П. Грубник-Буйнова. – Киев: Наукова думка, 1977. – 155 с.
403. Шрамко И.Б. Исследование округи Люботинского городища / И.Б. Шрамко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003. – № 2 (2002) – № 1 (2003) – С. 102 – 109.
404. Шрамко И.Б. Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине / И.Б. Шрамко, С.А. Задников, К.Ю. Пеляшенко // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 146 – 163.
405. Шрамко И.Б. Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка / И.Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні 2010. – Київ -Полтава, 2011. – С. 376-377.

406. Шрамко И.Б. Охранные раскопки поселения скифского времени Молодежный парк в Харькове // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – Київ, 2009б. – С. 477 -478.
407. Шрамко И.Б. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка / И.Б. Шрамко, К.Ю. Пеляшенко, С.А. Задников // Археологічні дослідження в Україні 2011. – Київ, 2012а. – С. 446- 447.
408. Шрамко И.Б. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи / И.Б. Шрамко, Ю.В. Буйнов // Российский археологический ежегодник. – СПб: Издательство С.-Петербур. ун-та, 2012. – № 2 – С. 309 - 332.
409. Шрамко И.Б. Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища / И.Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ -Луцьк, 2010. – С. 479- 481.
410. Шрамко И.Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И.Б. Шрамко, С.А. Задников // Археологічні дослідження в Україні 2010. – Київ -Полтава, 2011. – С. 384-385.
411. Шрамко І.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) / І.Б. Шрамко // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ: Шлях, 2006. – С. 33-56.
412. Шрамко І.Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р. / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – Київ, 2009. – С. 363 – 365.
413. Шрамко І.Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 429-431.
414. Шульц П.Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму / П.Н. Шульц // Проблемы скифской археологии. – Москва, 1971. – С. 127-143.

415. Эварницкий Д.И. Раскопка курганов в пределах Екатеринославской губернии / Д.И. Эварницкий // Труды XIII АС. – 1907. – Т. 1. – С. 108 – 157.
416. Яковенко Е.В. Пастирське городище скіфського часу (за матеріалами розкопок 1955 р.) / Е.В. Яковенко // Археологія. – 1968 – Т. 21. – С. 175-186.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ — Археологічні відкриття на Україні — Київ

АИУ — Археологические исследование в Украине — Киев

АО — Археологические открытия — Москва

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР — Київ

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа — Ленинград — СПб.

ВДИ — Вестник древней истории — Москва.

ІА НАНУ — Інститут археології Національної академії наук України.

КСИА — Краткие сообщения института археологии — Москва

КСИИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры — Москва

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР — Москва — Ленинград

РА — Российская археология — Москва

СА — Советская археология — Москва

ХГУ, ХНУ — Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна — Харків.

ХИАО — Харьковское историко-археологическое общество — Харьков.